“Statistika xəbərləri” elmi-praktik
jurnalının redaksiya heyəti

Baş redaktor

Sakit YAQUBOV *iqtisad elmləri doktoru, professor*

Redaksiya heyəti:

Ziyad SƏMƏDZADƏ ***iqtisad elmləri doktoru,*** *professor*

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının həqiqi **üzvü**

Şahin SADIQOV *iqtisad elmləri doktoru, professor*

Ədalət MURADOV *iqtisad elmləri doktoru, professor*

Vahid NOVRUZOV *iqtisad elmləri doktoru, professor*

Nazim İMANOV *iqtisad elmləri doktoru, professor*

Süleyman QASIMOV *iqtisad elmləri doktoru, professor*

Tahir BUDAQOV *tibb üzrə fəlsəfə doktoru*

Azər ƏMİRASLANOV *iqtisad üzrə fəlsəfə doktoru*

Mehman TAĞIYEV *iqtisad üzrə fəlsəfə doktoru*

Saleh MÖVLAMOV *iqtisad üzrə fəlsəfə doktoru*

Aleksey PONOMARENKO *iqtisad üzrə fəlsəfə doktoru, dosent (Rusiya Federasiyası)*

Roumen VESSELİNOV *iqtisad üzrə fəlsəfə doktoru, dosent (Amerika Birləşmiş Ştatları)*

Alxan MANSUROV *məsul katib*

"Statistika xəbərləri" elmi-praktik jurnalının rubrikaları

- Statistikanın inkişaf strategiyası və taktikası
- Statistik təsnifatlar, standartlar və registrlər
- Statistik müşahidə metodları
- Statistik məlumatların toplanması, işlənməsi, saxlanması və yayılması texnologiyası
- İnformasiya şəbəkəsi, məlumat bazası, məlumat bankları
- Statistik informasiya sisteminin təkmilləşdirilməsi
- Milli Hesablar Sistemi
- Statistik tədqiqatlar
- Statistika sahəsində beynəlxalq əməkdaşlıq
- Statistika: xronika, informasiya
- Biblioqrafiya: yeni nəşrlər
- Oxucuların rəy və təklifləri
- Statistika: rəsmi sənədlər
- Statistika: metodoloji təminat (metodoloji əlavələr)
- Statistika: faktlar və proqnozlar (statistik əlavələr)

Mündəricat

səh.

İQTİSADİ-STATİSTİK TƏDQİQATLAR

Şəfa Qarayeva, Leyla İsmayılova
Azərbaycan Respublikasında statistik vahidlərin dövlət reyestrinin aparılması və aktuallaşdırılması məsələləri........ 4

Orxan Əhmədov
Pandemiya və dünyada baş verən proseslər fonunda Azərbaycanda inflyasiyanın səviyyəsi və dinamikası........ 14

Arzu Tağıyeva
Azərbaycanda istilik effekti yaradan qazların emissiyasını xarakterizə edən göstəricilərin statistik təhlili........ 27

Məhəmməd Xəlilov
Azərbaycanda iqtisadi innovasiya........ 33

METODOLOGİYA

Эльдар Гулиев
Туристический рынок азербайджана в русле тенденций развития международного туризма........ 39

Рауф Салаев
Роль налогового контроля в предпринимательстве в условиях цифровой экономики 50

Qalib Hacıyev
Rəqabətqabiliyyətli və ixrac yönümlü innovativ aqrobiznes sahələrinin tənzimlənməsi istiqamətləri........ 63

Müşfiqə Məmmədova, Aygül Səlimova, Rəna Musayeva
Müasir iqtisadi şəraitdə xarici ölkələrin aqrobiznes sistemində sahibkarlara dövlət dəstəyi təcrübəsindən........ 73

2022-ci İLİN YANVAR-SENTYABR AYLARININ YEKUNU ÜZRƏ ÖLKƏNİN SOSİAL-İQTİSADİ İNKİŞAFINA DAİR GÖSTƏRİCİLƏR

Makroiqtisadi göstəricilər........ 86
Ümumi Daxili Məhsul istehsalı........ 88
Maliyyə mənbələri üzrə əsas kapitala yönəldilmiş vəsaitlər........ 88
İqtisadiyyatın sahələri üzrə əsas kapitala yönəldilmiş vəsaitlərin dəyəri........ 89
Pərakəndə ticarət dövriyyəsinin məhsullar üzrə strukturu........ 90
İqtisadiyyata kredit qoyuluşu........ 90
Dövlət büdcəsinin gəlirləri........ 90
Dövlət büdcəsinin xərcləri........ 91
Nəqliyyat sektorunda yük dövriyyəsi........ 91
Nəqliyyat sektorunda sərnişin dövriyyəsi........ 92
Azərbaycanın tərəfdaş ölkələrlə xarici ticarət göstəriciləri........ 92
İxrac olunan mühüm növ məhsullar........ 93
İdxal olunan mühüm növ məhsullar........ 94
2022-ci ildə "Statistika xəbərləri" jurnalında dərc olunmuş məqalələrin mövzu-əlifba üzrə siyahısı........ 95

UOT: 338
DOI: 10.338.70/2413-6557-2022-8-4-4-13

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASINDA STATİSTİK VAHİDLƏRİN DÖVLƏT REYESTRİNİN APARILMASI VƏ AKTUALLAŞDIRILMASI MƏSƏLƏLƏRİ

Şəfa Qarayeva
Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin
Statistika işlərinin əlaqələndirilməsi və strateji planlaşdırma
şöbəsinin baş məsləhətçisi
AZ 1136, Bakı şəhəri, İnşaatçılar prospekti 81
e-poçt: shafa.garayeva@stat.gov.az

Leyla İsmayılova
Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin
Statistika işlərinin əlaqələndirilməsi və strateji planlaşdırma
şöbəsinin baş məsləhətçisi
AZ 1136, Bakı şəhəri, İnşaatçılar prospekti 81
e-poçt: leyla.ismayilova@stat.gov.az

Açar sözlər: Statistik vahidlərin dövlət reyestri (SVDR), reyestr, təsnifat, hüquqi şəxs, fiziki şəxs, aktuallaşma, göstərici, statistik vahid, inzibati məlumatlar.
Ключевые слова: Государственный реестр статистических единиц (ГРСЕ), реестр, классификатор, юридическое лицо, физическое лицо, актуализация, показатель, статистическая единица, административные данные.
Keywords: The State register of statistical units (SRSU), register, classification, legal entity, individual entrepreneurs, actualization, indicator, statistical unit, administrative data.

Beynəlxalq statistika təcrübəsində Statistik Biznes Reyestr (SBR) istehsal olunan statistik məlumatların uyğunluğunu və dinamikliyini təmin edən statistik infrastrukturun vacib elementi hesab olunur. SBR statistik müayinələrin keçirilməsi üçün hədəf kütləni düzgün müəyyən etmək, tədqiq ediləcək vahidləri təyin etmək və sorğuda iştirak edən respondentlərlə bağlı məlumatları ümumiləşdirmək üçün baş məcmunu təmin edir. Həmçinin SBR-dən istifadə zəngin statistik məlumatların əlçatanlığını təmin etməklə bərabər, məlumatların inteqrasiyası prosesini asanlaşdırır və beləliklə, məlumatların analitik dəyərini artırır.

Azərbaycan Respublikasının rəsmi statistika sistemində istifadə edilən və aparılan Azərbaycan Respublikasının statistik vahidlərin Dövlət reyestri (SVDR) Azərbaycan Respublikası ərazisində qeydiyyatdan keçmiş bütün hüquqi şəxslər (onların filial və nümayəndəlikləri) və eləcə də, hüquqi şəxs yaratmadan sahibkarlıq fəaliyyətilə məşğul olan fiziki şəxslərə (fərdi sahibkarlara) dair inzibati və statistik məlumatları (yaradılma tarixi, məlumatlarla bağlı dəyişikliklər, ləğv edilmə tarixi, iqtisadi göstəricilər və s.) özündə ehtiva edən və statistik tədqiqatların təşkili üçün lazımi məlumatları əlaqələndirən çoxməqsədli məlumat toplusu olmaqla bərabər, həm də ən əhəmiyyətli statistik alətlərdən biridir. Eyni zamanda, SVDR ölkə üzrə müəssisələrin demoqrafik vəziyyətini əks etdirən, iqtisadi statistik məlumatların istehsalı üçün aparılan müayinələrin həyata keçirilməsində istinad edilən baş məcmudur [13].

Ölkəmizdə SVDR-in yaradılması prosesi ötən əsrin 90-cı illərinə təsadüf edir. Belə ki, “Azərbaycan Respublikasının uçot vahidlərinin Dövlət reyestrinin yaradılması haqqında” Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 1992-ci il 09 sentyabr tarixli 496 nömrəli Qərarı ilə bu prosesə start verilmiş və “Azərbaycan Respublikası statistik vahidlərin Dövlət Reyestri haqqında

Əsasnamə" təsdiq edilmişdir [5]. Bundan sonra müxtəlif ölkələrin bu sahədə təcrübəsi və istifadə edilən metodologiyalar öyrənilmiş, reyestrin strukturu, reyestrə daxil ediləcək məlumatların siyahısı dəqiqləşdirilmiş, reyestr məlumatlarının kodlaşdırılması məqsədilə təsnifatlar hazırlanmış və nəhayət 1995-ci ildə Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsində reyestrin ilkin prototipi yaradılmış, statistik vahidlərin reyestrə daxil edilməsi, müəssisə və təşkilatların müraciətləri əsasında reyestr üzrə şəhadətnamələrin təqdim edilməsi, statistik vahidlər üçün statistik kodun xüsusi düstur əsasında hesablanması və ümumilikdə reyestrin aparılması üçün müvafiq alqoritmlər yazılmış, yeni proqram təminatı işlənib hazırlanmış və 1996-cı ildən statistika sistemində reyestrdən istifadə edilməyə başlanılmışdır.

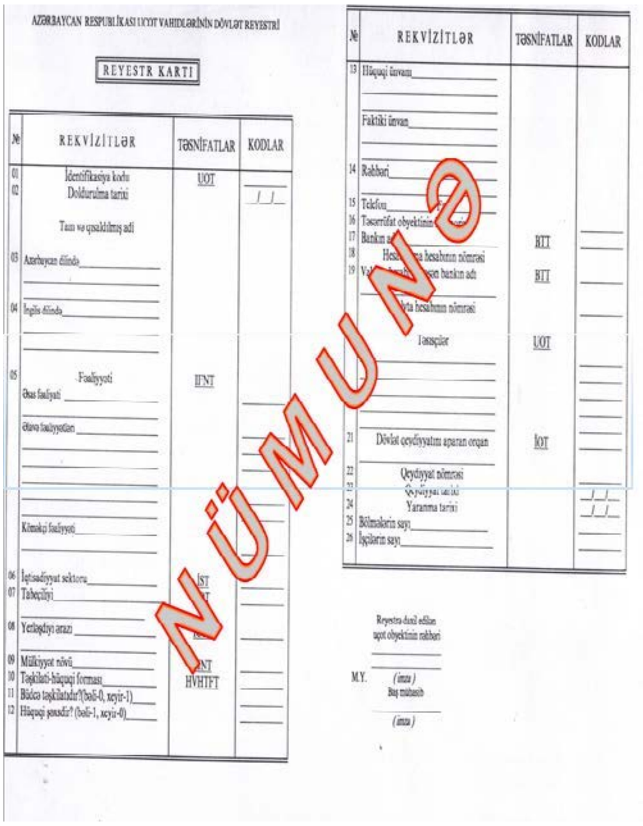

Şəkil 1. Reyestr kartı [5]   Şəkil 2. Şəhadətnamə [5]

İnformasiya texnologiyalarının sürətli inkişafı ilə əlaqədar olaraq, SVDR-də qeydiyyata alınması üçün həmin dövrdə müəssisə və təşkilatların müvafiq məlumatlarını özündə əks etdirən kağız formatda təqdim etdikləri "reyestr kartı" və onların SVDR-də qeydiyyatlarının mövcudluğunu təsdiq edən sənəd qismində təqdim edilən "şəhadətnamə" forması, eləcə də hazırlanmış bəzi alqoritmlər artıq öz aktuallığını itirmişdir.

Ölkədə sahibkarlığın inkişafının sürətləndirilməsi, biznes mühitinin əlverişliliyinin daha da artırılması və biznesə başlama prosedurlarının sadələşdirilməsi məqsədilə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2007-ci il 25 oktyabr tarixli 2458 nömrəli "Sahibkarlıq fəaliyyəti subyektlərinin fəaliyyətinin "bir pəncərə" prinsipi üzrə təşkilinin təmin edilməsi tədbirləri haqqında" Sərəncamına əsasən 2008-ci il 1 yanvar tarixindən hüquqi və fiziki şəxslərin vahid qeydiyyat orqanı Azərbaycan Respublikasının Vergilər Nazirliyi (hazırda Azərbaycan Respublikasının İqtisadiyyat Nazirliyi yanında Dövlət Vergi Xidməti) müəyyən edilmişdir [6]. Beləliklə, 2008-ci ildən SVDR-in müvafiq inzibati və statistik məlumatlar əsasında formalaşdırılmasına başlanmışdır. Ümumilikdə, SVDR yarandığı gündən bu günə qədər dünya praktikasında istifadə edilən metodologiyalar, tövsiyələr əsasında daim genişləndirilir, inkişaf etdirilir və təkmilləşdirilir.

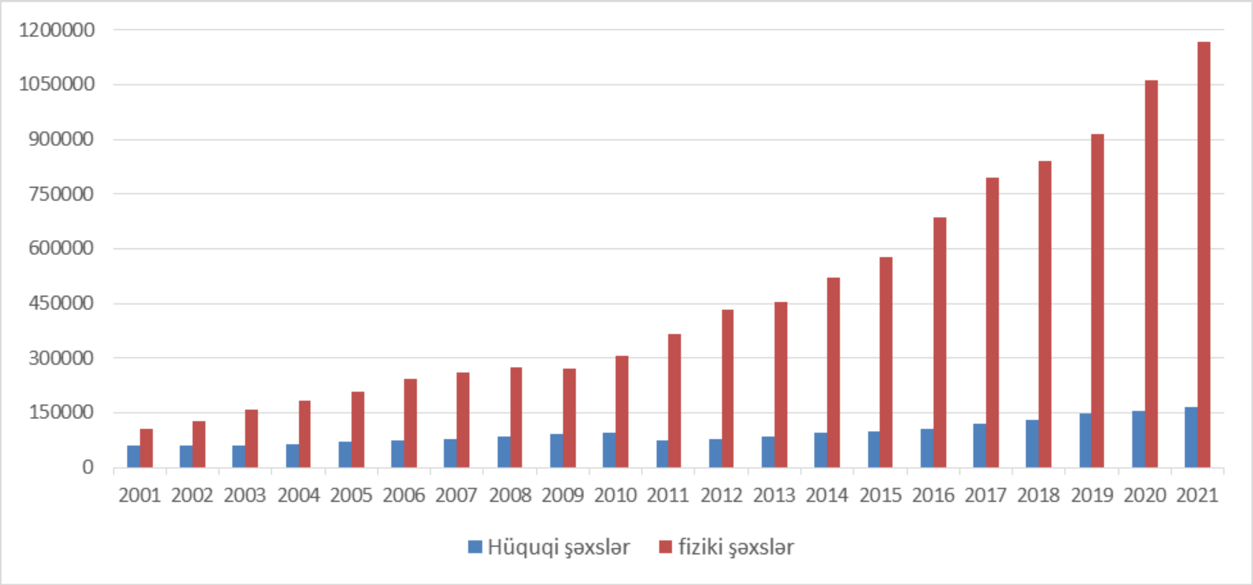

Şəkil 3. SVDR-də qeydiyyatda olan statistik vahidlərin sayı (ilin sonuna olan məlumat əsasında**)**

2022-ci il yanvarın 1-i vəziyyətinə SVDR-də qeydiyyatda olan hüquqi şəxslərin (filial və nümayəndəliklər də daxil olmaqla) sayı 167140, fiziki şəxslərin sayı isə 1168921 olmuşdur. Qeyd edilən statistik vahidlər üzrə məlumatlar Azərbaycanın bütün regionlarında baş verən inkişaf tempini əks etdirməklə bərabər, iqtisadiyyatın bütün sahələrini əhatə edir.

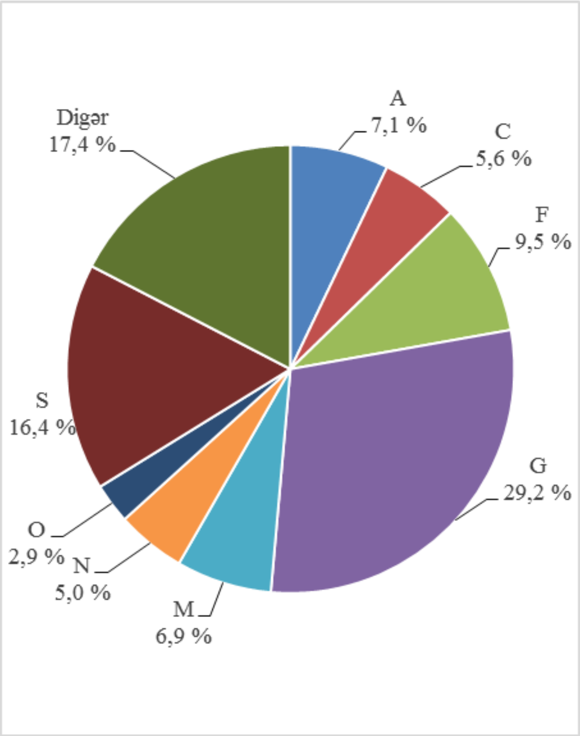

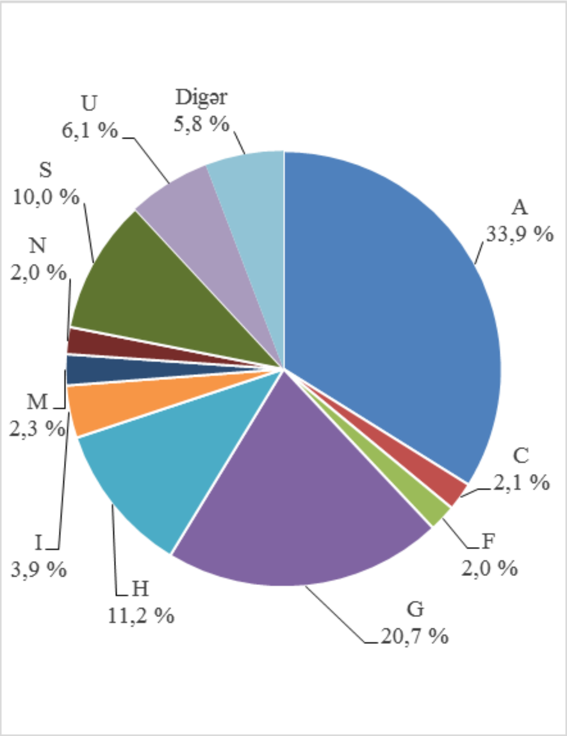

Şəkil 4. SVDR-də qeydiyyatda olan hüquqi şəxslərin iqtisadi fəaliyyət növləri üzrə bölgüsü, yekuna nisbətən (01.01.2022-ci il tarixinə) [13]

Şəkil 5. SVDR-də qeydiyyatda olan fiziki şəxslərin iqtisadi fəaliyyət növləri üzrə bölgüsü, yekuna nisbətən (01.01.2022-ci il tarixinə) [13]

SVDR mülkiyyətindən və təşkilati-hüquqi formasından asılı olmayaraq, Azərbaycan Respublikasının ərazisində qeydiyyatdan keçmiş bütün müəssisə və təşkilatlar, onların nümayəndəlik və filialları, eyni zamanda xarici təşkilatların Azərbaycan Respublikasının ərazində fəaliyyət göstərən filial və nümayəndəlikləri və hüquqi şəxs yaratmadan sahibkarlıq fəaliyyətilə məşğul olmaq üçün müvafiq qaydada qeydiyyatdan keçmiş fiziki şəxslərə dair məlumatları əhatə etməklə, hər bir statistik vahid üzrə 70-ə yaxın göstəricini özündə əks edir. Göstəricilər dedikdə, statistik vahidin adı, VÖEN-i (vergi ödəyicisinin eyniləşdirmə nömrəsi), əsas və əlavə fəaliyyət növləri, əlaqə məlumatları (hüquqi və faktiki ünvan, əlaqə nömrələri və s.), dövlət qeydiyyatına alındığı tarix, iqtisadi göstəricilər və s. nəzərdə tutulur. Reyestr üzrə göstəricilərin tamlığı və dəqiqliyi daim nəzarətdə saxlanılır və aktuallığı təmin edilir. Reyestrin aparılması və aktuallaşdırılması, eləcə də məlumatların beynəlxalq müqayisəliliyinin və inteqrasiya zamanı uzlaşmanın təmin edilməsi məqsədilə beynəlxalq təsnifatlar əsasında və ya yerli şəraitə və qanunvericilik aktlarına uyğunlaşdırılaraq hazırlanmış statistik təsnifatlardan istifadə edilir:

1. İqtisadi fəaliyyət növləri təsnifatı (İFNT);
2. İnzibati ərazi bölgüsü təsnifatı (İƏBT);
3. Dünya ölkələri təsnifatı (DÖT);
4. Təşkilati-hüquqi formaların statistik təsnifatı (THFST);
5. Mülkiyyət növlərinin statistik təsnifatı (MNST);
6. İdarəetmə orqanlarının təsnifatı (İOT);
7. İqtisadiyyatın institusional sektorlarının təsnifatı (İİST).

Yuxarıda qeyd edilən təsnifatlardan 4-ü (İnzibati ərazi bölgüsü, Təşkilati-hüquqi formaların statistik, Mülkiyyət növlərinin statistik və İdarəetmə orqanlarının təsnifatları) milli qanunvericiliyin tələbləri gözlənilərək hazırlanmışdır və qanunvericilik aktlarında olan dəyişikliklər müvafiq olaraq təsnifatlarda da mütəmadi olaraq öz əksini tapır.

Hazırda reyestrdə iqtisadiyyatın institusional sektorları təsnifatının 2-ci variantı tətbiq edilməkdədir. O, birinci variantın yenilənmiş redaksiyası hesab edilir və 2008-ci il milli hesablar sistemində (MHS-2008) iqtisadiyyatın sektorlarının təsnifləşdirilməsinə dair verilmiş tövsiyələr əsasında işlənib hazırlanmışdır [13].

Dünya ölkələri təsnifatının reyestrdə hazırda 3-cü variantından istifadə edilir və təsnifat Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Statistika şöbəsi tərəfindən hazırlanmış Birləşmiş Millətlər Təşkilatı ölkələrinin Standart kodlarının (Seriya M, №49) yenidən baxılmış variantı əsasında tərtib edilmişdir [13].

Reyestrdə istifadə edilən digər bir təsnifat – İqtisadi fəaliyyət növləri təsnifatının 3-cü variantıdır. Sözügedən təsnifat Avropa İttifaqının (Aİ) İqtisadi fəaliyyət növləri təsnifatının (NACE rev.2) 2-ci redaksiyası əsasında hazırlanmışdır. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, İFNT-nin 1-ci variantı (NACE rev.1) 1995, 2-ci variantı (NACE rev.1.1) 2002, 3-cü variantı (NACE rev.2) isə 2008-ci ildən tətbiq edilmişdir [13].

SVDR tarixi reyestrdir və yarandığı gündən bu günə kimi qeydiyyatda olan statistik vahidlərə dair bir çox göstəriciləri özündə ehtiva etməklə yanaşı, həm də hər bir statistik vahidin göstəricilərində baş vermiş dəyişiklikləri əhatə edir. Bununla yanaşı SVDR– “canlı” reyestrdir, belə ki, məlumatlar daim yenilənir, yeni müəssisələr “doğulur”, “ölür”, birləşir, bölünür, əlaqə məlumatları, fəaliyyət növü və s. dəyişir. Bu isə o deməkdir ki, reyestrdə olan məlumatlar daim yenilənməli və onların aktuallığı təmin edilməlidir. Reyestrin aktuallığının təmin edilməsi müxtəlif mənbələrdən daxil olan məlumatlar vasitəsilə həyata keçirilir.

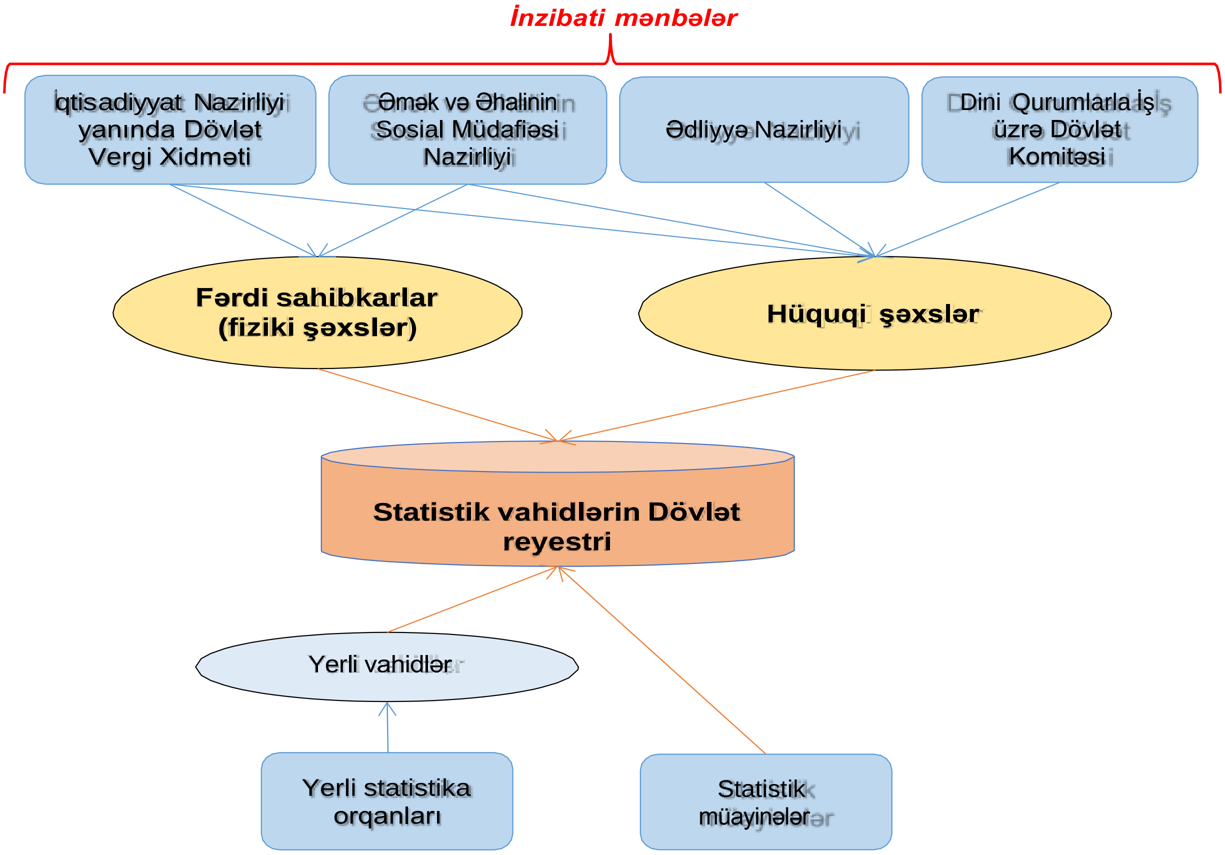

Şəkil 6. SVDR-in aktuallaşdırılması üçün istifadə edilən məlumat mənbələri.

İnzibati mənbələr statistika üçün əhəmiyyətlidir və bir çox üstünlüklərə malikdir. İnzibati məlumatlardan istifadə iqtisadi cəhətdən daha səmərəlidir və daha dəqiq məlumatlar əsasında statistik müşahidələrin aparılmasına zəmin yaradır. Belə ki, inzibati məlumatlardan istifadə zamanı daha az işçi qüvvəsi tələb olunur, təkrarçılıq aradan qalxır, respondentlərin üzərinə düşən yük və eynilə də, reyestrin aparılmasında iştirak edən əməkdaşların iş yükü azalır, seçmə müşahidələrdən fərqli olaraq baş məcmu demək olar ki, tam əhatə olunur, vaxtlı-vaxtında olma və məlumatların aktuallığı təmin olunur.

Bu gün tək SVDR-in aparılması və yenilənməsi məqsədilə deyil, həm də ümumi statistika sistemində inzibati məlumat istehsalçılarının əməkdaşlığa cəlb edilməsi və inzibati məlumatların statistik məqsədlər üçün istifadəsi əsas prioritet məsələlərdən biridir və bu sahədə fəaliyyətin təşkil olunmasına mövcud qanunvericilik tam imkan verir. Statistik vahidlərin üzərinə düşən məlumat yükünün azaldılması üçün onlar tərəfindən müxtəlif dövlət qurumlarına təqdim edilən məlumatlar üzrə təkrarçılığın aradan qaldırılması, inzibati vəzifələrinin yerinə yetirilməsilə əlaqədar dövlət qurumları tərəfindən toplanan məlumatların rəsmi statistikada istifadəsinin genişləndirilməsi və həmin məlumatların Dövlət Statistika Komitəsinin statistik məlumat bazalarına inteqrasiyası ilə bağlı zəruri tədbirlərin görülməsini təmin etmək məqsədilə Dövlət Statistika Komitəsinin 2016-cı il 11 oktyabr tarixli, 159/t nömrəli əmrilə tərkibinə 27 dövlət qurumu və təşkilatın nümayəndələrinin daxil olduqları işçi qrupları yaradılmışdır. Eyni zamanda inzibati məlumatlardan istifadə ilə bağlı işlərin daha da sürətləndirilməsi və planlı şəkildə təşkili üçün Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2018-ci il 14 fevral tarixli, 3672 nömrəli Sərəncamı ilə təsdiq edilmiş "2018-2025-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında rəsmi statistikanın inkişafına dair Dövlət Proqramı"nın həyata keçirilməsi üzrə tədbirlər planının 5.3.2-ci bəndində "Dövlət qurumlarının məlumat bazalarının Dövlət Statistika Komitəsinin statistik məlumat bazasına "Elektron hökumət" şlüzü vasitəsilə inteqrasiyası" nəzərdə tutulmuşdur [7].

İnzibati məlumatlardan istifadənin genişləndirilməsilə əlaqədar işçi qruplarının qarşısında duran vəzifələrin və dövlət proqramının müvafiq bəndinin icrası məqsədilə məlumatların

inteqrasiyası üzrə 5 dövlət orqanı ilə 3 tərəfli razılaşmalar imzalanmış, digər inzibati məlumat istehsalçıları ilə danışıqlar davam etdirilir. Razılaşmanın tərəfləri inzibati məlumatlara malik müvafiq dövlət qurumu, Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi və əlaqələndirici orqan qismində isə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Vətəndaşlara Xidmət və Sosial İnnovasiyalar üzrə Dövlət Agentliyidir. İmzalanmış razılaşmalar əsasında Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyi və Dövlət İmtahan Mərkəzinin müvafiq məlumatları Dövlət Statistika Komitəsinin məlumat bazasına inteqrasiya edilmiş, Ədliyyə və Təhsil nazirliklərinin, eləcə də Dövlət Miqrasiya Xidmətinin məlumatlarının isə Dövlət Statistika Komitəsinin məlumat bazasına inteqrasiyası istiqamətində zəruri texniki tədbirlər həyata keçirilməkdədir.

İnteqrasiya ilə bağlı əldə olunmuş və eləcə də gələcəkdə inteqrasiyası nəzərdə tutulmuş göstəricilər sayəsində təkrarçılığın aradan qaldırılması nəticəsində respondentlərin üzərinə düşən yükün və statistik hesabat formalarında olan göstəricilərin sayının nəzərəçarpacaq dərəcədə azaldılması, SVDR-in əhatə dairəsinin genişləndirilməsi, biznes demoqrafiyasına dair məlumatların hazırlanması, müəssisə qruplarının müəyyən edilməsi üçün göstəricilərin əldə edilməsinə hədəflənmişdir və bu sahədə işlər davam etdirilir.

Statistika sisteminin və eləcə də statistik məlumatların toplanılmasında "təməl daşı" olan reyestrin inkişaf etdirilməsi hər zaman ən prioritet məsələlərdən biri olmuş və bu məqsədlə müxtəlif layihələr həyata keçirilmişdir. Bu layihələrdən 2020-ci ilin sentyabr ayından başlanılmış və 2022-ci ilin aprel ayında yekunlaşmış Avropa İttifaqı tərəfindən maliyyələşdirilən və Dövlət Statistika Komitəsinin benefisiarı olduğu "Biznes statistikası sahəsində məlumatların toplanması, işlənilməsi, təhlili, nəşri və yayımlanması işlərini gücləndirmək məqsədilə Dövlət Statistika Komitəsinə və İqtisadiyyat Nazirliyi yanında Dövlət Vergi Xidmətinə dəstək" Tvinninq layihəsini qeyd etmək yerinə düşərdi. Layihənin "İqtisadiyyat Nazirliyi yanında Dövlət Vergi Xidmətilə Dövlət Statistika Komitəsi arasında mövcud olan məlumat mübadiləsinin keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması" komponenti çərçivəsində reyestrin yenilənməsilə bağlı mövcud vəziyyətin ekspert qiymətləndirilməsi həyata keçirilmiş, məlumat mübadiləsi standartları ilə bağlı tələblər müəyyən edilmiş, məlumatların yenilənməsi metodları öyrənilmiş, Dövlət Statistika Komitəsi tərəfindən rəsmi statistik məlumatların istehsalında istifadəsi nəzərdə tutulan inzibati məlumatların əhatə dairəsinin müəyyən olunması üzrə biznes prosesinin xəritəsi hazırlanmış, Dövlət Statistika Komitəsilə Azərbaycan Respublikasının İqtisadiyyat Nazirliyi yanında Dövlət Vergi Xidməti arasında mövcud olan razılaşmaların birləşdirilməsi və SVDR-in məlumatlarının əhatə dairəsinin genişləndirilməsi məqsədilə yeni razılaşma layihəsi hazırlanmış və baxılması üçün işçi qaydada Dövlət Vergi Xidmətinə təqdim olunmuş, statistik vahid, müəssisə və müəssisə qrupları, profilləşdirmə eyni zamanda statistik biznes demoqrafiyasının əhatəsi və hesablanması qaydalarına dair ekspertlər tərəfindən metodoloji məlumat verilmiş və layihədə iştirak edən ölkələrin (Litva, Niderland, Danimarka, Finlandiya) bu sahədəki təcrübələri öyrənilmişdir. Əldə edilmiş yeni biliklər və inzibati məlumatlar gələcəkdə SVDR-i daha da təkmilləşdirməyə imkan verəcəkdir.

SVDR məlumatlarının əhatəsinin genişləndirilməsiylə yanaşı məlumatların aktuallığının təmin edilməsi də vacibdir. Nəzəri olaraq, SVDR-in aktuallaşdırılmasını 3 mərhələyə bölmək olar:

1. Birinci mərhələ – inzibati məlumatlardan istifadədir. Belə ki, ölkə ərazisində yeni qeydiyyatdan keçmiş, ləğv edilmiş, fəaliyyətini müvəqqəti olaraq dayandırmış, fəaliyyətini bərpa etmiş və ya məlumatlarında digər hər hansı dəyişiklik edilmiş hüquqi və fiziki şəxslərin məlumatlarının SVDR-ə inteqrasiyası (hazırda – aylıq dövriliklə, gələcəkdə gündəlik olaraq yenilənmə nəzərdə tutulur), eyni zamanda "Sahibkarlıq sahəsində aparılan yoxlamaların vahid məlumat reyestri"nə ötürülməsi məqsədilə mikro, kiçik, orta və iri sahibkarlıq subyektlərinin müəyyən olunmasında istifadə edilən illik dövriyyə və işçilərin illik orta siyahı sayı ilə bağlı məlumatların (hər il) reyestrə daxil edilməsi yalnız müvafiq inzibati məlumat mənbələrindən əldə edilmiş məlumatlardan istifadə edilməklə avtomatlaşdırılmış formada həyata keçirilir.
2. İkinci mərhələ – cari aktuallaşmadır. Cari aktuallaşma dedikdə, gündəlik olaraq SVDR məlumatları üzərində aparılan əməliyyatlar nəzərdə tutulur. Belə ki, SVDR göstəricilərinin hər hansı birində baş vermiş dəyişiklik gündəlik olaraq reyestrdə öz əksini

tapmalıdır. Məsələn: müəssisənin iqtisadi fəaliyyət növü dəqiqləşdirilərkən yerli statistika orqanları tərəfindən statistik vahidlə əlaqə saxlanılır, dəyişiklik Komitənin müvafiq sahə şöbələrilə razılaşdırılır və dərhal reyestrdə zəruri qaydada düzəliş edilir.

3. Üçüncü mərhələ – iqtisadi göstəricilərin aktuallaşdırılması və ya SVDR-in illik aktuallaşdırılmasıdır. Metodologiyaya uyğun olaraq, hər il yanvarın 1-i vəziyyətinə illik məlumatların rayon (şəhər) bölgüləri, aktuallaşmanın qrafiki hazırlanır və müvafiq yerli statistika orqanlarına təqdim edilir. İllik aktuallaşmanın aparılma dövrü müvafiq olaraq, illik hesabatların yekunlaşma dövrünə - hər sonrakı ilin aprel-may aylarına təsadüf edir. Belə ki, SVDR-in aparılması qaydalarına uyğun olaraq hər bir yerli statistika orqanı onlara təqdim olunmuş reyestr siyahısı üzrə məlumatları dəqiqləşdirərək, qrafikdə nəzərdə tutulmuş müddət ərzində aktuallaşma materiallarını Komitəyə təqdim edirlər. Təqdim edilmiş materiallar SVDR-in aparılması və aktuallaşdırılmasına cavabdeh olan mütəxəssislər tərəfindən yoxlanılaraq qəbul edildikdən sonra inteqrasiya üçün hazırlanır və SVDR-in yenilənməsi həyata keçirilir.

İqtisadi göstəricilərin aktuallaşdırılması sona çatdıqdan sonra SVDR ümumi olaraq yenidən təhlil edilir, aktuallaşmış məlumatlar nəzərdən keçirilir, SVDR-in əsasında statistik reyestr formalaşdırılır və o, il ərzində dəyişməz olaraq qalır. SVDR üzrə ümumilikdə və eləcə də rayon bölgüsündə aktuallaşmanın keyfiyyəti qiymətləndirilir və sonda aktuallaşdırılmış məlumatların iqtisadi rayonlar və sahə şöbələri üzrə bölgüsü hazırlanaraq və xidməti istifadə üçün aidiyyəti üzrə təqdim edilir.

Cədvəl

01.01.2022-ci il tarixinə SVDR-də qeydiyyatda olan statistik vahidlərin iqtisadi fəaliyyət növləri üzrə sayı (fərdi sahibkarlar istisna olmaqla) [13]

Fəaliyyət növünün		01.01.2022-ci il vəziyyətinə statistik vahidlərin sayı		Ümumi saya görə, faizlə	01.01.2021-ci il vəziyyətinə olan statistik vahidlərin sayına görə, faizlə
Hərf işarəsi	Adı	Cəmi*	o cümlədən kommersiya təşkilatları		
	CƏMİ	**167140**	**149950**	**100,0**	**107,5**
A	o cümlədən: Kənd təsərrüfatı, meşə təsərrüfatı və balıqçılıq	11936	11189	7,1	103,3
B	Mədənçıxarma sənayesi	985	985	0,6	104,1
C	Emal sənayesi	9343	9332	5,6	109,9
D	Elektrik enerjisi, qaz və buxar istehsalı, bölüşdürülməsi və təchizatı	343	309	0,2	103,9
E	Su təchizatı; tullantıların təmizlənməsi və emalı	673	582	0,4	115,2
F	Tikinti	15887	15818	9,5	107,7
G	Ticarət; nəqliyyat vasitələrinin təmiri	48844	48827	29,2	111,0
H	Nəqliyyat və anbar təsərrüfatı	4092	4072	2,5	116,5
İ	Turistlərin yerləşdirilməsi və ictimai iaşə	3665	3648	2,2	108,7
J	İnformasiya və rabitə	4674	4615	2,8	113,9
K	Maliyyə və sığorta fəaliyyəti	2068	2019	1,2	108,5
L	Daşınmaz əmlakla əlaqədar əməliyyatlar	2365	2183	1,4	109,5
	1	**2**	**3**	**4**	**5**
M	Peşə, elmi və texniki fəaliyyət	11556	10853	6,9	110,0

N	İnzibati və yardımçı xidmətlərin göstərilməsi	8347	8216	5,0	107,6
O	Dövlət idarəetməsi və müdafiə; sosial təminat	4898	0	2,9	99,0
P	Təhsil	5069	2888	3,0	108,1
Q	Əhaliyə səhiyyə və sosial xidmətlərin göstərilməsi	2595	2097	1,6	111,8
R	İstirahət, əyləncə və incəsənət sahəsində fəaliyyət	2284	1801	1,4	105,4
S	Digər sahələrdə xidmətlərin göstərilməsi	27417	20516	16,4	100,6
U	Toxunulmazlıq hüququ olan təşkilatların fəaliyyəti	99	0	0,1	102,1

** Bu və sonrakı cədvəllərdə statistik vahidlərin sayına dair son tarixə olan məlumatlarda əvvəlki dövrlərdə yaranmış və ya ləğv edilmiş statistik vahidlərin sayı ilə bağlı inzibati mənbələrdən əldə edilmiş məlumatlar əsasında aparılmış dəqiqləşmələr də öz əksini tapmışdır.*

Dövlət Statistika Komitəsi tərəfindən hazırlanan "Ölkənin sosial-iqtisadi inkişafına dair aylıq məruzə"də rüblük dövrilikdə SVDR məlumatları əsasında hazırlanmış məlumatlar da öz əksini tapır. Məcmuədə reyestr əsasında hazırlanmış məlumatlarda iqtisadi fəaliyyət növləri və iqtisadi rayonlar üzrə statistik vahidlərin sayı, qeydiyyatda olan statistik vahidlərin iqtisadi fəaliyyət üzrə mülkiyyət növlərinə görə bölgüsü, statistik vahidlərin demoqrafiyasına dair məlumatlar, sahibkarlıq subyektlərinin meyar bölgüsünə uyğun olaraq sayları, fərdi sahibkarların sayı və gender bölgüsü məlumatları da öz əksini tapır. Həmçinin yerli və xarici istifadəçilər üçün eyni səpkili məlumatlar Dövlət Statistika Komitəsinin rəsmi internet səhifəsində azərbaycan və ingilis dillərində təqdim edilir.

Eyni zamanda, hər il may ayında reyestr əsasında Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin "Mikro, kiçik, orta və iri sahibkarlıq subyektlərinin bölgüsü meyarları"nın təsdiq edilməsi haqqında" 2018-ci il 21 dekabr tarixli, 556 nömrəli Qərarına əsasən Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyi və İqtisadiyyat Nazirliyi yanında Dövlət Vergi Xidməti tərəfindən Dövlət Statistika Komitəsinə təqdim edilmiş məlumatlardan istifadə edilərək sahibkarlıq subyektlərinin aid olduqları kateqoriyalar üzrə bölgüsü hazırlanır və "Sahibkarlıq sahəsində aparılan yoxlamaların vahid məlumat reyestri"nə ötürülməsi təmin edilir [8]. Həmçinin, sahibkarlıq subyektlərinin dövlət satınalmalarında iştirakı üçün aid olduqları kateqoriyaya dair məlumat əldə etmək məqsədilə Dövlət Statistika Komitəsinə rəsmi qaydada müraciətləri əsasında bölgü nəticəsində hazırlanmış məlumatlardan istifadə edərək, onlara müvafiq arayışlar təqdim edilir. Bununla yanaşı, hazırda dövlət satınalmalarında iştirak etmək üçün sahibkarlıq subyektlərinə müvafiq arayışların elektron qaydada təqdim edilməsi üçün lazımi tədbirlər görülməkdədir.

Nəticə

Azərbaycan Respublikasının statistik vahidlərin Dövlət reyestri iqtisadi statistikanın əsasını təşkil edir və yarandığı gündən bu günə kimi SVDR uzun bir təkamül yolu keçərək genişlənmiş və daim inkişaf etdirilmişdir. SVDR məlumatlarından istifadə edilməsi müşahidələrin təşkilindəki iqtisadi səmərəlilik, vaxtlı-vaxtında olma, əlverişlilik, respondentlərin üzərinə düşən yükün azaldılması, eyni zamanda təkrarçılığın aradan qaldırılması baxımından çox əlverişlidir.

SVDR məlumatlarının aktuallığı statistik müşahidə və müayinələrin nəticələrinə təsir edən başlıca amillərdən biridir. Odur ki, reyestrin aparılması zamanı məlumatların aktuallığını təmin etmək əsas vəzifələrdən biridir və hazırda bu proseslərin daha səmərəli və operativ formada həyata keçirilməsində mövcud qanunvericilik aktları mühüm rol oynayır.

SVDR məlumatları statistik və inzibati məlumatlar əsasında formalaşdırılır və aktuallaşdırılır. SVDR "canlı" reyestr olduğu üçün yarandığı gündən reyestr məlumatlarında baş vermiş dəyişikliklərin və eləcə də ölkə üzrə iqtisadi inkişaf tempinin izlənilməsi üçün ən əlverişli vasitədir.

Şəfa Qarayeva, Leyla İsmayılova
Azərbaycan Respublikasında statistik vahidlərin Dövlət reyestrinin aparılması və aktuallaşdırılması məsələləri
Xülasə
Məqalədə Statistik Biznes Reyestr, statistik vahidlərin Dövlət reyestrinin yaradılması, reyestr məlumatlarının formalaşdırılması, reyestrdə məlumatların kodlaşdırılması üçün istifadə edilən təsnifatlar, SVDR-in keçdiyi inkişaf yolu, reyestr göstəricilərinin aktuallaşdırılması prosesi, istifadə edilən məlumat mənbələri, statistikada reyestrlərdən istifadənin üstünlükləri, statistik məlumatların toplanması və emalı prosesində reyestrin rolu, reyestr məlumatlarından istifadə edərək istehsal edilən statistik məlumatlar haqqında məlumat verilmişdir. Reyestr yönümlü statistikanın təşkili və eləcə də statistikada inzibati məlumatlardan istifadə daha operativ və aktual statistik məlumatların istehsalına, iqtisadi səmərəliliyə və respondentlərin məlumat yükünün azaldılmasına zəmin yaradır. Odur ki, SVDR göstəricilərinin genişləndirilməsi, məlumatların aktuallığının təmin edilməsi məqsədilə yeni inzibati mənbələrdən istifadə statistik istehsalın səmərəliliyinin təmin edilməsində ən prioritet məsələlərdən biridir.

Шафа Караева, Лейла Исмаилова
Государственного реестра статистических единиц в Азербайджанской Республике вопросы проведения и актуализации
Резюме
В статье представлена информация о Статистическом Бизнес Регистре, о создании Государственного реестра статистических единиц (ГРСЕ), о формировании данных реестра, о классификациях, используемых для кодирования данных в реестре, о путях развития ГРСЕ, о процессе актуализации показателей реестра, об используемых источниках информации, о преимуществах использования реестров для производства статистики, о сборе статистических данных, а также о роли реестра в процессе обработки статистических данных. Организация статистики, основанной на данных регистров, а также использование административных данных в статистике обеспечивает основу для производства более оперативной и актуальной статистики, повышает экономическую эффективность и снижает статистическую нагрузку на респондентов. Следовательно, расширение показателей ГРСЕ и использование новых административных источников для обеспечения актуальности данных является одним из главных приоритетов в обеспечении эффективности статистического производства.

Shafa Garayeva, Leyla Ismayilova
The State Register of statistical units in the Republic of Azerbaijan conduct and actualization issues
Summary
The article presents short information about the Statistical Business Register, about the creation of the State register of statistical units (SRSU), about the formation of the register data, about the classifications used to encode data in the register, about the development path of the GRSU, about the process of updating the register indicators, about the sources of information used, on the benefits of using registers in the statistical system, on the collection of statistical data, and on the role of the register in the processing of statistical data. The organization and implementation of register-based statistics, as well as the use of administrative data in statistics, provides a basis for producing more accurate and relevant statistics, enhances economic efficiency and reduces the burden on the respondents. Consequently, expanding the SRSU indicators and using new administrative sources to ensure the relevance of data is one of the main priorities in ensuring the efficiency of statistical production.

Ədəbiyyat

1. Dövlət reyestrinin aparılması qaydaları haqqında təlimat. Bakı - 1999
2. Statistik müşahidələrin keçirilməsi metodologiyasının yeni tələblərinə (müəssisə qruplarının

uçotu, maliyyə əlaqələrinin əks olunması və s.) uyğun olaraq statistik registrin aparılması, formalaşdırılması və təkmilləşdirilməsinə dair metodoloji izahatlar. Bakı-2010
3. Statistik vahidlərin Dövlət registrində baş verən dəyişikliklərin tədqiqi konsepsiyası. Bakı-2013
4. İnzibati məlumat mənbələrindən alınan məlumatların statistika məlumatlarının hazırlanması mərhələlərinə, o cümlədən registr və hesabat sisteminə inteqrasiya olunmasına dair tövsiyələr. Bakı-2013
5. “Azərbaycan Respublikasının uçot vahidlərinin Dövlət registrinin yaradılması haqqında” Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin Qərarı. 09 sentyabr 1992-ci il
6. “Sahibkarlıq fəaliyyəti subyektlərinin fəaliyyətinin "bir pəncərə" prinsipi üzrə təşkilinin təmin edilməsi tədbirləri haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı. 25 oktyabr 2007-ci il
7. “2018-2025-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında rəsmi statistikanın inkişafına dair Dövlət Proqramı”nın təsdiq edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı. 14 fevral 2018-ci il
8. “Mikro, kiçik, orta və iri sahibkarlıq subyektlərinin bölgüsü meyarları”nın təsdiq edilməsi haqqında” Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin Qərarı. 21 dekabr 2018-ci il
9. Guidliness on Statistical Business Registers (UNECE 2015) www.unece.org/fileadmin/DAM/stats/publications/2015/ECE_CES_39_WEB.pdf
10. www.onlinelibrary.wiley.com
11. www.unstats.un.org
12. Azərbaycan Respublikasının Ədliyyə Nazirliyi Hüquqi aktların vahid elektron bazası: www.e-qanun.az
13. Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin rəsmi internet səhifəsi: www.stat.gov.az

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur: 27.09.2022
Təkrar işlənməyə göndərilmişdir: 30.09.2022
Çap üçün qəbul olunmuşdur: 19.11.2022

UOT:33; 311
DOI: 10.338.70/2413-6557-2022-8-4-14-25

PANDEMİYA VƏ DÜNYADA BAŞ VERƏN PROSESLƏR FONUNDA AZƏRBAYCANDA İNFLYASİYANIN SƏVİYYƏSİ VƏ DİNAMİKASI

Orxan Əhmədov
Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin
Qiymət statistikası şöbəsinin baş məsləhətçisi
AZ 1136, Bakı şəhəri, İnşaatçılar prospekti 81
e-poçt: orkhan.ahmadov@stat.gov.az

Açar sözlər: iqtisadi aktivlik, qiymət, tələb, təklif, inflyasiya, istehlak qiymətləri indeksi, istehsalçı qiymətləri indeksi, pandemiya.
Ключевые слова: экономическая активность, цена, спрос, предложение, инфляция, индекс потребительских цен, индекс цен производителей, пандемия.
Keywords: economic activity, price, demand, supply, inflation, consumer price index, producer price index, pandemic.

Son dövrlər pandemiya, Qarabağ müharibəsi və dünyada baş verən gərgin qlobal proseslərlə yadda qalmışdır. Belə ki, son 3 ili iqtisadi aktivlik və inflyasiya baxımından aşağıdakı kimi xarakterizə etmək olar:

2020-ci il - karantin tədbirləri çərçivəsində bəzi ticarət və xidmət sahələrinin fəaliyyətinin məhdudlaşdırılması, artan iqtisadi qeyri-müəyyənliklər fonunda inflyasiyanın aşağı səviyyədə qərarlaşması

2021-ci il - iqtisadi artımın bərpası fonunda inflyasiya təzyiqlərinin güclənməsi

2022-ci il - gərgin geosiyasi və geoiqtisadi proseslər fonunda inflyasiyanın yüksəlməsi

2020-ci ildə Çində meydana gələn və dünyaya yayılaraq qlobal pandemiya elan edilən COVİD-19 virusu epidemioloji vəziyyət yaratmış və bununla əlaqədar olaraq qlobal ticarətin kəskin azalması, təchizat zəncirində pozulmalar, bir çox ticarət və xidmət sahələrinin fəaliyyətinin məhdudlaşdırılması və artan qeyri-müəyyənliklər qlobal iqtisadi aktivliyə mənfi təsir göstərmiş, azalan qlobal tələb əmtəə qiymətlərinin kəskin enişilə müşayiət olunmuşdur. Qlobal iqtisadi mühitdə qeyri-müəyyənliklər neftin kəskin ucuzlaşmasına, maliyyə bazarlarında dalğalanmalara səbəb olmuşdur. Ölkəmizdə də virusun yayılmasının qarşısının alınması məqsədilə karantin tətbirləri həyata keçirilmiş və bir çox ticarət və xidmət sahələrinin fəaliyyəti müvəqqəti məhdudlaşdırılmışdır. Xüsusi karantin rejiminin tətbiq olunması ilə bir çox ticarət və xidmət sahələrinin fəaliyyətinin müvəqqəti məhdudlaşdırılması nəticəsində işsiz kimi qeydiyyatda olan şəxslərə, aztəminatlı ailələrə, qeyri-formal çalışanlara birdəfəlik ödəmənin verilməsi həyata keçirilmişdir ki, bu da əhalinin azalan gəlirlərinin qismən kompensasiyasına şərait yaratmışdır.

Karantin rejiminin sərtləşməsilə əlaqədar ərzağa tələbin qısamüddətli yüksəlməsi, eləcə də istehsal və daşınma xərclərinin artımı istehlak səbətində əhəmiyyətli çəkiyə malik ərzaq məhsullarının qiymətlərinin daha çox yüksəlməsinə, inflyasiyanın digər komponentləri olan qeyri-ərzaq məhsulları və xidmətlərə isə tələbin azalması, bəzi tərəfdaş ölkələrdə milli valyutaların ucuzlaşması, habelə inzibati metodlarla tənzimlənən qiymətlərin sabitliyi qeyri-ərzaq məhsulları və ödənişli xidmətlər üzrə qiymətlərin nisbətən aşağı səviyyədə qərarlaşmasına səbəb olmuşdur. Belə

ki, 2020-ci ildə istehlak qiymətləri indeksi əvvəlki ilə nisbətən 102,8 faiz, o cümlədən ərzaq məhsulları, içkilər və tütün məmulatları üzrə 105,0 faiz, qeyri-ərzaq məhsulları üzrə 101,3 faiz, əhaliyə göstərilmiş ödənişli xidmətlər üzrə 101,1 faiz təşkil etmişdir [1].

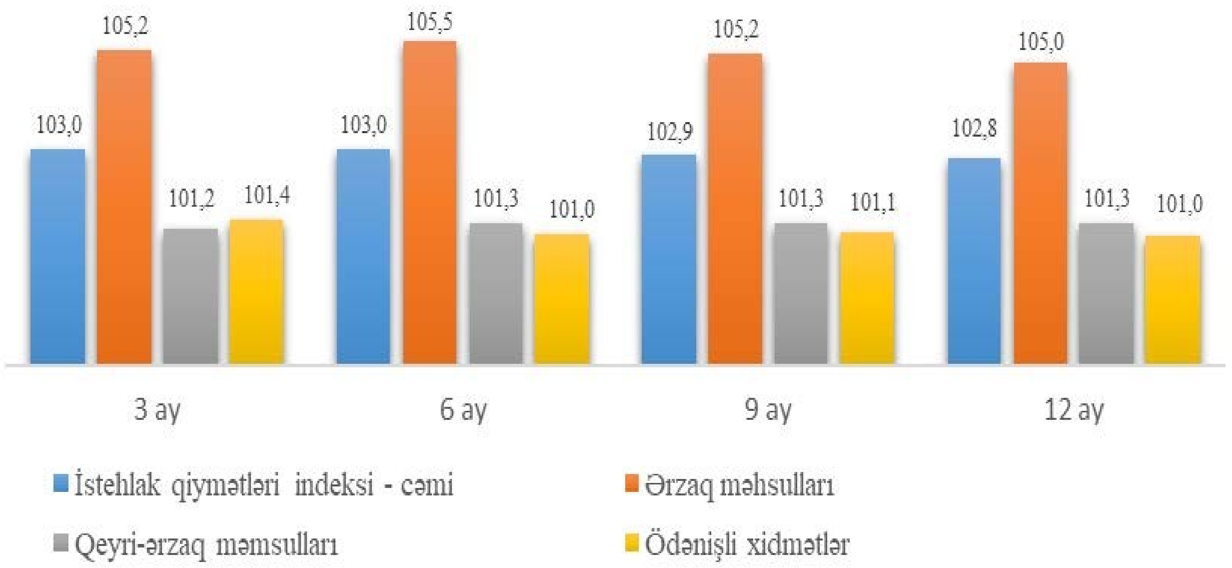

Şəkil 1. 2020-ci ildə istehlak qiymətləri indeksi (əvvəlki ilin müvafiq dövrünə nisbətən, faizlə)

Göründüyü kimi, pandemiyanın neqativ təsirləri fonunda ilin əvvəlinə nisbətən ilin sonuna doğru inflyasiyanın artım tempi aşağı düşmüşdür.

Müqayisə üçün qeyd edək ki, 2020-ci ildə istehlak qiymətləri indeksi əvvəlki ilin müvafiq dövrünə nisbətən Ukraynada 102,7 faiz, Rusiyada 103,4 faiz, Moldovada 103,8 faiz, Gürcüstanda 105,2 faiz, Belarusda 105,5 faiz, Qırğızıstanda 106,3 faiz, Qazaxıstanda 106,8 faiz təşkil etmişdir [6, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 13].

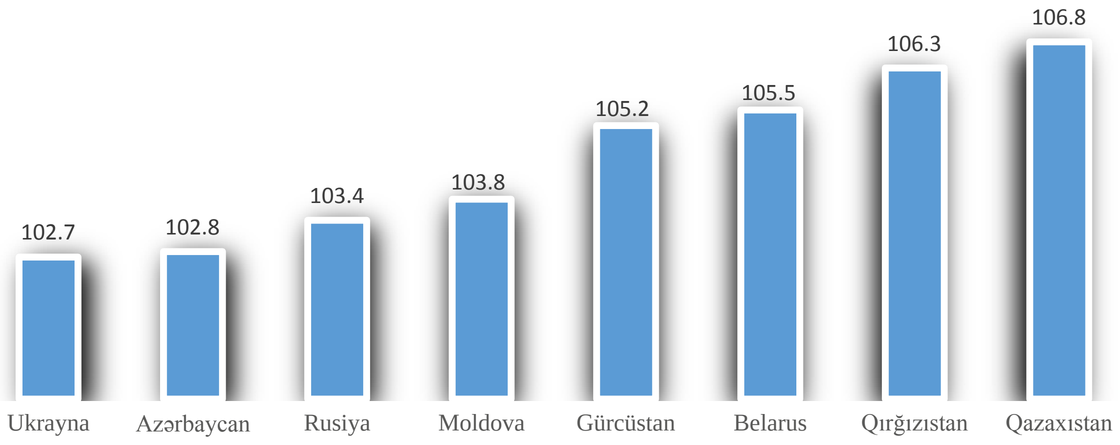

Şəkil 2. 2020-ci ildə bəzi ölkələr üzrə istehlak qiymətləri indeksi (əvvəlki ilə nisbətən, faizlə)

İnflyasiyaya təsir edən amilləri təhlil edərkən ərzaq bazarında formalaşan qiymətlərin inflyasiyanın əsas determinantı olduğu nəzərə alınmalıdır. Bu dövrdə ərzaq məhsulları, içkilər və tütün məmulatları üzrə ən çox bahalaşma tütün məmulatlarının qiymətlərində (16,5 faiz) müşahidə olunmuşdur. Bununla yanaşı, qeyd olunan dövrdə ərzaq məhsullarından yumurta üzrə istehlak qiymətləri indeksi 112,5 faiz, meyvə və tərəvəz üzrə müvafiq olaraq 109,0 və 107,0 faiz, balıq və balıq məhsulları üzrə 104,8 faiz, çörək, çörək məmulatları və yarmalar üzrə 103,6 faiz, ət və ət məhsulları üzrə 103,3 faiz, spirtli içkilər üzrə 103,2 faiz, süd və süd məhsulları üzrə 102,7 faiz, çay,

qəhvə və kakao üzrə 101,1 faiz, qənd, cem, bal, şokolad və konfetlər üzrə 100,8 faiz, kərə və bitki yağları üzrə istehlak qiymətləri indeksi 100,4 faiz təşkil etmişdir [2].

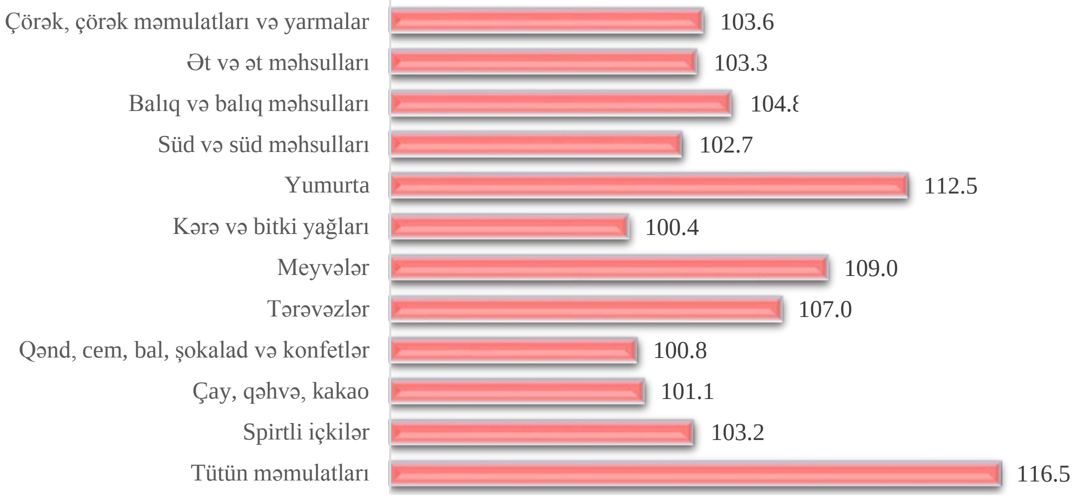

Şəkil 3. 2020-ci ildə ərzaq məhsulları, içkilər və tütün məmulatları üzrə istehlak qiymətləri indeksi, qruplar səviyyəsində (əvvəlki ilə nisbətən, faizlə)

2020-ci ildə ayrı-ayrı ərzaq məhsullarının istehlak qiymətləri indeksi aşağıdakı kimi olmuşdur:

Cədvəl 1

2020-ci ildə bəzi ərzaq məhsullarının istehlak qiymətləri indeksləri (əvvəlki ilə nisbətən, faizlə) [2]

	Cəmi	o cümlədən:	
		yerli məhsullar üzrə	idxal məhsulları üzrə
Uzun düyü	102,7	102,0	103,0
Yumru düyü	107,5	105,2	108,8
Buğda unu	102,8	101,7	105,4
Əla növ buğda çörəyi	100,8	100,8	-
Makaron	104,5	103,8	105,3
Mal əti	104,3	104,3	-
Qoyun əti	103,2	103,2	-
Pasterizə olunmamış üzlü süd	106,9	106,9	-
Brınza pendiri	102,3	102,5	101,8
Yumurta	112,5	112,5	-
Kərə yağı	99,6	100,0	99,3
Zeytun yağı	100,0	100,5	99,6
Qarğıdalı yağı	99,4	98,5	100,3
Günəbaxan yağı	102,7	103,9	101,6
Şəkər	101,7	101,4	102,2
Şəkər tozu	98,4	98,1	98,7
Çay	101,0	100,5	101,4

Yuxarıda göstərilən məhsullardan buğda unu, mal, qoyun ətinin, pasterizə olunmamış üzlü südün, yumurtanın pərakəndə satış qiymətlərinə əsasən həmin məhsullar üzrə istehsalçı qiymətlərinin dəyişməsi təsir göstərmişdir. Belə ki, bu dövrdə buğda ununun istehsalçı qiyməti 1,7 faiz, mal və qoyun ətinin müvafiq olaraq 4,8 və 2,6 faiz, pasterizə olunmamış üzlü südün 3,5 faiz, yumurtanın istehsalçı qiyməti isə 25,5 faiz artmışdır. Uzun və yumru düyünün, makaronun, şəkərin, çayın istehlak qiymətləri isə həmin məhsulların idxal qiymətlərinin yüksəlməsi hesabına artmışdır.

Qeyd edildiyi kimi, 2020-ci ildə qeyri-ərzaq məhsullarına tələbin azalması bu məhsulların qiymətlərinin aşağı səviyyədə qərarlaşmasına səbəb olmuşdur.

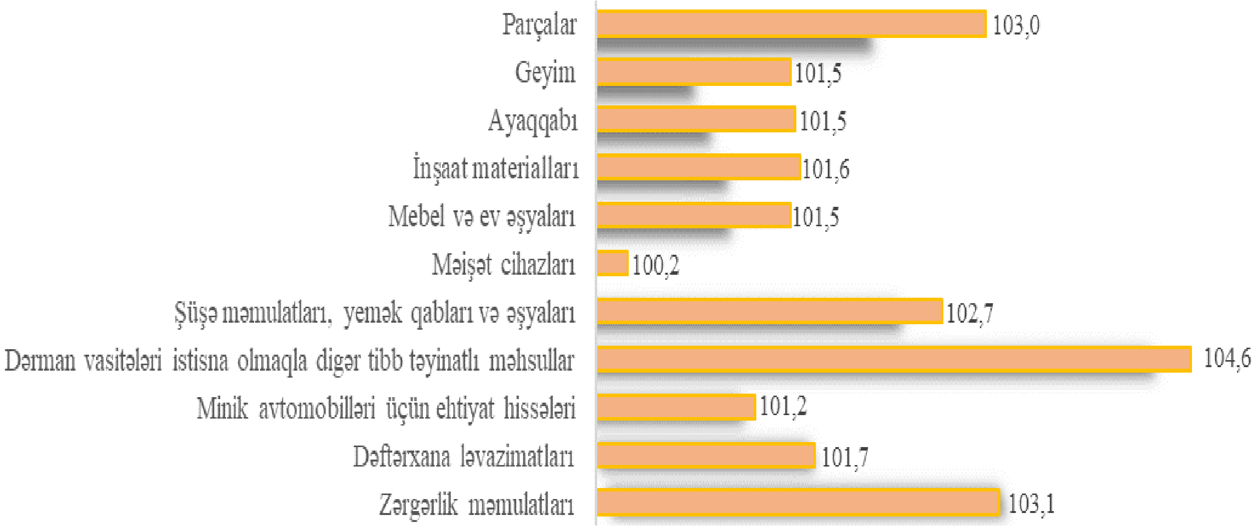

Şəkil 4. 2020-ci ildə qeyri-ərzaq məhsulları üzrə istehlak qiymətləri indeksi, qruplar səviyyəsində (əvvəlki ilə nisbətən, faizlə) [2]

Göründüyü kimi, 2020-ci ildə qeyri-ərzaq məhsullarından daha çox bahalaşma dərman vasitələri istisna olmaqla digər tibb təyinatlı məhsulların qiymətlərində müşahidə edilmişdir ki, bu da pandemiya dövründə həmin məhsullara tələbin artması ilə əlaqədar olmuşdur. Belə ki, qeyd olunan dövrdə tibbi spirtin pərakəndə satış qiyməti 13,8 faiz, tibbi pambığın 4,4 faiz, tibb termometrinin 6,1 faiz, qan təzyiqini ölçmək üçün elektron aparatın 4,4 faiz, şprisin pərakəndə satış qiyməti 0,9 faiz bahalaşmışdır.

2020-ci ildə karantin rejimilə əlaqədar bir sıra xidmət sahələrinə məhdudiyyətlərin tətbiq edilməsi və ayrı-ayrı xidmət növlərinə tələbin azalması bu sahədə də qiymətlərin nisbətən sabitliyinə səbəb olmuşdur.

Şəkil 5. 2020-ci ildə əhaliyə göstərilən ödənişli xidmətlər üzrə istehlak qiymətləri indeksi, qruplar səviyyəsində (əvvəlki ilə nisbətən, faizlə) [2]

Qeyd olunan dövrdə elektrik enerjisi təchizatı xidmətinin qiymətinin 2,1 faiz ucuzlaşması xüsusi karantin dövründə "Əhalinin elektrik enerjisinin istehlakı üzrə kommunal ödənişlərə dəstək proqramı" çərçivəsində 2020-ci ilin aprel ayından iyun ayınadək elektrik enerjisinin güzəştli istehlak limitinin 300 kVt-saatdan 400 kVt-saatadək artırılması ilə əlaqədar olmuşdur. Bu dövrdə nəqliyyat vasitələrilə bağlı digər xidmətlərin qiymətlərinin 23,5 faiz yüksəlməsinə isə səbəb 2020-ci ilin yanvar ayında avtomobillərin texniki baxış xidməti üzrə qiymətin 50,0 faiz artırılması olmuşdur.

2021-ci il dünyada iqtisadi artımın bərpası və inflyasiya təzyiqlərinin güclənməsilə əlamətdar olmuşdur. Belə ki, epidemioloji məhdudiyyətlərin yumşaldılması və tələbin artması iqtisadi artıma

müsbət təsir etmiş, lakin artan enerji və ərzaq qiymətləri, tədarük zəncirində problemlər bir çox ölkələrdə gözləniləndən daha yüksək və davamlı inflyasiya ilə nəticələnmişdir. Bu dövrdə xüsusilə xarici xərc amilləri birbaşa və dolayı yolla ölkə daxilində də qiymət artımına təsir göstərmişdir.

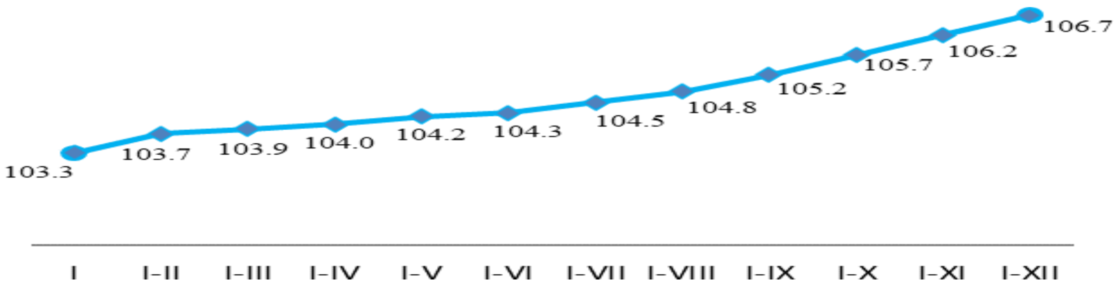

Şəkil 6. 2021-ci ildə istehlak qiymətləri indeksi (əvvəlki ilin müvafiq dövrünə nisbətən, faizlə) [3]

Müqayisə üçün qeyd edək ki, 2021-ci ildə istehlak qiymətləri indeksi əvvəlki ilə nisbətən Moldovada 105,1 faiz, Rusiyada 106,7 faiz, Qazaxıstanda 108,0 faiz, Ukraynada 109,4 faiz, Belarusda 109,5 faiz, Gürcüstanda 109,6 faiz, Qırğızıstanda 111,9 faiz təşkil etmişdir [6, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 13].

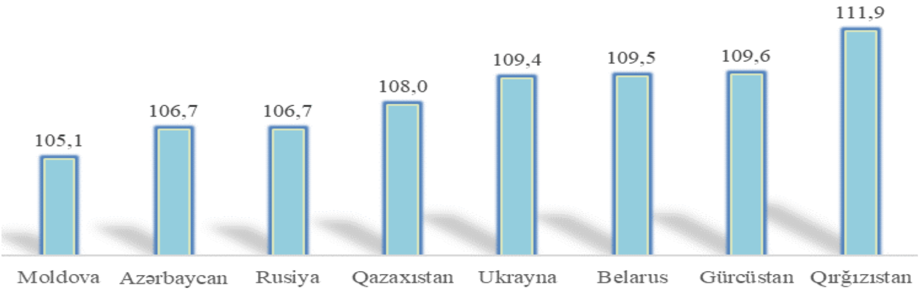

Şəkil 7. 2021-ci ildə bəzi ölkələr üzrə istehlak qiymətləri indeksi (əvvəlki ilə nisbətən, faizlə)

2021-ci ildə də, əvvəlki ildə olduğu kimi, ölkədə ümumi inflyasiya səviyyəsinin formalaşmasına ərzaq məhsullarının bahalaşması təsir göstərmişdir. Bu dövrdə ərzaq məhsulları üzrə istehlak qiymətləri indeksi əvvəlki ilin müvafiq dövrünə nisbətən 108,1 faiz təşkil etmişdir. Ölkədə ərzaq məhsullarının qiymət artımına dünya bazarında ərzaq məhsullarının bahalaşması təsir göstərmişdir. 2021-ci ildə qeyri-ərzaq məhsulları və əhaliyə göstərilmiş ödənişli xidmətlərin qiymətlərində də artım qeydə alınmışdır. Belə ki, 2021-ci ildə qeyri-ərzaq məhsulları üzrə istehlak qiymətləri indeksi 105,1 faiz, əhaliyə göstərilmiş ödənişli xidmətlər üzrə isə 105,8 faiz təşkil etmişdir.

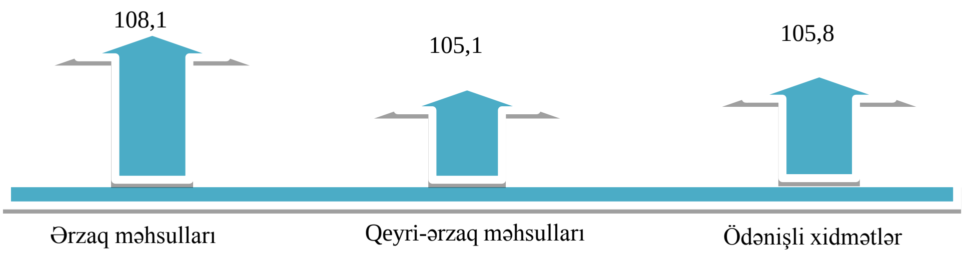

Şəkil 8. 2021-ci ildə ərzaq, qeyri-ərzaq məhsulları və ödənişli xidmətlərin istehlak qiymətləri indeksi (əvvəlki ilin müvafiq dövrünə nisbətən, faizlə) [3]

2021-ci ildə əvvəlki illə müqayisədə ərzaq məhsullarından çörək, çörək məmulatları və yarmalar üzrə istehlak qiymətləri indeksi 106,4 faiz, ət və ət məhsulları üzrə 100,8 faiz, balıq və balıq məhsulları üzrə 105,2 faiz, süd və süd məhsulları üzrə 106,5 faiz, yumurta üzrə 115,3 faiz, kərə və bitki yağları üzrə 108,2 faiz, meyvə və tərəvəzlər üzrə müvafiq olaraq 106,8 və 124,7 faiz, qənd, cem, bal, şokolad və konfetlər üzrə 108,0 faiz, çay, qəhvə və kakao üzrə 104,4 faiz, mineral sular,

sərinləşdirici içkilər və şirələr üzrə 104,6 faiz təşkil etmişdir. Bu dövrdə istehlak qiymətləri indeksi spirtli içkilər üzrə 102,5 faiz, tütün məmulatları üzrə isə 109,5 faiz olmuşdur.

Şəkil 9. 2021-ci ildə ərzaq məhsulları, içkilər və tütün məmulatları üzrə istehlak qiymətləri indeksi, qruplar səviyyəsində (əvvəlki ilə nisbətən, faizlə) [3]

Göründüyü kimi, 2021-ci ildə ərzaq məhsulları üzrə ən yüksək artım tərəvəzlərin, ən az artım isə ət və ət məhsullarının qiymətlərində müşahidə olunmuşdur. Ayrı-ayrı əsas ərzaq məhsullarının qiymət dəyişməsini təhlil etdikdə bu dövrdə buğda ununun, bitki yağlarının, şəkər və şəkər tozunun bahalaşdığını və bahalaşmaya bu məhsulların və onların xammalının dünya bazarında qiymətlərinin kəskin yüksəlməsinin təsir göstərdiyini müəyyən etmək olar. Belə ki, 2021-ci ildə buğda ununun istehlak qiyməti 4,0 faiz, günəbaxan və qarğıdalı yağlarının müvafiq olaraq 15,9 və 9,8 faiz, şəkər və şəkər tozunun müvafiq olaraq 8,5 və 9,3 faiz artmışdır. Qeyd olunan dövrdə mal və toyuq ətinin, yumurtanın istehlak bazarındakı qiymətlərinə onların istehsalçı qiymətləri təsir göstərmişdir. Belə ki, 2021-ci ildə mal ətinin istehsalçı qiyməti 1,1 faiz, istehlak qiyməti 1,3 faiz ucuzlaşmış, toyuq ətinin istehsalçı qiyməti 21,0 faiz, istehlak qiyməti 1,4 faiz, yumurtanın istehsalçı qiyməti 22,8 faiz, istehlak qiyməti isə 14,6 faiz bahalaşmışdır.

2021-ci ildə qeyri-ərzaq məhsulları üzrə istehlak qiymətləri indeksi 105,1 faiz təşkil etmişdir.

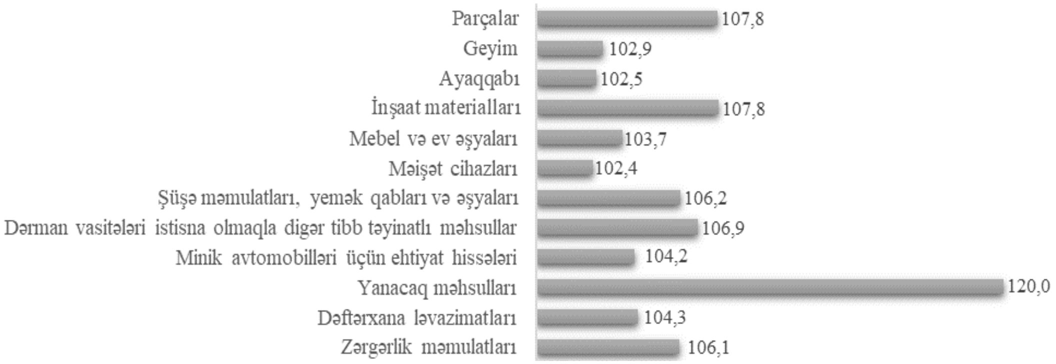

Şəkil 10. 2021-ci ildə qeyri-ərzaq məhsulları üzrə istehlak qiymətləri indeksi, qruplar səviyyəsində (əvvəlki ilə nisbətən, faizlə) [3]

Bu dövrdə qeyri-ərzaq məhsullarından ən çox artım yanacaq məhsullarının qiymətlərində qeydə alınmışdır. Belə ki, 2021-ci ildə yanacaq məhsullarından Aİ-92 markalı benzinin və dizel yanacağının qiymətləri müvafiq olaraq 11,1 faiz və 33,3 faiz bahalaşmışdır.

2021-ci ildə əhaliyə göstərilmiş ödənişli xidmətlərin qiymətlərində də artım müşahidə edilmişdir. Artıma əsasən qiymətləri dövlət tərəfindən tənzimlənən mal və xidmətlərin qiymət və tariflərinin dəyişdirilməsi təsir göstərmişdir. Belə ki, bu dövrdə qiymətləri dövlət tərəfindən tənzimlənən xidmətlərdən su təchizatı və tullantı sularının axıdılması üzrə xidmətlərin tarifləri 91,7

faiz, elektrik enerjisi və təbii qaz təchizatı üzrə xidmətlərin tarifləri isə müvafiq olaraq 4,3 faiz və 19,5 faiz artmışdır.

Şəkil 11. 2021-ci ildə əhaliyə göstərilmiş ödənişli xidmətlər üzrə istehlak qiymətləri indeksi, qruplar səviyyəsində (əvvəlki ilə nisbətən, faizlə) [3]

Bu dövrdə kommunal xidmətlərlə yanaşı, hava nəqliyyatı ilə sərnişindaşıma xidmətlərinin qiymətləri də digər ödənişli xidmətlərlə müqayisədə daha çox artmışdır. Belə ki, MDB və digər ölkələrə hava nəqliyyatı ilə sərnişindaşıma xidmətlərinin qiymətləri müvafiq olaraq 76,5 və 31,7 faiz artmışdır [3].

2022-ci il dünya iqtisadiyyatı üçün pandemiya ilə əlaqədar məhdudiyyətlərin tədricən aradan qaldırılması, gərgin qlobal proseslər fonunda inflyasiyanın artması ilə xarakterizə olunur. Xüsusilə, enerji və ərzaq qiymətlərində rekord səviyyədə artımlar qeydə alınmışdır. Artan əmtəə qiymətləri, gərgin geosiyasi və geoiqtisadi proseslərlə əlaqədar tədarük zəncirində problemlərin artması bir çox ölkələrdə gözləniləndən daha yüksək inflyasiyaya səbəb olmuşdur. Geosiyasi və geoiqtisadi proseslərin təsirilə dünyanın əksər ölkələrində inflyasiyanın yüksəlməsi Azərbaycanda da inflyasiya proseslərinə təsir göstərmişdir. Belə ki, ölkədə 2022-ci ilin birinci yarımilində əvvəlki ilin müvafiq dövrünə nisbətən istehlak qiymətləri indeksi 112,9 faiz təşkil etmişdir [4].

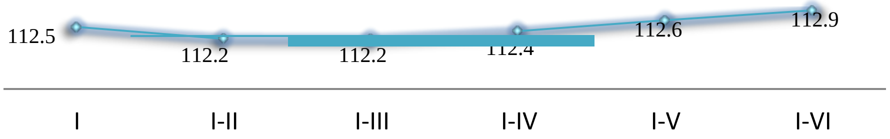

Şəkil 12. 2022-ci ilin birinci yarımilində istehlak qiymətləri indeksi (əvvəlki ilin müvafiq dövrünə nisbətən, faizlə)

Müqayisə üçün qeyd edək ki, 2022-ci ilin yanvar-iyun aylarında istehlak qiymətləri indeksi əvvəlki ilin müvafiq dövrünə nisbətən Qazaxıstanda 111,9 faiz, Qırğızıstanda 112,8 faiz, Gürcüstanda 113,1 faiz, Rusiyada 114,3 faiz, Belarusda 114,6 faiz, Ukraynada 115,1 faiz, Moldovada 124,3 faiz təşkil etmişdir [6, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 13].

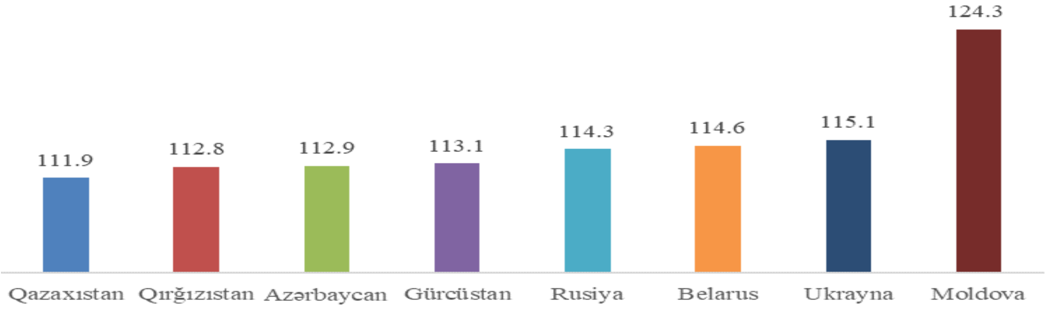

Şəkil 13. 2022-ci ilin birinci yarımilində bəzi ölkələr üzrə istehlak qiymətləri indeksi (əvvəlki ilin müvafiq dövrünə nisbətən, faizlə)

2022-ci ilin yanvar-iyun aylarında ümumi inflyasiya səviyyəsinin yüksəlməsinə ərzaq məhsullarının bahalaşması daha çox təsir göstərmişdir. Belə ki, bu dövrdə ölkədə ərzaq məhsullarının istehlak qiymətləri indeksi 118,4 faiz təşkil etmişdir. 2022-ci ilin ilk 6 ayında qeyri-ərzaq məhsulları və əhaliyə göstərilən ödənişli xidmətlər üzrə isə istehlak qiymətləri indeksi müvafiq olaraq 106,7 və 110,3 faiz olmuşdur.

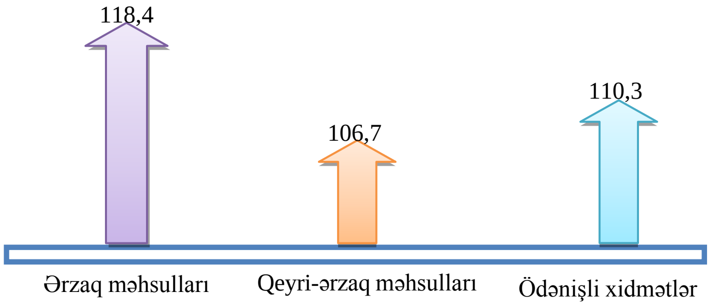

Şəkil 14. 2022-ci ilin birinci yarımilində ərzaq, qeyri-ərzaq məhsulları və ödənişli xidmətlərin istehlak qiymətləri indeksi (əvvəlki ilin müvafiq dövrünə nisbətən, faizlə) [4]

2022-ci ilin ilk 6 ayı üzrə ərzaq məhsulları, içkilər və tütün məmulatlarının istehlak qiymətlərinin müqayisəli təhlili göstərir ki, bu dövrdə istehlak qiymətlərinə təsir göstərən əsas amil ölkəyə idxal olunan ərzaq məhsullarının, eləcə də kənd təsərrüfatı və qida sənayesi məhsullarının istehsalçı qiymətlərinin artması olmuşdur.

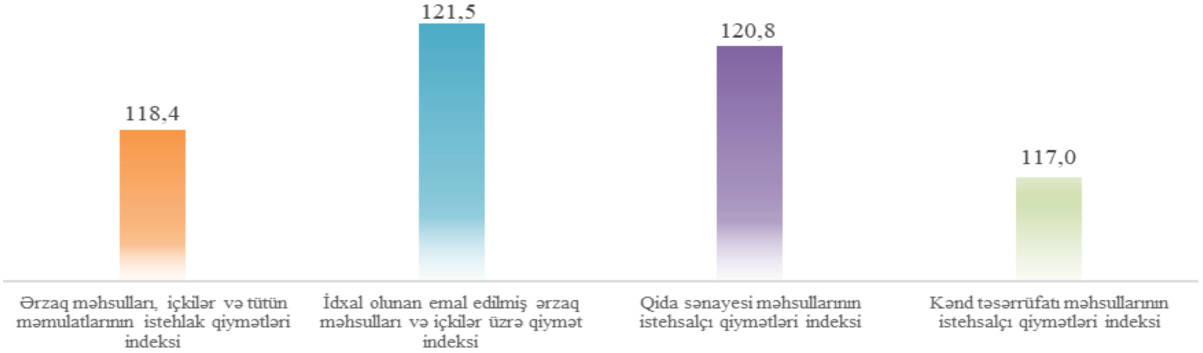

Şəkil 15. 2022-ci ilin birinci yarımilində ərzaq məhsulları, içkilər və tütün məmulatlarının qiymət indekslərinin müqayisəsi (əvvəlki ilin müvafiq dövrünə nisbətən, faizlə) [5]

Şəkil 16. 2022-ci ilin birinci yarımilində ərzaq məhsulları, içkilər və tütün məmulatları üzrə istehlak qiymətləri indeksi, qruplar səviyyəsində (əvvəlki ilin müvafiq dövrünə nisbətən, faizlə) [4]

2022-ci ilin birinci yarımilində istehlak bazarında "Ərzaq məhsulları, içkilər və tütün" qrupu məhsullarından ən çox bahalaşma qida məhsullarının qiymətlərində müşahidə edilmişdir. Belə ki, əvvəlki ilin müvafiq dövrü ilə müqayisədə qida məhsulları üzrə istehlak qiymətləri indeksi 119,0 faiz, o cümlədən çörək, çörək məmulatları və yarmalar üzrə 118,1 faiz, ət və ət məhsulları üzrə 109,6

faiz, balıq və balıq məhsulları üzrə 115,2 faiz, süd və süd məhsulları üzrə 113,5 faiz, yumurta üzrə 96,1 faiz, kərə və bitki yağları üzrə 114,3 faiz, meyvələr üzrə 114,1 faiz, tərəvəzlər üzrə 165,0 faiz, qənd, cem, bal, şokolad və konfetlər üzrə 111,3 faiz, çay, qəhvə və kakao üzrə 107,6 faiz, mineral sular, sərinləşdirici içkilər və şirələr üzrə 108,5 faiz təşkil etmişdir. Bu dövrdə istehlak qiymətləri indeksi alkoqollu içkilər üzrə 105,8 faiz, tütün məmulatları üzrə isə 107,1 faiz olmuşdur.

2022-ci ilin yanvar-iyun aylarında əvvəlki ilin müvafiq dövrünə nisbətən ayrı-ayrı ərzaq məhsullarının istehlak qiymətləri indeksi aşağıdakı kimi olmuşdur:

Cədvəl 2

2022-ci ilin birinci yarımilində bəzi ərzaq məhsullarının istehlak qiymətləri indeksləri (əvvəlki ilin müvafiq dövrünə nisbətən, faizlə) [4]

	Cəmi	o cümlədən: yerli məhsullar üzrə	o cümlədən: idxal məhsulları üzrə
Uzun düyü	106,8	106,4	106,9
Yumru düyü	105,1	104,5	105,3
Buğda unu	115,6	115,8	111,9
Əla növ buğda çörəyi	129,2	129,2	-
Makaron	113,6	107,9	117,6
Mal əti	109,4	109,4	-
Qoyun əti	108,0	108,0	-
Toyuq əti	111,9	114,6	104,5
Pasterizə olunmamış üzlü süd	112,5	112,5	-
Brınza pendiri	110,9	110,9	111,0
Kərə yağı	112,6	110,0	113,7
Zeytun yağı	106,1	107,4	105,6
Qarğıdalı yağı	115,9	116,9	115,4
Günəbaxan yağı	124,6	127,1	123,4
Şəkər	117,8	121,4	111,9
Şəkər tozu	124,1	124,0	124,2
Çay	107,5	111,2	104,9

2022-ci ilin birinci yarımilində dünya bazarında ərzaq xammalının, xüsusilə, buğdanın, kərə, bitki yağları və şəkər xammalının qiymətlərinin yüksəlməkdə davam etməsi ölkə daxilində həm istehsalçı qiymətlərinə, həm də istehlak bazarındakı qiymətlərə ciddi təsir göstərmişdir. Belə ki, xammal qiymətlərinin yüksəlməsi buğda ununun istehsalçı qiymətlərinin 44,9 faiz, kərə yağının 19,1 faiz, zeytun yağının 16,0 faiz, günəbaxan yağının 49,9 faiz, qarğıdalı yağının 35,7 faiz, şəkərin isə istehsalçı qiymətlərinin 10,5 faiz artmasına səbəb olmuşdur.

Müqayisə olunan dövrdə mal, qoyun və toyuq ətinin, südün istehlak qiymətlərinin yüksəlməsi sözügedən məhsulların istehsalçı qiymətlərinin bahalaşması ilə əlaqədar olmuşdur. Bu dövrdə mal və qoyun ətinin istehsalçı qiymətləri müvafiq olaraq 10,0 və 10,2 faiz, toyuq ətinin 57,4 faiz, südün 7,6 faiz artmışdır.

İstehlak qiymətləri indeksinin komponentlərindən biri olan qeyri-ərzaq məhsulları üzrə istehlak qiymətləri indeksi 2022-ci ilin birinci yarımilində 106,7 faiz təşkil etmişdir.

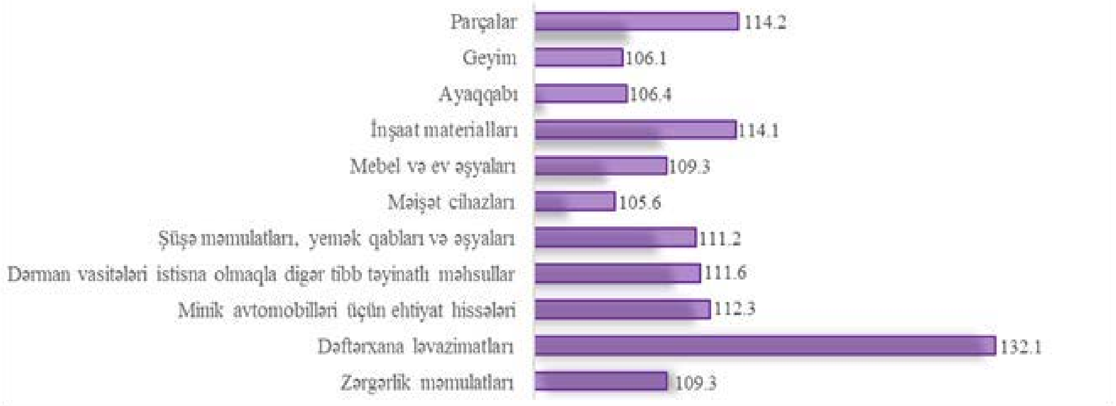

Şəkil 17. 2022-ci ilin birinci yarımilində qeyri-ərzaq məhsulları üzrə istehlak qiymətləri indeksi, qruplar səviyyəsində (əvvəlki ilin müvafiq dövrünə nisbətən, faizlə) [4]

Göründüyü kimi, bu dövrdə qeyri-ərzaq məhsulları üzrə ən çox artım dəftərxana ləvazimatlarının qiymətlərində müşahidə olumuşdur. Belə ki, 2022-ci ilin ilk 6 ayında dəftərxana ləvazimatlarından yazı kağızının istehlak qiyməti 79,4 faiz artmışdır. Bunlarla yanaşı, müqayisə olunan dövrdə kəsilmiş taxtanın istehlak qiyməti 31,4 faiz, ağac-yonqar və ağac-lifli lövhələrin müvafiq olaraq 28,0 və 34,6 faiz, sementin 8,4 faiz, kərpicin 9,5 faiz, yataq və mətbəx mebelinin müvafiq olaraq 7,8 və 11,1 faiz, soyuducunun 6,9 faiz, tibb termometri və spirtin müvafiq olaraq 26,2 və 5,2 faiz, tibbi pambığın 14,0 faiz, minik avtomobilləri üçün akkumulyator və amortizatorların müvafiq olaraq 11,9 və 22,1 faiz bahalaşmışdır.

2022-ci ilin birinci yarımilində əhaliyə göstərilmiş ödənişli xidmətlərin qiymətlərində də artım müşahidə edilmiş və qiymət indeksi 110,3 faiz təşkil etmişdir.

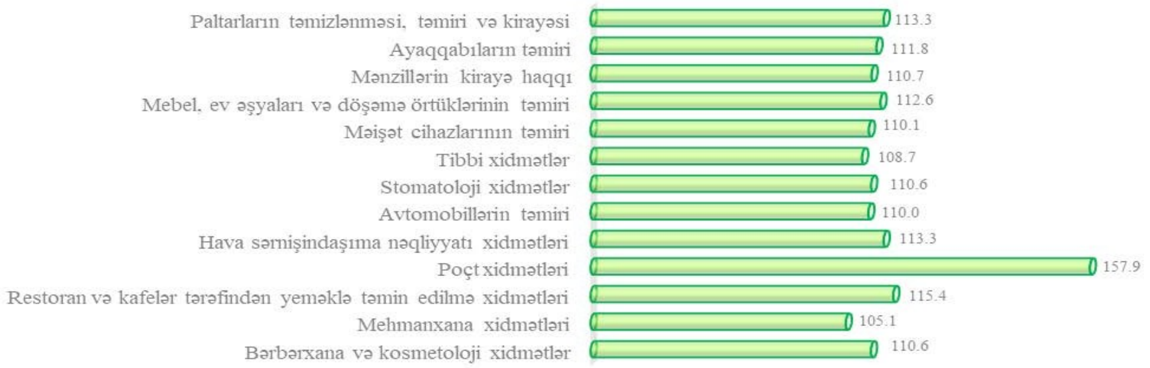

Şəkil 18. 2022-ci ilin birinci yarımilində əhaliyə göstərilmiş ödənişli xidmətlər üzrə istehlak qiymətləri indeksi, qruplar səviyyəsində (əvvəlki ilin müvafiq dövrünə nisbətən, faizlə) [4]

Cari ilin birinci yarımilində əvvəlki ilin müvafiq dövrünə nisbətən hava nəqliyyatı ilə MDB ölkələrinə beynəlxalq sərnişindaşıma xidmətlərinin qiymətlərində 41,3 faiz, ölkədaxili sərnişindaşıma xidmətlərinin qiymətlərində isə 1,6 faiz artım müşahidə olunmuşdur. Bununla yanaşı, müqayisə olunan dövrdə paltarların təmiri və kimyəvi təmizlənməsi xidmətlərinin qiyməti müvafiq olaraq 13,7 və 14,6 faiz, soyuducu və paltaryuyan maşınların təmiri xidmətlərinin qiyməti müvafiq olaraq 9,1 və 12,2 faiz, terapevt və göz həkimi xidmətlərinin qiyməti müvafiq olaraq 11,7 və 14,6 faiz, minik avtomobili üçün mühərrik yağının dəyişdirilməsi xidmətinin qiyməti 17,5 faiz, çayxana xidmətinin qiyməti 16,4 faiz, kişi və qadınlar üçün saç kəsimi xidmətlərinin qiyməti isə müvafiq olaraq 12,6 və 8,3 faiz artmışdır..

Yekun olaraq qeyd olunmalıdır ki, son zamanlar baş verən qlobal geosiyasi, geoiqtisadi proseslər nəticəsində dünya ölkələrinin bir çoxunda ərzaq qıtlığı yaşanmış və buna bağlı olaraq ərzaq məhsullarının, eləcə də onların xammalının qiymətləri kəskin yüksəlmişdir. Ölkəmizdə dünyanın bir çox ölkələrinə nisbətən vəziyyətin sabit olmasını ilk növbədə hökumətin milli iqtisadiyyata qlobal təsirlərin minimuma endirilməsi istiqamətində atdığı addımların nəticəsi kimi qiymətləndirmək olar.

Belə ki, daxili bazarda satılan un və un məmulatlarının hər tonu üçün subsidiya məbləği artırılmış, buğdanın idxalı və satışının, buğda ununun və çörəyin istehsalı və satışının ƏDV-dən azad edilməsi müddəti 2024-cü ilədək uzadılmış, iri taxıl istehsalçılarının maliyyə vəsaitlərinə əlçatanlığını artırmaq üçün onlara aşağı faizlərlə kreditlərin ayrılması təmin olunmuşdur. Lakin makroiqtisadi sabtiliyin təmin olunması istiqamətində görülən kompleks tədbirlərə baxmayaraq dünya iqtisadiyyatında cərəyan edən təlatümlərin təsirlərindən tam şəkildə qorunmaq mümkün olmamışdır. 2022-ci ildə ərzaq məhsullarının qiymətlərinin artması ilə əlaqədar olaraq inflyasiya yüksəlmişdir. Bütün bunlar bir daha göstərir ki, uzunmüddətli dövrdə, xüsusilə, strateji ərzaq məhsulları üzrə xaricdən asılılığın azaldılması əsas şərtlərdəndir. Bu məqsədlə strateji kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalının artırılması, əkin sahələrinin genişləndirilməsi və intensiv əkin sahələrinin yaradılması, qida sənayesinin inkişaf etdirilməsi və potensialının artırılması ən vacib məsələlərdəndir. Bu baxımdan ölkəmizdə sözügedən sahələrdə atılan uğurlu addımlar, xüsusilə, 44 günlük Vətən müharibəsində Azərbaycanın parlaq qələbə qazanaraq Qarabağın münbit, bərəkətli torpaqlarının işğaldan azad olunması və orada aparılan sürətli quruculuq işlərinin əsas tərkib hissələrindən biri olan əkinçilik və heyvandarlıq sahələrinin bərpası, ağıllı kənd təsərrüfatı və suvarma sistemlərinin yaradılması olduqca ümidvericidir.

Nəticə

Son 3 ildə pandemiya və dünyada baş verən gərgin qlobal proseslər fonunda Azərbaycanda inflyasiya göstəricisi kimi qəbul olunmuş istehlak qiymətləri indeksinin dövrlər üzrə dəyişməsi məqalədə öz əksini tapmışdır.

Yazılanlardan belə nəticəyə gələ bilərik ki, son dövrlər, xüsusilə, 2022-ci ildə Azərbaycanda inflyasiyanın yaranması dünya bazarında ərzaq məhsullarının, eləcə də onların xammalının qiymətlərinin kəskin yüksəlməsi ilə əlaqədar olmuşdur. Uzunmüddətli dövrdə xarici amillərin ölkə iqtisadiyyatına təsirinin azaldılması üçün strateji ərzaq məhsullarının və onların xammalının istehsalının daha da genişləndirilməsi qarşıda duran mühüm vəzifələrdəndir.

Orxan Əhmədov

Pandemiya və dünyada baş verən proseslər fonunda Azərbaycanda inflyasiyanın səviyyəsi və dinamikası

Xülasə

Məqalədə 2020-2021-ci illərdə və 2022-ci ilin birinci yarımilində inflyasiyanın yaranmasının səbəbləri, pandemiya və dünyada baş verən gərgin proseslər fonunda ölkədə qiymətlərin ümumi səviyyəsinin artıb-azalması təhlil edilir. Belə ki, 2020-ci ildə karantin rejimilə əlaqədar bir çox ticarət və xidmət sahələrinin fəaliyyətinin müvəqqəti məhdudlaşdırılması və artan iqtisadi qeyri-müəyyənliklər fonunda inflyasiyanın aşağı səviyyəsi, 2021-ci ildə iqtisadi artımın bərpası fonunda inflyasiya təzyiqlərinin güclənməsi, 2022-ci ildə gərgin geosiyasi və geoiqtisadi proseslər nəticəsində inflyasiyanın yüksəlməsi müşahidə olunmuşdur. Məqalədə eyni zamanda, qiymət artımının səbəbləri və Azərbaycanda xarici amillərin təsirilə qiymətlərin yüksəlməsinin qarşısının alınması istiqamətində dövlət tərəfindən kompleks tədbirlər həyata keçirilməsi haqqında məlumat verilmişdir.

Орхан Ахмедов

Уровень и динамика инфляции в Азербайджане на фоне пандемии и глобальных процессов

Резюме

В статье анализируются причины инфляции в стране в 2020-2021-х годах и в первой половине 2022-го года, падения и роста общего уровня цен на фоне пандемии и интенсивных мировых процессов. Так, в 2020 году вследствие временного ограничения деятельности в сфере торговли и услуг в связи с карантийным режимом, а также на фоне роста экономической неопределенности был зафиксирован низкий уровень инфляции, в 2021 году на фоне экономического роста усилилось инфляционное давление, а в 2022 году в результате интенсивных геополитических и геоэкономических процессов наблюдается рост уровня

инфляции. В статье также предоставлена информация о причинах роста цен и реализации государством комплексных мер по предотвращению роста цен в Азербайджане под воздействием внешних факторов.

Orkhan Ahmadov

The level and dynamics of inflation in Azerbaijan against the background of a pandemics and global processes

Summary

İn the article was noted the causes of inflation in 2020-2021 and in the first half of 2022, the pandemic and the increase and decrease of the general level of prices in the country against the background of intense global processes. So that, low inflation in 2020 against the background due to the quarantine regime and growing economic uncertainty, intensification of inflationary pressures against the background of the restoration of economic growth in 2021, in 2022, rising inflation was observed as a result of intense geopolitical and geoeconomic processes. At the same time, in the article, the reasons for price increase and the implementation of comprehensive measures by the state to prevent the rise in prices in Azerbaijan under the influence of external factors were reported.

Ədəbiyyat

1. “Azərbaycanda qiymətlər” statistik məcmuə. Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi. Bakı-2022-ci il.
2. “Qiymətlər və qiymət indeksləri” statistik bülleten. Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi. Bakı-2020-ci il, dekabr.
3. “Qiymətlər və qiymət indeksləri” statistik bülleten. Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi. Bakı-2021-ci il, dekabr.
4. “Qiymətlər və qiymət indeksləri” statistik bülleten. Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi. Bakı-2022-ci il, iyun.
5. "İstehsalçı qiymət indeksləri" statistik bülleten. Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi. Bakı-2022-ci il, iyun.
6. Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin saytı: http://www.stat.gov.az/
7. Rusiya Federasiyası Federal Dövlət Statistika Xidmətinin rəsmi internet saytı: https://gks.ru/bgd/free/B09_03/Main.htm
8. Belarusiya Statistika və Təhlil Nazirliyinin rəsmi internet saytı: https://www.belstat.gov.by/ofitsialnaya-statistika/realny-sector-ekonomiki/tseny/potrebitelskie-tseny/operativnye-dannye/
9. Qazaxıstan Respublikası Statistika Agentliyinin rəsmi internet saytı: https://stat.gov.kz/
10. Qırğızstan Respublikasının Milli Statistika Komitəsinin saytı: http://stat.kg/en/statistics/ceny-i-tarify/
11. Gürcüstan Milli Statistika İdarəsinin rəsmi internet saytı: https://www.geostat.ge/en/ka
12. Ukrayna Dövlət Statistika Komitəsinin rəsmi internet saytı: http://ukrstat.gov.ua/
13. Moldova Statistika və Sosiologiya Departamentinin rəsmi internet saytı: https://statistica.gov.md/?lang=en

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur: 21.06.2022
Təkrar işlənməyə göndərilmişdir: 23.06.2022
Çap üçün qəbul olunmuşdur: 19.11.2022

UOT: 331.5
DOI: 10.338.70/2413-6557-2022-8-4-26-32

AZƏRBAYCANDA İSTİLİK EFFEKTİ YARADAN QAZLARIN EMİSSİYASINI XARAKTERİZƏ EDƏN GÖSTƏRİCİLƏRİN STATİSTİK TƏHLİLİ

Arzu Tağıyeva
Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin
Dayanıqlı inkişaf statistikası şöbəsinin aparıcı məsləhətçisi,
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin doktorantı
AZ1136, Bakı şəhəri, İnşaatçılar prospekti 81
e-poçt: arzu.taghiyeva@stat.gov.az

Açar sözlər: dayanıqlı inkişaf, istilik effekti yaradan qazlar, iqlim dəyişikliyi, karbon qazı, metan, azot bir oksid, F-qazlar, emissiya.
Ключевые слова: устойчивое развитие, парниковые газы, изменение климата, углекислый газ, метан, оксид азота, F-газы, выбросы.
Keywords: sustainable development, greenhouse gases, climate change, carbon dioxide, methane, nitrous oxide, F-gases, emission

Sənaye İnqilabı ilə başlayan sürətli inkişafın nəticəsi olaraq dünyada yaşayan canlılar üçün həyati önəmə sahib olan atmosfer havasının tərkibində istilik effekti[1] yaradan qazların (İEYQ) miqdarı əhəmiyyətli dərəcədə artmışdır. Bu isə öz növbəsində ozon qatının zədələnməsi, qlobal iqlim dəyişiklikləri, eroziya, içməli su ehtiyatlarının tükənməsi, havanın çirklənməsi, səhralaşma, torpağın deqradasiyası, biomüxtəlifliyin azalması və sair kimi ekoloji problemlərin yaranmasına gətirib çıxarmışdır. Lakin qlobal miqyasda ortaya çıxan ekoloji problemlər və bu problemlərin canlı həyata mənfi təsirləri bütün dünyada ekoloji şüurun formalaşmasına səbəb olmuşdur [1]. Belə ki, bu günə qədər ətraf mühitin mühafizəsinə dair bir çox beynəlxalq konfranslar keçirilmiş, sənədlər qəbul edilmişdir. Gələcək nəsillərin imkanlarını məhdudlaşdırmadan bugünkü nəsillərin rifahının yaxşılaşdırılması məsələsini özünə prioritet qəbul edən Azərbaycan Respublikası da 1995-ci ildə Birləşmiş Millətlər Təşkilatının (BMT) İqlim Dəyişmələri üzrə Çərçivə Konvensiyasına, 2000-ci ildə Konvensiyaya əlavə olunan Kioto Protokoluna, 2015-ci ildə "BMT-nin "İqlim Dəyişmələri Haqqında" Çərçivə Konvensiyasına dair Kioto Protokolu"na Doha Düzəlişinə, 2016-cı ildə BMT-nin İqlim Dəyişmələri üzrə Çərçivə Konvensiyası ilə bağlı tərəflərin 21-ci konfransında qəbul olunmuş Paris Sazişinə qoşulmuşdur. Habelə BMT-nin 17 məqsəd və 169 hədəfdən ibarət "Dünyamızın transformasiyası: 2030-cu ilədək dayanıqlı inkişaf sahəsində Gündəlik"dən ("Gündəlik-2030") irəli gələn öhdəliklərinin yerinə yetirilməsi məqsədilə 2016-2030-cu illər üçün təsdiqlənmiş Dayanıqlı İnkişaf Məqsədlərinə (DİM) qoşulmuşdur. "Gündəlik-2030"-da 13-cü DİM[2] bütövlükdə insan fəaliyyəti nəticəsində yaranan İEYQ-lərin emissiyası nəticəsində əmələ gələn iqlim dəyişikliyinin törətdiyi fəsadların aradan qaldırılması və onun təsirlərinin azaldılmasına həsr olunmuşdur. Bu məqsədlə DİM 13-də iqlimlə bağlı təhlükələrə və təbii fəlakətlərə qarşı dayanıqlılığın artırılması və uyğunlaşma potensialının gücləndirməsi, iqlim dəyişikliyi ilə bağlı tədbirlərin milli siyasətlərə, strategiyalara və planlaşdırmaya daxil edilməsi, bu barədə maarifləndirmə işlərinin həyata keçirilməsi, eləcə də zəif inkişaf etmiş ökələrdə iqlim dəyişikliyi ilə bağlı effektiv planlaşdırma və idarəçilik üzrə potensialın artırılması mexanizmlərinin təşviq edilməsi kimi hədəflər qarşıya qoyulmuşdur [2].

Eyni zamanda, Azərbaycan, Prezident İlham Əliyevin BMT Baş Assambleyasının 76-cı sessiyasının dövlət və hökumət başçıları səviyyəsində keçirilən illik ümumi müzakirələrdəki

[1] Yer kürəsindən əks olunan günəş şüalarının istilik effekti yaradan qazlar tərəfindən tutulub saxlanılması
[2] İqlim dəyişikliyi və onun təsirlərinə qarşı mübarizə üzrə təcili tədbirlər görmək

çıxışında da qeyd etdiyi kimi, Paris Sazişinə əsasən baza ili – 1990-cı illə müqayisədə 2030-cu ilə qədər istilik effekti yaradan qazların emissiyalarının səviyyəsində 35% azalma ilə bağlı öz üzərinə könüllü öhdəlik götürmüşdür. Bununla yanaşı, Paris Sazişi çərçivəsində 2050-ci il üçün şərti hədəflərin[3] müəyyən edilməsi imkanları araşdırılır [3].

İqlim Dəyişikliyi üzrə Hökumətlərarası Panelin (IPCC)[4] hesabatlarına əsasən birbaşa insan fəaliyyəti nəticəsində atmosfer havasındakı konsentrasiyası artan İEYQ Karbon qazı (CO_2), Azot bir oksid (N_2O), Metan (CH_4) və F-qazlarıdır (hidroflüorokarbonlar (HFCs), perflüorokarbonlar (PFCs), kükürd heksaflüorid (SF_6) və azot triflüorid (NF_3)). Belə ki, CO_2, CH_4 və N_2O atmosfer havasında təbii şəkildə mövcud olmasına baxmayaraq sənaye inqilabından sonra onların miqdarı əhəmiyyətli şəkildə artmışdır. F qazları isə birbaşa insan fəaliyyətinin nəticəsində yaranmışdır [3].

İndi isə antropogen amillərin təsiri nəticəsində konsentrasiyası artan hər bir İEYQ-nin qısa xarakteristikası ilə tanış olaq.

Karbon qazı (CO_2) insan fəaliyyətinin təsiri nəticəsində konsentrasiyası artan başlıca İEYQ-dir. Karbon qazı təbii olaraq atmosferdə, okeanlarda mövcud olduğu kimi mədən yanacaqlarının (kömür, təbii qaz və neft), bərk tullantıların, ağacların və digər bioloji materialların yandırılması, həmçinin müəyyən kimyəvi reaksiyalar (məsələn, sement istehsalı) nəticəsində də atmosferə daxil olur. Karbon qazı bioloji karbon dövrünün bir hissəsi kimi bitkilər tərəfindən udularaq atmosferdən çıxarılır. Karbon qazının atmosferdə mövcud olma müddəti 50-200 il arasında dəyişə bilir [4].

Metan (CH_4) çoxlu təbii və antropogen mənbələrə malikdir. Metan oksigensiz şəraitdə parçalanma və ya çürümə yolu ilə meydana gəlir. Metan emissiyaları həmçinin heyvandarlıq və digər kənd təsərrüfatı fəaliyyətləri, torpaqdan istifadə və bərk məişət tullantıları poliqonlarında üzvi tullantıların çürüməsi nəticəsində yaranır. Metanın atmosferdəki yaşama müddəti 12 il, qlobal istilikvermə potensialı (GWP)[5] isə 28-36 olaraq dəyərləndirilir ki, bu da digər İEYQ ilə müqayisədə azdır [4].

Azot bir oksid (N_2O) kənd təsərrüfatı, torpaqdan istifadə və sənaye fəaliyyəti zamanı, qalıq yanacaqların və bərk tullantıların yanması, eləcə də kanalizasiya sularının təmizlənməsi zamanı yaranır. N2O-nun atmosferdə artmasına səbəb olduğu düşünülən əsas proseslər azot və ammonium gübrələrinin tətbiqi nəticəsində torpaqda N_2O istehsalı və daha az dərəcədə qalıq yanacaqların istehlakı və biokütlə yandırılmasıdır. Bu qazın atmosferdə qalma müddəti təqribən 121 il, GWP-si isə 265-298-dir. Buna görə də N_2O-nun iqlim dəyişikliyi üzərində təsiri böyükdür [4].

F – qazları müxtəlif məişət, kommersiya və sənaye tətbiqləri və prosesləri nəticəsində atılan sintetik, güclü istixana qazlarıdır. Flüorlu qazlar (xüsusilə hidrofluorokarbonlar) bəzən stratosferdəki ozonu məhv edən maddələrin (məsələn, xlorflüorokarbonlar, hidrokloroflorokarbonlar və halonlar) əvəzediciləri kimi istifadə olunur. Digər istixana qazlarından fərqli olaraq, flüorlu qazların əhəmiyyətli təbii mənbələri yoxdur və demək olar ki, tamamilə insan fəaliyyəti nəticəsində yaranır. Onlar ozonu məhv edən maddələrin əvəzedicisi kimi (məsələn, soyuducu kimi) və alüminium və yarımkeçiricilərin istehsalı kimi müxtəlif sənaye prosesləri zamanı istifadə olunmaqla yayılır. Bir çox flüorlu qazlar digər istixana qazlarına nisbətən daha çox GWP-yə malikdir (ən yüksək 23500 olaraq kükürd heksafloriddə müşahidə olunur). Buna görə də kiçik atmosfer konsentrasiyaları qlobal temperatura qeyri-mütənasib dərəcədə böyük təsir göstərə bilər. Onların həm də uzun atmosfer ömürləri ola bilər - bəzi hallarda min illərlə davam edir. Digər uzunömürlü istixana qazları kimi,

---

[3] Paris Sazişində nəzərdə tutulduğu kimi, qlobal istiləşməni 1,5°C-dən çox olmayan səviyyədə saxlamaq üçün emissiyalar 2050-ci ilə qədər xalis sıfıra endirilməlidir.

[4] İqlim Dəyişikliyi üzrə Hökumətlərarası Panel (ing. Intergovernmental Panel on Climate Change (IPCC))- iqlim dəyişikliyinin qiymətləndirilməsi üzrə beynəlxalq qurumdur. Bu qurum Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Ətraf Mühit Proqramı və Dünya Meteorologiya Təşkilatı tərəfindən iqlim dəyişikliyi və onun potensial ekoloji və sosial-iqtisadi təsirləri haqqında məlumatların mövcud vəziyyəti ilə əlaqədar dünyanı açıq elmi mülahizələrlə təmin etmək üçün yaradılmışdır [5].

[5] İstixana qazları qlobal istiləşmə potensialını nəzərə alaraq hesablamalara daxil edilir. IPCC-nin tərifinə görə, qlobal istilikvermə potensialı, müəyyən bir müddət üçün CO_2-nin təsiri 1 vahid kimi qiymətləndirildikdə (Kioto Protokolunda bu müddət 100 ildir) bir maddənin atmosferdə nisbi istilikvermə təsirinin dəyəridir. İEYQ-nin qlobal istiləşmədə payı qazın saxladığı istiliyə, atmosferdə qalma müddətinə, atmosferdəki miqdarına və digər qazlara təsirinə görə hesablanır [5].

flüorlu qazların əksəriyyəti atmosferə yaxşı qarışır və onlar buraxıldıqdan sonra bütün dünyaya yayılır. Bir çox flüorlu qazlar atmosferdən yalnız yuxarı atmosferdə günəş işığı ilə məhv edildikdə çıxarılır. Ümumiyyətlə, flüorlu qazlar insan fəaliyyəti nəticəsində buraxılan istixana qazlarının ən güclü və ən uzunömürlü növüdür [4].

Ölkəmizdə atmosfer havasına atılan İEYQ-nin inqredientlər üzrə miqdarının 2018-2020-ci illərə dair məlumatları aşağıdakı cədvəldə əks olunmuşdur.

Cədvəl 1

2018-2020-ci illərdə İEYQ-nin emissiyası (milyon ton CO2 ekvivalentində) [6]

	2018	2019	2020
Karbon qazı (CO_2)	32.7	32.6	31.6
Azot bir oksid (N_2O)	1.3	0.8	1.0
Metan (CH_4)	18.7	19.9	20.5
F-qazlar	0.9	0.8	0.8

Cədvəl 1-ə əsasən tərtib olunmuş 2020-ci il üzrə İEYQ-nin ümumi emissiyasında inqredientlərin payı aşağıdakı qrafikdə göstərilmişdir.

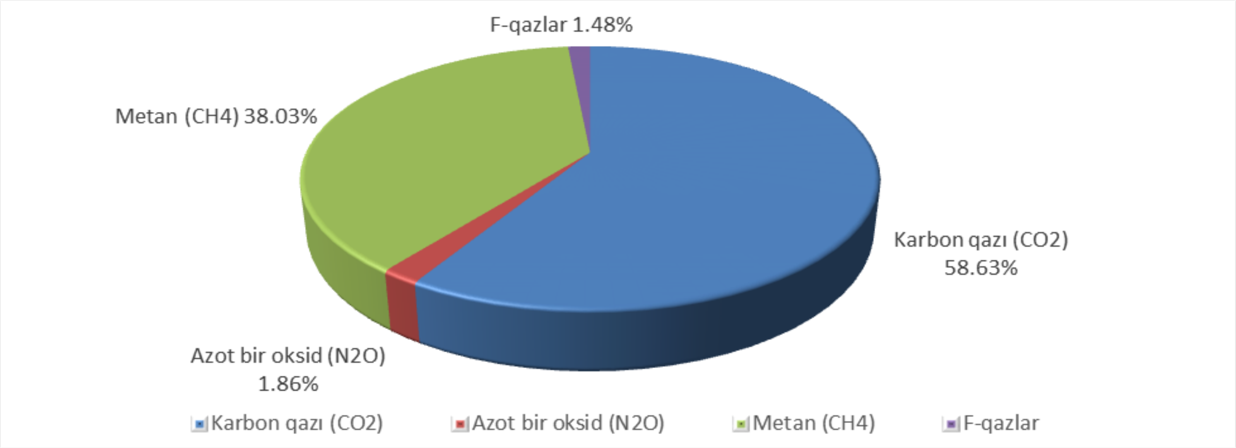

Şəkil 1. 2020-ci ildə İEYQ-nin emissiyasında inqredientlərin (milyon ton CO2 ekvivalentində) payı

Cədvəl 1-dən də göründüyü kimi, atmosfer havasında konsentrasiyası ən çox olan İEYQ CO_2 ən az olan isə F-qazlarıdır. Belə ki, məlumat mövcud olan sonuncu ilə (2020-ci il) nəzər salsaq görərik ki, İEYQ-nin illik ümumi emissiyasında CO_2-nin payı 58.63 faiz, CH_4-ün payı 38.03 faiz, N_2O-nun payı 1.86 faiz, F-qazlarının payı isə 1.48 faiz təşkil etmişdir.

İndi isə İEYQ-nin emissiyasının dinamikasına sektorlar üzrə nəzər salaq. Aşağıdakı cədvəldə Azərbaycanda sektorlar üzrə İEYQ-nin atılmasının 1990, 1995, 2000, 2005, 2010-2020-ci illər üzrə dinamikası verilmişdir.

Cədvəl 2

Sektorlar üzrə istilik effekti yaradan qazların atılması (milyon ton CO2 ekvivalentində) [6]

	1990	1995	2000	2005	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020
Energetika	74.1	47.2	40.4	40.9	41.0	43.2	44.6	45.8	46.8	47.7	48.1	47.4	47.5	49.0	49.8
Sənaye	1.5	0.5	0.5	1.9	2.0	2.2	3.3	3.2	3.3	3.7	3.1	3.2	3.4	3.3	3.2
Kənd təsərrüfatı	6.3	3.8	5.4	6.5	7.2	8.2	8.4	8.4	8.6	8.6	8.7	8.7	8.7	8.0	8.0
	1990	**1995**	**2000**	**2005**	**2010**	**2011**	**2012**	**2013**	**2014**	**2015**	**2016**	**2017**	**2018**	**2019**	**2020**
Torpaqdan istifadə, onun	-3.7	-2.4	-4.9	-5.3	-5.4	-5.8	-6.1	-6.3	-7.0	-7.1	-7.2	-7.2	-7.2	-7.5	-8.5

dəyişdirilməsi və meşə təsərrüfatı*															
Tullantılar	0.8	0.8	0.9	1.0	1.2	1.2	1.2	1.3	1.3	1.3	1.3	1.3	1.3	1.4	1.4
Torpaqdan istifadə, onun dəyişdirilməsi və meşə təsərrüfatı nəzərə almaqla, cəmi	79.0	49.9	42.2	44.9	46.0	49.0	51.4	52.4	52.9	54.2	54.0	53.4	53.6	54.1	53.9
Torpaqdan istifadə, onun dəyişdirilməsi və meşə təsərrüfatı istisna olmaqla, cəmi	82.7	52.3	47.1	50.2	51.4	54.8	57.5	58.7	59.9	61.3	61.2	60.6	60.8	61.6	62.4

Cədvəl 2-də göstərilmiş Azərbaycanda sahələr üzrə İEYQ-nin emissiya dinamikasının qrafiki təsviri aşağıdakı kimidir:

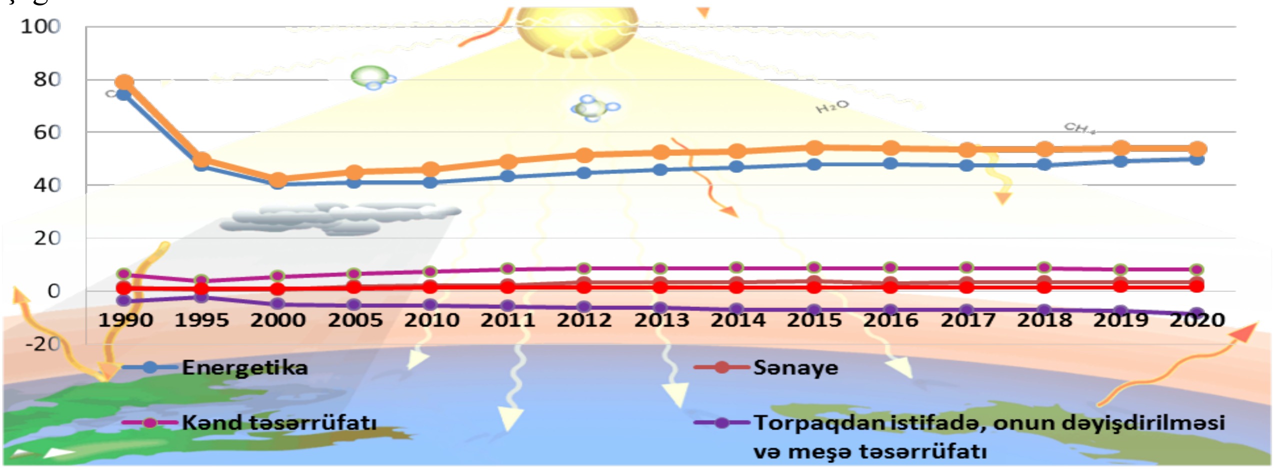

Şəkil 2. Sahələr üzrə istilik effekti yaradan qazların atılmasının (milyon ton CO_2 ekvivalentində) dinamikası

Dinamikaya əsasən qeyd etmək olar ki, İEYQ-nin emissiyasında energetika, sənaye, kənd təsərrüfatı sektorları üzrə 1990-cı illə müqayisədə 2000-ci ildə müvafiq olaraq 45.5 faiz, 66.7 faiz, 14.3 faiz azalma, tullantılar üzrə isə 12.5 faiz artım baş verrmişdir. 2000-ci illə müqayisədə isə 2020-ci ildə energetika, kənd təsərrüfatı və tullantılar üzrə uyğun olaraq 23.3 faiz, 48.1 faiz və 55.6 faiz, sənaye sektoru üzrə isə 6.4 dəfə artım qeydə alınmışdır. Torpaqdan istifadə, onun dəyişdirilməsi və meşə təsərrüfatı fəaliyyəti nəticəsində udulan İEYQ-nin CO_2 ekvivalentində miqdarı üzrə 1900-1995-ci illər üzrə azalma qeydə alınsa da, 1995-ci ildən etibarən 3.5 dəfədən çox artaraq müsbət

* mənfi " - " işarəsi ilə İEYQ-nin absorbsiyası (udulması) göstərilmişdir

nəticə olaraq 8.5 milyon ton CO_2 ekvivalentində qərarlaşmışdır. Ümumilikdə isə 2020-ci ildə İEYQ-nin emissiyası torpaqdan istifadə, onun dəyişdirilməsi və meşə təsərrüfatı nəzərə alınmaqla və alınmamaqla müvafiq olaraq 1990-cı illə müqayisədə 31.8 faiz və 24.5 faiz azalmış, 2000-ci illə müqayisədə isə 27.7 faiz və 32.5 faiz artmışdır. Cədvələ 2-ə əsasən demək olar ki, İEYQ-nin emissiyasındakı artım ən çox energetika sektorunun hesabına baş verir. Belə ki, ümumi emissiyada energetikanın payı 79.81 faiz, sənayenin payı 5.13 faiz, kənd təsərrüfatının payı 12.82 faiz, tullantıların payı isə 2.24 faiz təşkil etmişdir. Bunu 2020-ci ildə sahələr üzrə İEYQ-nin atılmasının payı qrafikinə əsasən daha aydın görmək olar.

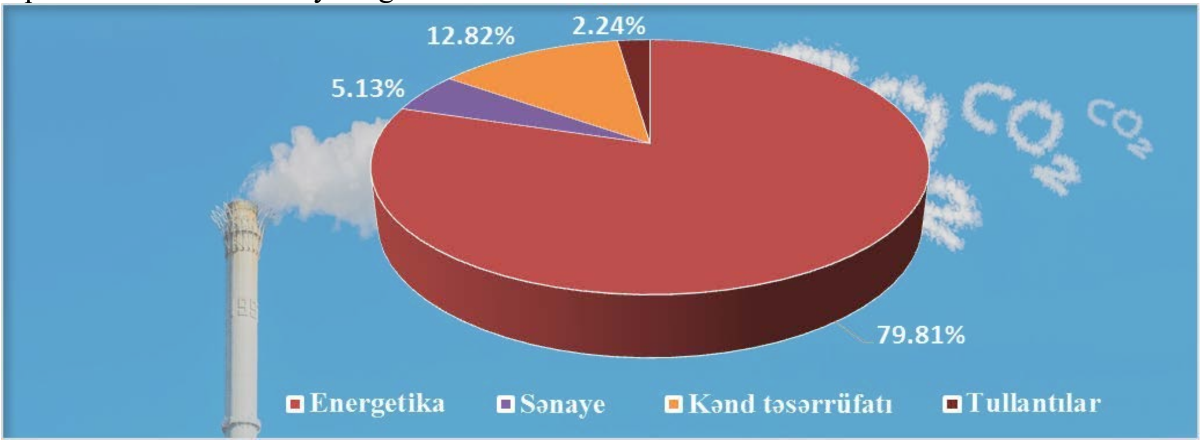

Şəkil 3. 2020-ci ildə sahələr üzrə İEYQ-nin (milyon ton CO2 ekvivalentində) emissiyası payı (Torpaqdan istifadə, onun dəyişdirilməsi və meşə təsərrüfatı nəzərə alınmamaqla)

Cədvəl 2-dəki məlumatlara əsasən qeyd etmək olar ki, 2010-2020-ci illərdə torpaqdan istifadə, onun dəyişdirilməsi və meşə təsərrüfatı nəzərə alınmaqla İEYQ-nin emissiyasının orta illik səviyyəsi 52.3 milyon ton CO_2 ekvivalentində, orta mütləq artım isə 0.79 milyon ton CO_2 ekvivalentində təşkil etmişdir. Belə ki, qeyd olunan zaman intervalında İEYQ-nin emissiyası orta hesabla 52.3 milyon ton CO_2 ekvivalentində olmaqla hər il orta hesabla 0.79 milyon ton CO_2 ekvivalentində artmışdır. 2020-ci ilin 2019-cu illə müqayisəsinə nəzər salsaq görərik ki, torpaqdan istifadə, onun dəyişdirilməsi və meşə təsərrüfatı fəaliyyəti nəticəsində udulan İEYQ-nin hesabına 0.37 faiz və ya 0.2 milyon ton CO_2 ekvivalentində azalma baş vermişdir.

Qeyd edək ki, energetika, sənaye, kənd təsərrüfatı sektorları üzrə İEYQ emissiyalarının 1990-2020-ci illər ərzində azalması Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamları ilə təsdiq olunmuş Dövlət Proqramları əsasında bölgələrin qazlaşdırılması, sənaye müəssisələri, xüsusən də enerji istehsalı ilə məşğul olan müəssisələr tərəfindən texnoloji proseslərin təkmilləşdirilməsi vəazkarbonlu yanacaqdan istifadənin təmin olunması (məsələn; mazutun təbii qazla əvəz edilməsi) və s. ilə izah oluna bilər. Sözügedən sektorlar üzrə 2000-ci ildən etibarən İEYQ emissiyalarının tədricən artması isə iqtisadiyyatın ildən-ilə sürətlə canlanması, istehsal həcminin artması ilə əlaqəlidir. Bunu daha aydın görmək üçün aşağıdakı cədvəldə əks olunmuş statistik məlumatlara nəzər salaq:

Cədvəl 3

Sektorların inkişaf dinamikası [6]

	2000	2005	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020
Enerji istehsalı, min NET	28619,0	7267,0	68254,6	62541,5	60973,9	61699,5	61132,0	61084,2	59977,6	57036,0	8133,4	61724,7	60458,3
Sənaye məhsulunun (işlərin, xidmətlərin) dəyəri, faktiki qiymətlərlə, milyon manat	3639,0	308,8	27978,2	35026,9	34565,0	33898,1	32110,3	26369,4	32300,2	39892,5	7677,0	46999,2	37269,9

Kənd təsərrüfatının ümumi məhsulu, faktiki qiymətlərlə, milyon manat	1112,4	877,7	3877,7	4525,2	4844,6	5244,6	5225,8	5635,3	5632,4	6580,0	010,0	7836,7	8428,9
Tullantıların yaranması, min ton	1236,1	572,0	2281,5	2789,7	3096,7	2575,6	2386,0	2350,4	3015,7	2675,7	876,6	3256,0	3452,3

Belə ki, Cədvəl 3-ün məlumatlarına əsasən 2000-ci ilə nəzərən 2020-ci ildə enerji istehsalı 2.1, sənaye məhsulunun dəyəri 10.2, kənd təsərrüfatının ümumi məhsulu faktiki qiymətlərlə 7.6, yaranmış tullantıların miqdarı isə 2.8 dəfə artmışdır. Bu isə İEYQ-nin emissiya miqdarındakı artımın əsas səbəbinin iqtisadi inkişafla əlaqəli olduğunu göstərir.

Nəticə

Nəticə etibarilə deyə bilərik ki, Azərbaycanda energetika sektorunun istilik effektinin səbəb olduğu ekoloji problemlərin yaranmasında payı olduqca yüksəkdir. Belə ki, təkcə energetika sektoru üzrə atılan İEYQ-nin emissiya olunan ümumi İEYQ-də payı 2020-ci ilin məlumatlarına əsasən 79.81 faiz təşkil edir. Bu isə alternativ və bərpa olunan enerji mənbələrindən istifadəyə xüsusi diqqət ayrılmasını, bu sahədə fəaliyyətlərin sürətləndirilməsini və yeni texnologiyaların tətbiqini zəruri edir.

Digər tərəfdən, iqtisadi fəaliyyət zamanı meydana çıxan ciddi ekoloji problemləri aradan qaldırmaq, onları məhdudlaşdırmaq məqsədilə əsaslandırılmış qərarların qəbul edilməsi üçün dolğun məlumat bazasının olması vacib məsələlərdəndir. Bu səbəbdən İEYQ-nin emissiyasına dair statistik məlumatların toplanması, təhlili və ümumiləşdirilməsi prosesinə ciddi nəzar edilməlidir. Eyni zamanda İEYQ-nin emissiya miqdarının hesablanması metodologiyası beynəlxalq metodologiyalara uyğunlaşdırılmalıdır.

Arzu Tağıyeva

Azərbaycanda istilik effekti yaradan qazların emissiyasını xarakterizə edən göstəricilərin statistik təhlili

Xülasə

Məqalədə Karbon qazı (CO_2), Azot bir oksid (N_2O), Metan (CH_4) və F qazlarının yaranma mənbəyi, atmosferdə qalma müddəti və qlobal istilikvermə potensialı barədə məlumat verilmiş, ölkəmizdə atmosfer havasına atılan İEYQ-nin inqredientlər üzrə miqdarının 2018 və 2019-ci illərə dair məlumatları, eləcə də sahələr üzrə İEYQ-nin atılmasının 1990, 1995, 2000, 2005, 2010-2020-ci illər üzrə dinamikası təhlil edilmişdir. Eyni zamanda istilik effektinin artmasında energetika sektorunun payının olduqca yüksək olduğu nəzərə alınaraq bu istiqamətdə qabaqlayıcı tədbirlərin görülməsinin zəruriliyi vurğulanmışdır.

Арзу Тагиева

Статистический анализ показателей, характеризующих выбросы парниковых газов в Азербайджане

Резюме

В статье представлена информация об источнике углекислого газа (CO_2), закиси азота (N_2O), метана (CH_4) и газов F, время пребывания в атмосфере и потенциале глобального потепления. проанализированы данные о выбросах парниковых газов в атмосферу по ингредиентам в нашей стране за 2018 и 2019 годы, а также динамика выбросов парниковых газов по отраслям за 1990, 1995, 2000, 2005, 2010-2020 годы. При этом, учитывая, что доля энергетики в повышении теплового эффекта достаточно велика, подчеркнута необходимость принятия превентивных мер в этом направлении.

Arzu Taghiyeva

Statistical analysis of indicators characterizing the emission of heat-producing gases in Azerbaijan

Summary

The article provides information about the source of Carbon dioxide (CO_2), Nitrous oxide (N_2O), Methane (CH_4) and F gases, lifetime in the atmosphere and the global warming potential. the data on greenhouse gases emissions into the atmosphere by ingredients in our country for 2018 and 2019 years, as well as the dynamics greenhouse gases emissions by sectors for the years 1990, 1995, 2000, 2005, 2010-2020 were analyzed. At the same time, taking into account that the share of the energy sector in the increase of the heating effect is quite high, the need to take preventive measures in this direction was emphasized.

Ədəbiyyat

1. Deniz Babuş. Küresel ısınma sorununun uluslararası çevre politikası içerisinde irdelenmesi ve Türkiyenin yeri. Yüksek lisans tezi, Çukurova Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, 2005, 212 səh.
2. https://unstats.un.org/sdgs/metadata/?Text=&Goal=13&Target=
3. Akalın, M., Bağcı, S., Kökçam, Z., 1997. Birleşmiş Milletler İklim Değişikliği Çerçeve Sözleşmesi 3. Taraflar Konferansı Toplantı Raporu. 14 Kasım 1997 tarih ve M-466 sayılı Bakan Oluru.
4. https://www.epa.gov/ghgemissions/overview-greenhouse-gases
5. https://www.ipcc.ch
6. https://www.stat.gov.az/source/environment/

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur: 16.08.2022
Təkrar işlənməyə göndərilmişdir: 20.08.2022
Çap üçün qəbul olunmuşdur: 19.11.2022

UOT:33:33:311
DOI: 10.338.70/2413-6557-2022-8-4-33-38

AZƏRBAYCANDA İQTİSADİ İNNOVASİYA

Məhəmməd Xəlilov
Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi
Cəbrayıl Rayon Statistika İdarəsi aparıcı məsləhətçi
AZ 1022, Bakı şəhəri, S .Vurğun 112
e-poçt:mehemmedx7@gmail.com

Açar söz: innovasiya, iqtisadiyyatda inovasiyaya keçid, inkişaf, kapital, makroiqtisadiyyat.
Ключевые слова: инновации, переход к экономике, развитие, капитал, макроэкономика.
Keywords: innovation, transition to economy, development, capital, macroeconomics.

Müasir dövrdə Azərbaycan Respublikasının dövlət siyasətinin ən vacib prioritetlərindən biri iqtisadiyyatın müasir inkişaf yoluna, yəni innovasiya iqtisadiyyatına keçididir. Biliyə əsaslanan iqtisadiyyat beynəlxalq xüsusiyyətə malikdir və beynəlxalq bazara istiqamətlənib. Müasir dünya təcrübəsinə görə yeni iqtisadiyyata keçidin optimal innovasiya mühitini təmin etməyə imkan verən yeni və müasir alətlərin yaradılmasını tələb edir.

Azərbaycan Respublikasının innovasiya iqtisadiyyatına keçidin, iqtisadi artımın təmin edilməsinin əsas şərti elmi-tədqiqat və işləmələrin nəticələrinin səmərəli istifadəsidir. Bu şəraitdə texniki, istehsal, təşkilati, marketinq, maliyyə əməliyyatlarının məcmusu olan və səmərəli yeniliklərin iqtisadiyyat və sosial sahələrə tətbiqini təmin edən innovasiya potensialının inkişafı daha böyük məna kəsb edir.

İnnovasiya potensialının təhlil edilməsi, sosial-iqtisadi siyasətin aparılması, zəruri tədbirlərin müəyyən edilməsi innovasiyanı inkişaf etdirilməsi və investisiya mühitinin təşkil edilməsi üçün vacib amilərdən biridir.

Səmərəli fəaliyyət göstərən makroiqtisadi sistemin malik olduğu innovasiya potensialının ölçülərini müəyyən etmək, həmçinin innovasiya potensialının milli iqtisadiyyatın inkişafına təsirinin düzgün qiymətləndirilməsi üçün, birincisi, innovasiya potensialı anlayışının, ikincisi, onun tərkibinin dəqiq tərifini vermək lazımdır. Bu məqsədlə inovasiya dinamikasını öncədən müəyyən edən bütün vacib amilləri dəqiqliklə müəyyən etmək lazımdır.

İnnovasiya potensialı sosial iqtisadi inkişafın nəzərdə tutulmuş məqsədlərinin cəmiyyət tərəfindən reallaşdırılması imkanlarını genişləndirir, cəmiyyət üçün əmək, sərmayə qoyuluşu və təbii resurslara qənaət edib saxlanılmasına imkan yaradır [9]. İnnovasiya potensialı 80-ci illərin əvvələrindən etibarən sürətlə inkişafa başlamışdır. İnnovasiya potensialı məhsuldar qüvvələrin və istehsal proseslərinin bir-birilə qarşılıqlı əlaqəsini mürəkkəb iqtisadi mexanizm ilə müəyyən edir [1]. Buna əsaslanıb qeyd edə bilərik ki, innovasiya potensialı bir cəhətdən, innovasiya fəaliyyətinin təşkil edilməsi üçün lazım olan müxtəlif növ ehtiyatların məcmusudur; digər cəhətdən isə, yenidən istehsal prosesində innovasiya potensialı fəaliyyətinin həyata keçirilməsinə yönələn müştərək innovasiya qabiliyyətinin formalaşdırılması üçün fərqli təsərrüfat fəaliyyəti subyektlərinin iqtisadi münasibətlərinin ümumi sistemidir.

İnnovasiya potensialı adətən innovasiya fəaliyyəti kimi və ya innovasiya aktivliyi vasitəsilə reallaşdırıla bilər. İnnovasiya prosesinə əsaslanan rəqabətlilik kompleks bir xüsusiyyətdir. Onun üçün biliyin generasiyası vacib şərtlərdən biridir, ancaq kifayət deyil.

Ölkə hüdudlarında innovasiyanın ümumi xüsusiyyətini və onun siyasətlə əlaqəsini araşdırıb açmağa imkan verən rəqabətqabiliyyətlilik və artım üçün lazım olan potensialın dərindən istifadəsinə imkan verən real model milli innovasiya potensialıdır [1].

Bilik iqtisadiyyatının formalaşması

XX əsrin 90-cı illərindən etibarən "bilik iqtisadiyyatı" və ya "biliyə əsaslanan iqtisadiyyat" terminləri elmdə çox geniş istifadə olunmağa başlamışdır. Bu müasir və yeni iqtisadiyyatı bu dövrə

qədər mövcud olan aqrar və sənaye iqtisadiyyatından fərqləndirən əsas cəhətlərdən biri, onun əsas amilinin bilik və insan kapitalının formalaşdırılmasıdır. Bu gün inkişaf etmiş ölkələrdə iqtisadi artımın əsas mənbəyi məhz bilik istehsalıdır.

Dünya Bankının tədqiqatlarının nəticələrinə görə: "cəmiyyətin biliyi yaratmaq, seçmək, uyğunlaşdırmaq, gəlir mənbəyinə çevirmək qabiliyyəti sabit iqtisadi inkişaf və əhalinin həyat səviyyəsinin yaxşılaşdırılması üçün həlledici əhəmiyyətə malikdir" [1], bilik iqtisadiyyatı hər hansı bir fərdin şəxsi inkişafını daha da sürətləndirən və rəqabət qabiliyyətini yüksəltmək üçün biliyi yaradan, yayan və istifadəsini təmin edən iqtisadiyyatdır.

Bilik iqtisadiyyatının bu səviyyəyə qədər formalaşmasının və inkişafının əsas amillərindən ən vacibi insan kapitalıdır. Bilik iqtisadiyyatı və ya bilik əsasında formalaşan iqtisadiyyat - maddi nemətlərin istehsal üsullarından biridir. Bilik iqtisadiyyatının əsas tərkib hissəsinə aşağıdakılar aiddir [1]:

1. təhsil;
2. fundamental elm;
3. elmi-texniki vençur biznesi;
4. geniş mənada insan kapitalı;
5. bilik və yüksək texnologiyaların istehsalı;
6. informasiya cəmiyyəti və ya bilik cəmiyyəti;
7. ideya-ibtidai elmdən innovasiya istehsalına və istehsala qədər olan kəşf və ixtiraların həyata keçməsini və transferini nəzərdə tutan müasir infrastrukturudur.

Son 15 il ərzində elm sahəsini inkişaf etdirmək və daha da yaxşılaşdırmaq üçün Azərbaycanda xeyli işlər görülmüş, elmin inkişafı üçün qanunverclik bazası yaradılmışdır. Aşağıdakı şəkildən aydın görmək olar ki, son 15 il ərzində ölkədə elmə çəkilən xərclər 5,2 dəfə artmışdır [5].

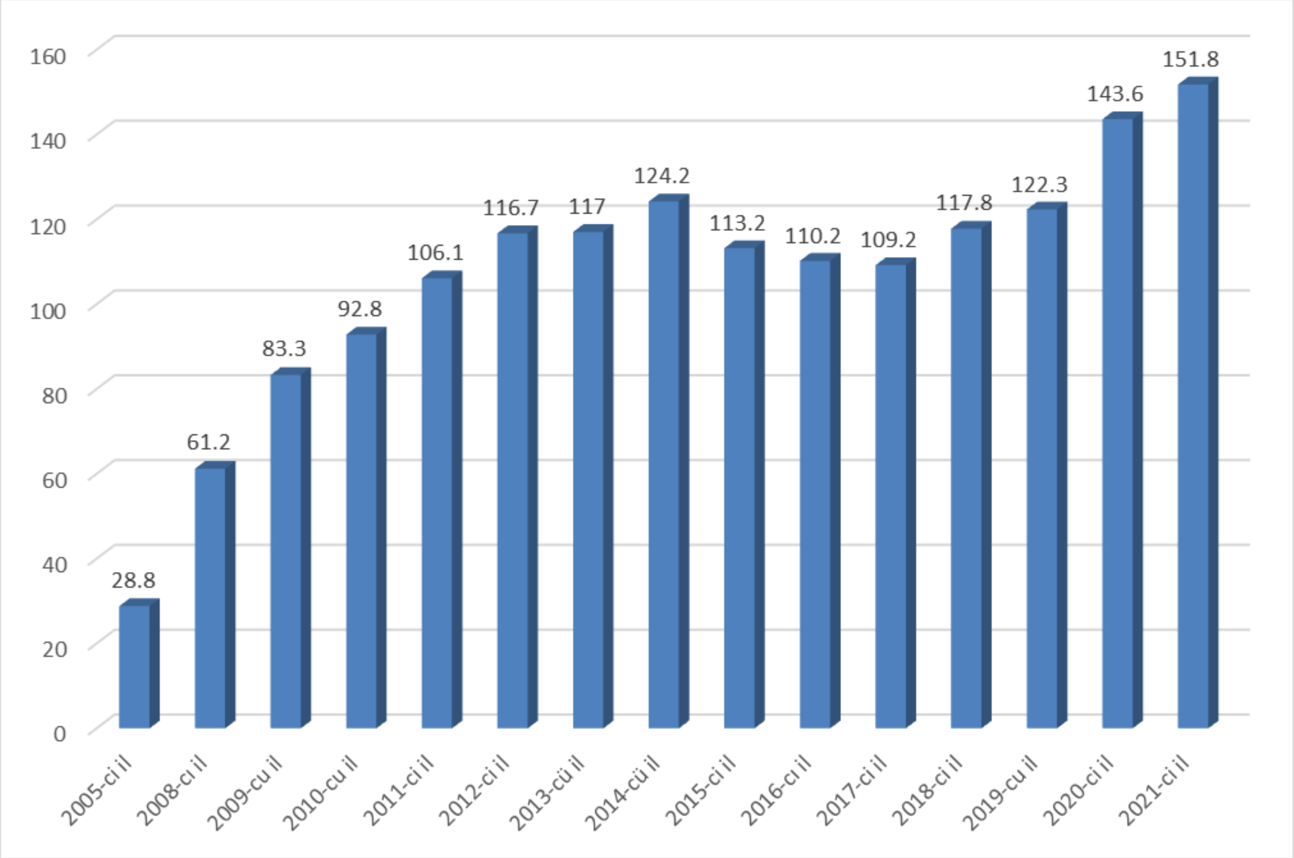

Şəkil. Dövlət büdcəsindən elmə çəkilən xərclər, mln manatla (2000-2021-ci il) [5]

Cədvəl 1

Elmi təşkilatların və kadrların sayı, nəfərlə [5]

İllər	Tədqiqat işləmələri yerinə yetirən təşkilatların sayı	Elmi işçilərin sayı	Elmlər doktorları	Fəlsəfə doktorları
2005	146	18164	705	3322
2009	148	17401	777	3321
2010	145	17924	843	3554
2012	140	21573	1329	5433
2013	140	22358	1392	5444
2014	145	22329	1554	6568
2015	141	23093	1534	6532
2016	135	22527	1476	6296
2017	137	20580	1414	6243
2018	133	20179	1415	6137
2019	132	20790	1466	6302
2020	127	20522	1433	6218
2021	134	19754	1351	5819

Son illər ərzində ölkəmizdə innovasiyaların tiplərinə görə elmi sahədə innovasiyalara çəkilən xərclərin strukturunda əsaslı dəyişiklik qeydə alınmışdır (cədvəl 1). Misal üçün qeyd edə bilərik ki, 2005-ci ildə elmi işçilərin sayı 18164 nəfər olmuşdursa, 2020-ci ildə isə bu rəqəm 20522 nəfər olmuşdur. Bundan əlavə, 2005-ci ildə dövlət büdcəsindən elmə çəkilən xərclər 28.8 milyon manat olduğu halda, 2020-ci ildə 143.6 milyon manat təşkil etmiş, yəni dövlət büdcəsi tərəfindən elmə çəkilən xərclər kifayət qədər artmışdır.

Beləliklə, ölkədə elm və innovasiya fəaliyyətinin inkişaf etdirilməsi üçün münbit şərait yaradılmışdır. Hazırda Azərbaycan elmi dünyanın bir çox inkişaf etmiş dövlətlərin elmi dairələrilə geniş əməkdaşlıq edir və sürətli inkişaf tempinə malikdir. Buradan aydın şəkildə göstərmək olar ki, respublikamız qlobal dəyişikliklərin öyrənilməsi və dərindən proqnoz edilməsi, elm sahəsinin yüksək bir potensiala malik olması üçün əhəmiyətli tədbirlər görmüşdür.

Milli innovasiya sisteminin inkişaf modelləri.

Ölkəmizin milli innovasiya sisteminin inkişaf etdirilməsi dövlətin siyasətində xüsusi yer tutmaqdadır. Ölkənin milli innovasiya sisteminin inkişaf yollarını dərindən təhlil etmək və istiqamətlərini qiymətləndirmək üçün iqtisadi yenilikləri və milli innovasiya sistemlərinin xüsusiyyətlərini dərindən araşdırıb nəzərdən keçirmək lazımdır. Ölkə innovasiya sistemi daima fəaliyyət göstərmək üçün müəyyən növ struktura malik olmalıdır və başqa sözlə desək qarşılıqlı əlaqəli sistemlərin məcmusundan ibarət olmalıdır. Hər bir milli innovasiya sisteminin tərkib hissəsində mütləq 5 aşağıdakı blok olmalıdır:

1. kreativ blok – bilik yaradan blok;
2. texnologiyaların transferi bloku;
3. maliyyə bloku;
4. istehsal bloku;
5. kadr hazırlığı bloku.

Cədvəl 2

İnnovasiya prosesləri modellərinin təkamülü [6]

Nəsil	Dövr	İnnovasiya prosesi modeli
I	1940-1960	" Texnoloji təkan" modeli
II	1960-1970	"Tələbin çağırışı" modeli
III	1970-1980	Uyğunlaşmış model, zəncirvari model
IV	1980-1990	Birləşmiş (inteqrə edilmiş) model
V	1990-2000	Sistem və şəbəkə modeli
VI	2000- hal-hazıradək	Nanotexnologiyalar

I nəsil innovasiya prosesi zamanında sadə xətti model daha geniş yayılmışdı. Bu model "texnoloji yenilik" adlandırılırdı (Technology push və ya science push).

II nəsil innovasiya proseslərinin "Tələbin çağırışı" adlandırılmış modeli (market pull və ya demand-pull) xətti modeldir. İstehlakçılarda daima yüksək tələbin olması innovasiya mənbəyi modelinin çatışmazlığıdır.

III nəsil innovasiya prosesi modeli əsasən yuxarıda göstərilən modellərin müasir çatışmayan tələblərini nəzərə almaqla, uyğunlaşdırılmış və zəncirvari qeyri-xətti model adlandırılır. Bu modellər texnologiyanın bazardakı tələbini nəzərə alaraq I və II nəsil modellərinin yenilənmiş formasıdır.

IV və V nəsil innovasiya prosesləri modelləri müasir dövr üçün yaranmış bir modeldir. 1980-ci illdə K.Friman nəzəriyyəsinə əsasən milli innovasiya sistemi müasir texnologiya, məhsul və yeni xidmətə keçən, bilikləri yaradan və yayan iqtisadi subyekt və ictimai institutların (dəyər, norma, hüquq) qarşılıqlı təsirinə əsaslanan mürəkkəb sistemidir. Milli innovasiya sisteminin yaranma konsepsiyası innovasiya prosesi nəzəriyyəsinin yeni inkişafının əsas nəticələrindən biridir [1].

VI nəsil inovasiya prosesi 2000-ci ildən hazırkı dövrə qədər olan müddəti əhatə edir. Müasir dövr nanotexnologiyalar, yəni informasiya–kommunikasiya texnologiyaları dövrü kimi hesab olunur [8].

Milli innovasiya sisteminin formalaşması.

Azərbaycan Respublikasının sosial-iqtisadi inkişafının formalaşmasının əsas məqsədi müasir innovasiyaya əsaslanan iqtisadiyyata keçiddir. Azərbaycanda milli innovasiya sisteminin formalaşması üçün tələb olunan mühit, bu sistemin və onun tərkib hissəsi olan ayrı-ayrı altsistemlərin təsirli fəaliyyəti üçün hüquqi və inzibati zəmin yaradılmalıdır [1].

Ümumiyyətlə, bütün inkişaf etmiş dövlətlərdə innovasiya proseslərinin aktivləşdirilməsi məqsədilə innovativ iqtisadiyyatın inkişafının əsası olan milli innovasiya sistemi yaradırlar. İnnovasiya sistemi əsasən elmi-texniki inkişafın və innovasiya fəaliyyətinin nəticələrinin cəmlənməsi, ötürülməsi və təcrübədə istifadəsinin səmərəli mexanizmlərindən istifadə etməklə ölkənin iqtisadi inkişafının sürətlə artırmağa imkan verir. Azərbaycan iqtisadiyyatı ən son inkişaf mərhələsinə keçidi formalaşdıran funksional, sahə və regional altqrupların fundamental dəyişikliklər tələb edən innovasiya fəaliyyətinin aktivləşməsi əsasında müəyyən edilir [6]. Buna əsaslanıb deyə bilərik ki, biznesin təşkil edilməsinin institusional şəraitini nəzərə alaraq müasir dəyişikliklər aparmaq, yeni informasiya və kommunikasiya texnologiyalarının, bilik və yeniliklərin yaradılması sayəsində inkişafa nail olmaq mümkündür.

Azərbaycanda davamlı iqtisadi inkişafın təmin olunması məqsədilə milli innovasiya sisteminin konseptual əsaslarının formalaşması vacib məsələdir. Bu istiqamətdə sistemli tədqiqatlar hələ lazımınca aparılmamışdır. Bir çox göstəricilərə əsasən, deyə bilərik ki, innovasiya inkişafının

tətbiqində zəif inkişaf mövcuddur, milli innovasiya sisteminin metodoloji əsasları tam dolğun şəkildə işlənməmişdir. Ölkəmiz üçün innovasiya sisteminin dünya təcrübəsinə əsaslanaraq təhlil edilməsi, onlarda tətbiq olunan modellərin Azərbaycan üzrə istifadə olunması mümkünlüyü böyük əhəmiyyətə malikdir [5].

Milli innovasiya sisteminin informasiya tərkibi

Müasir zamanda biliyə əsaslanan innovasiya iqtisadiyyatının inkişafı 2 meylin qarşılıqlı əlaqəsilə xarakterizə edilir: postindustrial cəmiyyətə keçid və qloballaşma. Bu, milli rəqabət qabiliyyəti və onun informasiya ehtiyatları və innovasiya nailiyyətləri yolları məsələlərini avtomatik olaraq ön sıralara çıxarır [1].

Qeyd etdiklərimiz yeni və müasir iqtisadi sistemin aşağıdakı xüsusiyyətlərilə təsdiqlənir:

1. iqtisadi inkişaf və rəqabət qabiliyyətli innovasiyaya əsaslanan texnoloji modernləşmədən asılılıq. Bu halda əldə edilmiş nailiyyətin əsasını ənənəvi əsas fondlar (torpaq, əmək, kapital) deyil, innovasiyanın əsasını yaradan bilik, informasiya və informasiya ehtiyatlarının məcmusu təşkil etmiş olur;
2. fərqlilik yaradan xüsusiyyətli yeniliyin qısa müddət ərzində innovasiyaya çevrilməsi olan innovasiya iqtisadiyyatının təşəkkülü;
3. humanitar, xüsusilə də, iqtisadi elmlərin rolunun getdikcə artması.

Bu, yalnız istehsal proseslərinin təkmilləşdirilməsilə deyil, bütün mənbələr hesabına maksimal səmərəlilik əldə edilməsi zərurətilə bağlıdır. Bu şərait 2 fərqli sinif innovasiyanın seçilməsinə əsas yaradır: istehsalat və ictimai-funksional. Bunlar da öz növbəsində ictimai (sosial, iqtisadi, siyasi, mədəni) və funksionala (təşkilatı-idarəetmə və informasiya) bölünür [1].

Nəticə

XXI əsrdə iqtisadi innovasiyanın xüsusi əhəmiyyətə malik olduğunu qeyd edə bilərik. Onu da qeyd edə bilərik ki, müasir dövrdə elm, texnologiya və iqtisadi innovasiya tutumlu sahələr daha sürətlə inkişaf edir. Şəkil və cədvəl 1-dən aydın şəkildə görmək olar ki, ölkəmizdə son dövrlərdə elmi potensialı artırmaq üçün kifayət qədər ciddi addımlar atılmış və bu sahəyə yönəldilən investisiyaların miqdarı nəzərə çarpacaq qədər artırılmışdır. Elə bu səbəbdən elmə, innovasiyaya və biliyə əsaslanan iqtisadiyyat sektoruna tələb artmışdır. Bununla da deyə bilərik ki, bu sahəyə olan tələb müasir dövrümüzün ən aktual məsələlərindən biridir.

Məhəmməd Xəlilov

Azərbaycanda iqtisadi innovasiya

Xülasə

Məqalədə Azərbaycan Respublikasında müasir dövrdə iqtisadi innovasiyanın mövcud vəziyyəti təhlil edilmişdir. Azərbaycan Respublikasında sosial-iqtisadi inkişafın formalaşmasında əsas məqsəd müasir innovasiyaya əsaslanan iqtisadiyyata keçidin olduğu araşdırılmışdır. Müəyyən illər ərzində ölkədə inovasiyanın stimulaşdırılması üçün müxtəlif elm, təhsil və yaradıcılıq sahəsinə yönəldilən investisiyalar təhlil edilmişdir. Bundan əlavə, milli innovasiya sisteminin inkişaf yolları və inkişaf istiqamətləri qeyd edilmişdir. Azərbaycanda elmi inkişaf etdirilməsi üçün elmə qoyulan investisiyaların illər üzrə dinamikası qeyd edilmişdir.

Мухаммад Халилов

Экономические инновации в Азербайджане

Резюме

В статье анализируется состояние экономических инноваций в Азербайджанской Республике за последние 15 лет. Показано, что основной целью в формировании социально-экономического развития Азербайджанской Республики является переход к экономике,

основанной на современных инновациях. Инвестиции в различные области науки, образования и творчества проанализированы в динамике за ряд лет. Кроме того, были изучены и проанализированы пути развития национальной инновационной системы, отмечены направления их развития. Показана динамика инвестиций в науку по годам.

Muhammad Khalilov

Economic innovation in Azerbaijan

Summary

The article analyzes the current state of Economic Innovation in the modern period in the Republic of Azerbaijan. The main purpose of the formation of socio-economic development in the Republic of Azerbaijan is the transition to a modern innovation-based economy. Over certain years, investments in various fields of Science, Education and creativity were analyzed to stimulate innovation in the country. In addition, the ways and directions of development of the national innovation system are outlined. The dynamics of investments in science for the development of Science in Azerbaijan over the years was noted.

Ədəbiyyat

1. iqt.e.n., dos, Hüseynova Arzu Qoğru qızı Azərbaycanda İnovasiya potensialının təhlili. Bakı: Elm və təhsil, 2013, 385 s.
2. "Azərbaycan 2020: gələcəyə baxış" İnkişaf Konsepsiyası. Azərbaycan Respublikası Prezdentinin 29 dekabr 2012-ci il tarixli Fərmanı.
3. Azərbaycanın Statistika Göstəriciləri 2022. Bakı, 2022
4. www.e-qanun.az
5. http:www.stat.gov.az
6. https://www.elibrary.az/docs/jurnal/jrn2016_957.htm
7. Mahir Abbaszadə, İqtisadiyyat İnstitutu, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası, Bakı, Azərbaycan
8. https://unec.edu.az/application/uploads/2015/11/nnovasiya-marketinqi-az-m-h.docx
9. Hüseynova a.d. elm və innovasiya fəaliyyəti: ölçmə və qiymətləndirmə, Bakı: TUNA, 2020, 374 s.

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur: 17.01.2022
Təkrar işlənməyə göndərilmişdir: 21.01.2022
Çap üçün qəbul olunmuşdur 2022

UOT: 005.027.21
DOI: 10.338.70/2413-6557-2022-8-4-39-48

ТУРИСТИЧЕСКИЙ РЫНОК АЗЕРБАЙДЖАНА В РУСЛЕ ТЕНДЕНЦИЙ РАЗВИТИЯ МЕЖДУНАРОДНОГО ТУРИЗМА

Эльдар Гулиев
Азербайджанский Государственный Экономический Университет (UNEC),
Русская экономическая школа,
доцент кафедры «Экономика», доктор философии по экономике
АЗ 1134, город Баку, улица Асифа Магеррамова 68, блок 1, кв.6
e-почта: eldargeorgia1948@mail.ru

Açar sözlər: turizm, turizm sənayesi, beynəlxalq turizm, turizm marketinqi, turizm bazarı, gəlirlər, xidmətlər.
Ключевые слова: туризм, индустрия туризма, международный туризм, туристический маркетинг, туристический рынок, доходы, услуги.
Keywords: tourism, tourism industry, international tourism, tourism marketing, tourism market, income, services.

В наши дни индустрия туризма является одной из наиболее динамично развивающихся форм международной торговли услугами. Высокие темпы его развития, большие объемы валютных поступлений активно влияют на различные сектора экономики, что способствует формированию собственной туристской индустрии каждой страны. Так, в течение двадцати лет, предшествующих 2020 году, среднегодовые темпы роста числа иностранных туристов в мире составляли 5,6%, а валютных поступлений по ним – 17%.

При этом на сферу туризма приходилось свыше 7% мирового валового национального продукта, примерно 8% мировых инвестиций, а каждое 18-е рабочее место было обеспечено за счет данной сферы [10].

Согласно данным ВТО к настоящему времени в мире насчитывается 15 стран, в которых поступления от туризма превышают 1/4 часть от объема экспорта. Это в основном государства со слабо развитой экономикой. Исключение составляют Австрия, Испания, Португалия и ряд других стран.

Стоит напомнить, что под поступлениями от международного туризма понимается плата за товары и услуги, произведенная иностранными туристами во время их пребывания в стране, за исключением прибыли от дополнительной занятости и оплаты международного транспорта. К тому же, международные туристические расходы включают оплату продуктов и услуг, произведенных жителями данной страны за границей. Причем, иностранный турист, помимо расходов на проезд в ту или иную страну и обратно, затрачивает на питание около 40% своих денежных средств, на проживание – 30%, на проезд внутри страны – 8%, прочие расходы – 22% [8].

За счет расходов, осуществляемых иностранными туристами в стране прибытия [7]**:**

–во-первых, увеличиваются доходы туристских фирм (прямой эффект);

–во-вторых, повышается спрос со стороны туристического сектора экономики на товары и услуги поставщиков, что в свою очередь способствуют повышению спроса на товары и услуги своих поставщиков и, следовательно, росту доходов во всех секторах, вовлеченных в состав субъектов туризма (косвенный эффект);

–в-третьих, увеличиваются личные доходы населения, прямо или косвенно связанные с туристическим бизнесом, что вызывает рост потребительского спроса (вынужденный эффект).

Напоминаем, что в результате развития туризма достигаются вынужденный и косвенный эффекты, которые вместе образуют вторичный эффект. Между тем, первое место по значимости международного туризма для национальных хозяйств отводится поступлениям валюты, хотя наряду с поступлением прибыли возможна и значительная утечка валюты. Например, развивающиеся страны вынуждены импортировать значительное количество продуктов и товаров для туристов, а также необходимое оборудование для индустрии туризма, что требует немалых валютных средств. По подсчетам Мирового банка, на импорт товаров для туристов приходится 15-55% поступлений в зависимости от развития экономики и ориентированности туристической индустрии на местные ресурсы [9].

В процессе развития туризма, так или иначе, имеет место некий импорт, что оборачивается так называемым «демонстрационным эффектом». Так, туристы, прибывшие из промышленно развитых стран, демонстрируют товары лучшего качества и расширенного ассортимента, что является «живой» рекламой и способствует импорту иностранных потребительских товаров.

Велико значение туризма и для рынка рабочей силы. По данным американских специалистов, индустрия туризма (включая внутренний) является крупнейшей по числу занятых рабочих мест в большинстве стран, обеспечивая работой свыше 150 млн. человек. Индустрия туризма относится к числу наиболее трудоемких отраслей. Например, в Северной Америке на нее приходится 5% от ВНП и 8% всех работающих, в Западной Европе – 7 и 11%, соответственно [4].

Не можем не согласиться с мнениями ученых о том, что после пандемии COVİD-19 бурное развитие международного туризма продолжится. По разным подсчётам, к 2025 году эта отрасль станет ведущей экспортной отраслью в мире. Ожидаемо, что при сохранении сложившихся темпов роста, число международных путешественников к 2027 году достигнет 900 млн. человек, а к 2030 году увеличится и составит порядка одного миллиарда человек.

Вообще, сами понятия «туризм», «путешествие» связаны с движением, поездкой куда-либо за пределы постоянного местожительства, посещением новых и-или, заранее намеченных мест в дальних странах (международный туризм) и отдаленных регионах конкретной страны (внутренний туризм).

Как показывают наблюдения, на основе развития международного туризма происходят явления и процессы, которые продолжают глобализацию мировой экономики, но также толкают страны и народы мира на сближение [2]. К этим явлениям и процессам можно отнести:

1. Экономический рост и социальный прогресс, которые приводят к расширению объёма деловых поездок и поездок с познавательными целями.
2. Совершенствование и доступность всех видов транспорта, удешевляющие туристические и другие поездки.
3. Увеличение численности наёмных рабочих и служащих в развитых странах мира, приводящие к экономическому и демографическому росту, повышению материального, образовательного и культурного уровня мигрантов.
4. Интенсификация трудовой деятельности среди работающих приводит к увеличению времени трудовых отпусков и росту количества туристических поездок.
5. Развитие межгосударственных связей и культурных обменов между странами расширяют межличностные связи населения между регионами и странами мира.
6. Развитие туризма и гостиничного хозяйства в отдельных странах и регионах внутри них приводит к стимулированию развития отраслей инфраструктуры туризма, а также производственной, социальной сферы и рыночной экономики.
7. Ослабление ограничений, связанных с вывозом валюты и упрощение пограничных формальностей во многих странах.

Исследование состояния и тенденций развития туризма указывает на повышение доли туризма в обеспечении поступления валютных средств в казну фирм и стран, а также занятости населения и расширении межличностных контактов в глобальных масштабах.

Рост значения туризма, носящего в большинстве своем глобальный, т.е. международный характер, можно объяснить следующими обстоятельствами:

1. Международный туризм является источником валютных поступлений для страны и средством обеспечения занятости трудоспособного населения.
2. Международный туризм, как правило, увеличивает денежные накопления населения, чем укрепляет платёжный баланс и ВНП каждой страны.
3. Международный туризм способствует диверсификации экономики, создавая отрасли, обслуживающие сферы туризма.
4. С ростом занятости в сфере туризма растут доходы населения, что может считаться показателем улучшения благосостояния членов общества той или иной страны.
5. Развитие международного туризма в конечном итоге приводит к развитию всех направлений инфраструктуры внутри каждой страны, а также к углублению мирных процессов, складывающихся между народами и странами мира.
6. Развитие международного туризма, с одной стороны, становится одним из показателей глобализации мировой экономики, а с другой-решением социальных и экономических проблем населения в отдельных странах.

Международный туризм входит в число трёх крупнейших отраслей, уступая нефтедобывающей промышленности и автомобилестроению, удельный вес которых в мировом экспорте составляет 11% и 8,6%, соответственно [16]. В 2015 году суммарный доход стран мира от международного туризма составлял 1260 млрд. долл. США, т.е. в сопоставлении с 1995 годом увеличился более, чем в 3 раза. Как показывают исследования, рост доходов от международного туризма в разных странах был не одинаков. Так, если в США этот рост за указанный период составил 273,4%, в Италии – всего 137,3%, то в Испании он поднялся до 447,4%, а в Китае – до 679,4% [17].

Не следует забывать, что международный туризм именно в 60-70-е годы XX века приобрел всемирный характер. В результате образовался мировой туристический рынок, в котором со временем стали участвовать все страны мира без исключения. Так, согласно Всемирной туристической организации (UNWTO), опубликовавшей данные, отражающие показатели количества туристов, посетивших отдельные страны мира за год до начала пандемии COVİD-19, в течение примерно десяти лет ежегодно в среднем около 65% всех международных туристических поездок приходилось на Европу, около 20% - на Америку и около 15% на остальные регионы [15].

Только в 2018 году во всем мире было зарегистрировано 1,4 млрд., или на 5,6% больше путешественников, чем в 2017 году [15]. Этот же источник утверждает, что свыше 60-ти процентов от глобального мирового туристического потока приходилось всего на 20 относительно развитых стран мира (таблица 1). В число этих стран входили Франция (93,2 млн. туристов, +7,2% по сравнению с 2017 годом), Испания (82,8 млн., +1,2%), США (82,2 млн., +6,7%), Китай (62,9 млн., +3,6%) и Италия (62,1 млн., +6,5%).

В первой десятке стран самую большую динамику по въезду показала Турция, которая с 8 места в 2017 году, при росте количества посетивших туристов почти на 22%, переместилась сразу на шестую позицию с показателем 45,8 млн. туристов.

На седьмом месте оказалась Мексика с показателем 41,4 млн. туристов, на восьмой – Германия (38,9 млн.), девятым «пришел» Таиланд (38,3 млн.). Главный неудачник первой десятки – Великобритания (35,1 млн.), которая за минувший год потеряла сразу три позиции, став лишь десятой [11].

Таблица

Количество туристов, посетивших отдельные страны мира в 2018 году, млн. чел. [11]

№№ п/п	Названия стран	Количество туристов	№№ п/п	Названия стран	Количество туристов
1	Франция	93,2	11	Япония	31,2
2	Испания	82,8	12	Австрия	30,8
3	США	82,2	13	Греция	30,1

1	2	3	4	5	6
4	Китай	62,9	14	Гонконг (Китай)	29,3
5	Италия	62,1	15	Малайзия	25,8
6	Турция	45,8	16	Россия	24,6
7	Мексика	41,4	17	Канада	21,2
8	Германия	38,9	18	Португалия	21,2
9	Таиланд	38,3	19	Нидерланды	19,0
10	Украина	35,1	21	Япония	31,2

Вторая десятка стран интересна из-за присутствия в ней России. Эта страна заняла 16 место в числе самых посещаемых стран мира по итогам 2018 года с показателем 24,6 млн. иностранных туристов (в 2017 году – 24,39 млн.).

В двадцатку туристических направлений с наибольшим количеством туристов также вошли Япония (31,2 млн.) Австрия (30,8 млн.), Греция (30,1 млн.), Гонконг (Китай) (29,3 млн.), Португалия (21,2 млн.), Нидерланды (19 млн.) и Макао (Китай) (18,5 млн.).

Наибольший прирост иностранных прибытий отмечен также в Таджикистане. В эту страну туристический поток в 2018 году в сопоставлении с 2017 годом вырос почти в 2,8 раза, составив 1,2 млн. человек. Последнее стало следствием открытия границы с Узбекистаном, то есть за счет приграничного перемещения населения [11].

Как мы заметили, в последние примерно 30 лет в мировой экономике, а также практике организации и управления туризмом произошли серьезные сдвиги, приведшие к стремительному развитию данного сектора экономики в глобальных масштабах. В частности, появились новые туристические агентства и туроператорские фирмы с корпоративными характеристиками, которые в своей деятельности стали активно применять информационно-коммуникационные технологии.

При всем этом надо признать, что туристический рынок на всем постсоветском пространстве, в том числе на северном и южном Кавказе, куда входит и Азербайджанская Республика, не в достаточной степени развит.

Основными причинами этого явления остаются недостаточная политическая и экономическая стабильность в этом регионе; отсутствие достаточно распространенной конкурентоспособной инфраструктуры не только туризма и гостиничного хозяйства, но и в целом производственной, социальной и рыночной инфраструктуры. Кроме этого, данное обстоятельство объясняется высокой специфичностью формированных здесь общественно-экономических систем, нехваткой достаточно квалифицированных кадров и опыта в области развития местного и международного туризма, малой информированностью потенциальных туристов о данном регионе и многое другое.

При этом, имеются серьезные организационные и экономические трудности региона, навязываемые со стороны крупных экономических держав, в частности России. Кроме того, несмотря на все старания отдельных структур и чиновников, направленные на привлечение местных и иностранных туристов в Кавказский регион, реальность такова, что на этом бывшем постсоветском пространстве, туристический маркетинг недостаточно развит, между регионами и странами нет единой стратегии по развитию местного и международного туризма. Факт, что в указанном регионе, материально-техническая база туризма относительно слабо развита и по многим параметрам не соответствует международным стандартам.

Кроме того, имеются некоторые проблемы, связанные с менталитетом народностей Кавказа и их материальной обеспеченностью. Так, по причине недостаточности материальных возможностей только 10-20% от всего взрослого населения этих мест могут себе позволить различные туристические поездки, в том числе на отдых и лечение за рубежом.

Между тем, во всем Кавказском регионе, включая Азербайджанскую Республику, действительно имеется реальный потенциал для развития туристического сектора экономики. Перечислим некоторые из них:

–уникальное географическое расположение и структура рельефа всего региона;

–неповторимо полезные для жизни и здоровья каждого человека природные и климатические условия;
–наличие чистейших в мире пресных и минеральных вод;
–толерантность, миролюбивость и гостеприимство большинства населения;
–желание большинства населения честно работать, создавать собственное дело, зарабатывать, быть самодостаточным, а также прочие немаловажные факторы [1].

Надо признать и другое, что в последние три года, несмотря на многочисленные финансово-экономические катаклизмы, охватившие многие страны мира, экономика Азербайджанской Республики продолжает проявлять относительную устойчивость.

Это подтверждает показатель роста ВВП в 2021 году в сопоставлении с предыдущим годом на 5,6%, т.е. в год интенсивного распространения пандемии COVİD-19 во всем мире. В этом 2022 году рост ВВП в Азербайджане намечается на уровне 3,2-4,2%. Между тем, как и во многих странах мира, из-за стремительного распространения упомянутой болезни, туристический сектор экономики Азербайджанской Республики оказался одним из самых уязвимых. К слову, на Конференции ООН по торговле и развитию (ЮНКТАД), в докладе, сделанном совместно с Всемирной туристской организацией ООН (ЮНВТО) отмечалось, что, «… в 2020 году международный туризм и тесно связанные с ним отрасли уже понесли убытки в размере 2,4 триллиона долларов». Тенденция стремительного сокращения численности иностранных туристов наблюдался и в течение 2021 года, что привело к потерям на общую сумму почти в 4 триллиона долларов США [12].

В отчете же Всемирной туристической организации, представленном ООН, под названием «Международный барометр туризма», было отмечено, что в январе-июне 2021 года в связи с пандемией COVID-19, число туристов во всем мире сократилось на 65%. При этом доходы от международного туризма уменьшились на 460 млрд. долларов США, что в пять раз выше, чем потери туристического сектора в период мирового экономического кризиса, произошедшем в 2009 году [13].

Ущерб, нанесенный пандемией COVID-19 туризму во всем мире, безусловно, не остался незамеченным и в Азербайджанской Республике. По данным Государственного Агентства по Туризму, в январе-мае 2020 года в Азербайджан прибыли 563,9 тысячи иностранцев и лиц без гражданства из 152 стран, что в 1,9 раза меньше, чем за аналогичный период прошлого года. Итак, из-за закрытых границ, с марта 2020 года в этой приезд туристов в Азербайджан полностью остановился, что нанесло серьезный ущерб всем направлениям туризма.

В условиях рыночных отношений ведение любого бизнеса, в том числе в сфере туризма и гостиничного хозяйства чревато конкуренцией и рыночной неопределенностью. В этих условиях, бизнесмен, как заинтересованное лицо должен объективно и комплексно оценить достоинства, возможности, недостатки и проблемы, как собственного предприятия, так и потенциальных конкурентов. Если этого не делать, и на основе проведенных исследований не предпринимать те или иные действия по управлению своим туристическим или другим бизнесом, то шансы на успех резко сократятся [6, с. 93-101].

В современной маркетинговой науке существуют множество средств и методов, направленных на реальную оценку возможностей того или иного предприятия и ситуации на рынке. Одно и, возможно самое доступное и простое из них-это SWOT анализ.

По определению известного маркетолога Филипа Котлера, SWOT-анализ представляет собой краткий итог внутреннего и внешнего аудита компании, который акцентирует внимание на основных сильных и слабых сторонах компании, возможностях и угрозах для ее бизнеса [5, с. 104].

Практика проведения **SWOT-анализа не требует** привлечения дорого оплачиваемых сторонних экспертов, а также трудоемких и дорогостоящих методов анализа [3, с. 141-149].

В целом, проведение SWOT-анализа сводится к заполнению определенной матрицы (рис.1).

1.Сильные стороны (Strengths)	3.Рыночные возможности (Opportunities)
2.Слабые стороны (Weaknesses)	**4.Рыночные угрозы** (Threats)

Рисунок. Схематическое отображение матрицы SWOT-анализа [13]

В частности, разделы матрицы SWOT-анализа проблем и перспектив развития туризма в Азербайджанской Республике в развернутом виде приведены ниже.

1. Сильные стороны (Strengths)**:**

–толерантность, образованность и относительно высокая культура местного населения;

–новые места посещения, включая освобожденные от оккупации територрии;

–высокий уровень информационно-коммуникационного обслуживания;

–удобный транзитный путь для туристов, направляющихся в разные страны мира;

–наличие паломнических объектов;

–наличие широкого спектра оздоровительных центров;

–туры по достопримечательным и экзотическим местам;

–наличие центров летнего и зимнего отдыха и молодёжных лагерей;

–высокий уровень обслуживания;

–комфортный климат;

–большая продолжительность туристского сезона;

–сочетание отдыха у побережья моря, с осмотром примечательностей прикаспийской природы и поселений;

–щадящая ценовая политика туристических агентств;

–приемлемая для гостей традиция гостеприимства;

–относительно развитая производственная, социальная, рыночная, в том числе туристическая инфраструктура;

–ситуация идентифицированная с географической сплоченностью и природными красотами всего Кавказа;

–разнообразие ландшафтов и природно-климатических зон;

–богатство археологического наследия;

–принадлежность к тюркскому и мусульманскому миру;

–относительное богатство экономики страны благодаря наличию нефти и других природных ресурсов;

–кулинарные традиции, основанные на семейных культурных традициях и качестве продуктов питания в стране;

– уникальность архитектуры, изобразительного искусства, изделий ручной работы и др.

2. Слабые стороны (Weaknesses):

–существование нескольких конфликтов в Кавказском регионе, что представляет собой серьезное препятствие для потенциальных внутренних и международных туристов;

–общая конфликтная ситуация между западным миром и некоторыми регионами исламского мира;

–унаследованный предвзятый негативный имидж, связанный с условиями проживания и стандартами обслуживания туристов со стороны местного населения;

–отсутствие хорошо известных центров культурного наследия, классифицированных ЮНЕСКО, кроме старого города в центре Баку;

–необходимость очистки от мин и следов войны на освобожденных от оккупации армянских вооруженных сил землях страны;

–необходимость строительства новых объектов инфраструктуры, в том числе гостиниц и прочих структур социальной сферы для приема и размещения туристов на освобожденных и ряде других районах страны;
–низкая конкурентоспособность туристических предложений, основанных на отдыхе «у моря»;
–имидж Каспийского моря как загрязненной площади, из-за добываемой здесь нефти и деятельности химической промышленности;
–недостаточная реклама туристических возможностей страны как на внутреннем, так и на международном рынках туризма.

3. Рыночные возможности (Opportunities):

–возможность продвижения Азербайджана, как составляющей Южного Кавказа для более интенсивной интеграции с туристическим рынком стран Западной Европы;
–востребованность международных рынков туризма в новых местах, еще незатронутых массовым туризмом в начале XXI века;
–возможность развития туристического сектора и поддержание его на одном уровне, адаптированного к настоящим и будущим тенденциям развития мировой экономики и мирового туристического рынка;
–возможность базирования развития на сильных полях туристической привлекательности, таких как лечение многих болезней в городе Нафталан, в местечке Истису в Кельбаджарском районе; экскурс в историю Азербайджана с посещением ханского дворца в городе Шеки, дворца Ширваншахов в городе Баку, ознакомлением с Худаферинскими мостами в Джабраильском и Азыхской пещерой в Ходжавендском районах и других привлекательных туристических объектов страны;
–возможность продвижения Азербайджана, как наиболее восточной или «Азиатской» из Европейских стран;
–возможность проведения в отдельных регионах Азербайджана ряда культурно-массовых, спортивных, спортивно-оздоровительных мероприятий, собраний, конференций, саммитов и т.д.;
–возможность также представления Азербайджана вместе с Каспийским морем (создание образа просвещенных людей Каспия и т.д.);
–возможность общения с миром туризма на базе сильного и выгодного имиджа икры - «Море Икры», «Страна Черного и Белого Золота», и т.д.

4. Рыночные угрозы (Threats):

– риски дестабилизация экономической и политической обстановки какими-либо деструктивными внешними и внутренними силами;
–продолжительное напряженное состояние между Западным миром и некоторыми регионами Исламского мира;
–перманентные экономические и политические кризисы во многих развитых странах мира, трансформируемые в регион;
–форс-мажорные обстоятельства, в том числе повторение ситуации, сопоставимой с пандемией COVİD-19;
–низкие темпы экономического роста, которые могут ставить под угрозу создание прочной туристической индустрии;
–бесконтрольная урбанизация и расширение объектов недвижимости в населенных пунктах, а также разрушение ландшафтов и исторических памятников под воздействием природы и человеческого фактора.

Наука и практика показывают, что туризм принадлежит к сфере услуг, которая является одной из самых специфичных, перспективных и быстроразвивающихся отраслей экономики.

Высокие требования, которые сфера туризма предъявляет к смежным отраслям, способствуют не только созданию новых рабочих мест, повышению профессионализма, совершенствованию технологий, предоставлению новых комплексов разнообразных услуг, но и становлению наиболее эффективных форм собственности и хозяйствования, совершенствованию законодательной базы в стране, развитию конкуренции и повышению деловой активности в отдельных регионах. Учитывая изложенное, руководство Азербайджана особое внимание уделяет вопросом реинтеграции освобожденных от оккупации территорий и развитию туризма. К слову, эта война, навязанная со стороны Армении, по оценкам специалистов, не говоря о человеческих и прочих потерях, нанесла ущерб экономике Азербайджанской Республики в размере не менее 320 млрд. долларов США. Вот почему, развитие туризма в Азербайджанской Республике с политической и экономической точек зрения воспринимается особо приоритетным, так как путем комплексного развития туризма и гостиничного хозяйства во всех регионах государства, в том числе в полностью разрушенных сотнях поселений Карабахского и Восточно-Зангезурского экономических районов, станет возможным несколько ослабить зависимость бюджета Азербайджана от добычи и продажи нефти и природного газа на внешних рынках.

Заключение

1. Маркетинговая наука и исторический опыт развития туризма в отдельных странах мира показывают, что для того чтобы обеспечить достижение высокого экономического эффекта в этой области должны быть созданы следующие приемлемые условия:

- –политическая и экономическая стабильность, а также толерантность населения в каждой принимающей туристов стране;
- –развитая инфраструктура туристического сектора экономики принимающей стороны;
- –гарантии безопасности и комфортного пребывания туристов в принимающей стране;
- –наличие свободного времени у потенциальных туристов;
- –соответствующая материальная обеспеченность желающих выступать в роли туристов;
- –достаточная информированность, желающих путешествовать о туристических рынках, о ценах на туристические услуги, о природно-климатических особенностях регионов и стран, куда бы они хотели выезжать для удовлетворения своих туристических намерений;
- –веское мотивирование людьми своих намерений быть туристами;
- –отсутствие в странах проживания потенциальных туристов каких-либо законодательных, административных и прочих ограничений, связанные с их перемещением в другие регионы и страны на лечение, отдых или с другими намерениями.

2. Международный туризм входит в число трех крупнейших экспортных отраслей, уступая нефтедобывающей промышленности и автомобилестроению.

3. Азербайджан располагает достаточно широким спектром ресурсного потенциала, что позволяет расширить круг туристической деятельности на всей его территории при наличии государственной поддержки, а также квалифицированно разработанных программ развития и стимулирования туристического бизнеса.

4. Во всем Кавказском регионе, включая Азербайджанскую Республику, проблема развития туризма требует совместного учета, в основном, с заинтересованными и дружественными странами, новых вызовов и угроз, исходящих со стороны.

5. Как показывают исследования, Закон или так называемый Принцип Парето всецело распространяется и на туристический сектор экономики. Так, статистика утверждает, что в каждой относительно развитой стране, порядка 20% относительно обеспеченной в материальном плане части населения, в качестве туристов почти ежегодно отбывает в зарубежные страны. Учитывая приведенные факты, рекомендуем более детально и углубленно сегментировать туристический рынок и применять к каждому выделенному

сегменту более приемлемые для них маркетинговые стратегии, направленные на привлечение потенциальных туристов в Азербайджан.

6. В целях повышения уровня развития внутреннего туризма и повышения степени социальной защиты большей части населения, рекомендуем качественно улучшить деятельность профессиональных союзов страны.

7. В целях дальнейшего развития туристического сектора экономики в Азербайджанской Республике, необходимо изучать и использовать опыт практического применения туристического маркетинга в Турции и других странах мира.

8. Разрабатываемая на уровне правительства программа развития туризма должна включить в себя и гостиничный бизнес, без которого немыслим туризм вообще.

9. Азербайджанским туристическим фирмам еще предстоит многое сделать в направлении повышения качества своей деятельности, в том числе приведения расценок предлагаемых услуг в соответствие с возможностями потенциальных внутренних и иностранных туристов.

Eldar Quliyev

Azərbaycanın turizm bazarı beynəlxalq turizmin inkişafı meyllərinin axarında

Xülasə

Məqalədə göstərilir ki, bir çox ölkələr turizmi hər bir ölkənin, regionların və ev təsərrüfatlarının büdcəsinə pul resursları gətirən iqtisadiyyatın bir sektoru hesab edirlər. Müasir dövrdə turizm iqtisadiyyatın qeyri-maddi sahəsinin ən sürətlə inkişaf edən perspektivli sahələrindən biridir.

İkinci Qarabağ müharibəsi qələbə ilə başa çatdıqdan sonra Azərbaycan Respublikasında turizmin inkişafı xüsusi siyasi və iqtisadi məzmun kəsb edir.

Məqalədə həm Azərbaycan Respublikasında, həm də dünyanın digər ölkələrində COVID-19 pandemiyasından sonra turizmin keçmişi, hazırkı vəziyyəti və inkişaf perspektivləri tənqidi şəkildə dəyərləndirilir.

Təkcə Azərbaycan Respublikasında deyil, dünyanın digər ölkələrində də turizm bazarının inkişafı turizm marketinqinin şərtlərinin və prinsiplərinin bacarıqla tətbiqini tələb edir.

Эльдар Гулиев

Туристический рынок Азербайджана в русле тенденций развития международного туризма

Резюме

В статье говорится о том, что многие страны рассматривают туризм как сектор экономики, пополняющий бюджет страны, регионов и домашних хозяйств денежными ресурсами. В современное время туризм выступает в качестве одной из самых стремительно развивающихся перспективных отраслей нематериальной сферы экономики.

После победоносного завершения второй Карабахской войны, развитие туризма в Азербайджанской Республике приобретает особое политическое и экономическое значение.

В статье дается критическая оценка прошлого, нынешнего состояния и перспектив развития туризма после пандемии COVİD-19, как в Азербайджанской Республике, так и в других странах мира.

Развитие туристического рынка не только Азербайджанской Республики, но и других стран мира требует грамотного применения условий и принципов туристического маркетинга.

Eldar Quliyev

The tourism market of Azerbaijan in line with the trends in the development of international tourism

Summary

The article says that many countries consider tourism as a certain sector of the economy that replenishes the budget of each country, regions and households with monetary resources. In modern

times, tourism is one of the most rapidly developing promising sectors of the non-material sphere of the economy.

After the victorious end of the second Karabakh war, the development of tourism in the Republic of Azerbaijan acquires a special political and economic content.

The article provides a critical assessment of the past, current state and prospects for the development of tourism after the COVID-19 pandemic, both in the Republic of Azerbaijan and in other countries of the world.

The development of the tourism market not only in the Republic of Azerbaijan, but also in other countries of the world requires the competent application of the conditions and principles of tourism marketing.

Литература

1. Əlirzayev. Ə.Q. “Turizmin iqtisadiyyatı və idarə edilməsi”- Bakı-2010. İqtisad Universiteti” Nəşriyyatı. 384 s.
2. Turizmin əsasları: dərslik / müəllif kollektivi; dosent B.Ə.Bilalov *B.* və dosent. Ç.G.Gülalıyev-in redaktəsilə. Bakı, “ QHT Nəşriyyatı”, 2015.496 s.
3. Беляев В.И. Маркетинг: основы теории и практики: учебник / В.И. Беляев. – 4-е изд., перераб. и доп. – М.: КНОРУС, 2010. 680 с.
4. Вавилова, Е.В. Основы международного туризма / Е.В.Вавилова. - Москва: Гардарики, 2005. - 157 с.
5. Котлер Ф. «Основы маркетинга», 4-е европейское издание, изд.дом «Вильямс», 2009, 723с.
6. Кревенс, Дэвид, В. Стратегический маркетинг, 6-е издание.: Пер. с англ. – М.: Издательский дом «Вильямс», 2008. -512 с.
7. Сенин, В.С. Организация международного туризма: учебник для высших учебных заведений / В. С. Сенин. - Москва: Финансы и статистика, 2005. - 397 с.
8. Туризм как вид деятельности / И.В.Зорин и др.. - Москва: Финансы и статистика, 2005. - 286 с.
9. Экономика и управление туристской деятельностью : учебное пособие в 2-х частях. Ч. 1 / под общ. ред. Г.А. Карповой, Л.В. Хоревой. – СПб. : Изд-во СПбГУЭФ, 2011. – 268 с
10. https://www.researchgate.net/publication/329589314_Sostoanie_i_prognozy_razvitia_mezdunarodnogo_turizma
11. https://www.atorus.ru/news/press-centre/new/47175.html
12. https://news.un.org/ru/story/2021/06/1405562
13. https://blog.ringostat.com/ru/swot-analiz-chto-eto-takoe-gde-ego-ispolzuyut-primery/
14. http://www.tourism.az
15. https://www.tadviser.ru/index.php/%D0%A1%D1%82%D0%B0%D1%82%D1%8C%D1%8F:%D0%A2%D1%83%D1%80%D0%B8%D0%B7%D0%BC_(%D0%BC%D0%B8%D1%80%D0%BE%D0%B2%D0%BE%D0%B9_%D1%80%D1%8B%D0%BD%D0%BE%D0%BA)
16. https://studref.com/643250/turizm/pokazateli_turistskoy_aktivnosti_dohodov_rashodov
17. https://toolslux.ru/special-cases/strany-lidery-po-pribyli-ot-turizma-mezhdunarodnyi-turizm-kak-sfera/

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur: 04.10.2022
Təkrar işlənməyə göndərilmişdir: 08.10.2022
Çap üçün qəbul olunmuşdur: 19.11.2022

UOT: 311.216
DOI: 10.338.70/2413-6557-2022-8-4-49-60

РОЛЬ НАЛОГОВОГО КОНТРОЛЯ В ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСТВЕ В УСЛОВИЯХ ЦИФРОВОЙ ЭКОНОМИКИ

Рауф Салаев
Азербайджанский Государственный Экономический Университет
Кандидат экономических наук, доцент кафедры «Экономика»
AZ 1072, город Баку, улица Гасана Алиева 135
е-почта: salayev@unec.edu.az

Açar sözlər: vergilər, vergi nəzarəti, vergi orqanı, vergi ödəyicisi, Vergi Məcəlləsi, dövlət büdcəsi, rəqəmsal iqtisadiyyat, sahibkarlıq.
Ключевые слова: налоги, налоговый контроль, налоговый орган, налогоплательщик, Налоговый Кодекс, государственный бюджет, цифровая экономика, предпринимательство.
Keywords: taxes, tax control, tax authority, taxpayer, Tax Code, state budget, digital economy, entrepreneurship.

Основной задачей налоговых органов является осуществление налогового контроля за правильностью расчетов налогов со стороны налогоплательщиков, их своевременного перечисления в государственный бюджет в полном объеме. Налоговый контроль означает сопоставление реальности и нормы. Результаты налогового контроля позволяют составить мнение об объекте налогоплательщика. Этот процесс в налоговом контроле предусматривает:

- выбор и формулировку важнейших норм, которые должны соблюдаться в процессе налогового контроля;
- выявление реальных фактов;
- сопоставление выявленных фактов с нормами;
- анализ разницы между фактами и нормами;
- выработка мнения на основе такого анализа;
- после завершения налоговой проверки информирование соответствующих лиц в соответствии с Налоговым Кодексом.

Налоговый контроль обеспечивает не только проверку достоверности финансовых показателей налогоплательщика, но и, разработку предложений по оптимизации хозяйственной деятельности с целью рационализации расходов и повышении прибыли.

Налоговый контроль, как основная часть налоговой системы Азербайджанской Республики, представляет собой эффективный финансовый механизм связи в цепочке практических результатов развития экономики страны.

Цель совершенствования налогового контроля заключается в обеспечении своевременного и правильного проведения налоговых проверок налогоплательщиков, проверки полного поступления налогов в государственный бюджет Азербайджана, а также, при нарушении налогового законодательства, привлечение виновных к ответственности.

Нужно отметить, что сегодня через налоговый контроль проходит вся электронная отчетность налогоплательщиков, представляемая в налоговые органы в установленном порядке через электронную систему AVİS. По результатам электронных налоговых проверок вся финансовая информация налогоплательщиков, а также отчетность по сумме уплаты налогов, начисленных финансовых санкций и пений отражается в налоговых декларациях и отчетах. Данные о фактическом состоянии электронных лицевых счетов налогоплательщиков являются одними из важных составляющих AVİS, используемую при проведении налогового контроля налогоплательщиков в условиях цифровой экономики.

Азербайджан одной из своих целей определил доведение налоговой системы до уровня стандартов, применяемых в Европейском Союзе. В соответствии со стратегией развития национальной экономики, в последние годы достигнуты определенные успехи в

совершенствовании налоговой системы, проведены значительные работы с целью доведения налоговой службы до современных европейских стандартов, построения налогового законодательства и администрирования в соответствии с современными требованиями. Продолжение этих мероприятий является одним из важнейших аспектов плана действий в рамках политики соседства между Европейским Союзом и Азербайджанской Республикой. В рамках этого плана действий развитие налоговой системы Азербайджана направлено на гармонизацию с налоговой системой ЕС и общепринятыми стандартами налогового законодательства. Динамичное развитие экономики республики, а также ориентация на европейскую и западную модель отношений создали необходимость для дальнейшего совершенствования налогового законодательства, формирования такого налогового законодательства, которое создает благоприятные возможности для эффективного регулирования налоговой системы [2].

В связи с этим предусмотрено проведение мероприятий по доведению налогового законодательства до требований налогового законодательства ЕС. В настоящее время анализируются возможности совершенствования деятельности налоговых органов и налогового контроля, изучаются возможности их применения в Азербайджане. Надо учитывать, что при внесении изменений в Налоговый Кодекс с целью совершенствования налогового законодательства и налогового контроля, мы широко используем опыт ведущих стран мира, в том числе опыт европейских стран [2].

В условиях глобальной цифровой трансформации государствам необходимо адаптироваться к современным реалиям, принимая во внимание новые возможности интеллектуальных информационных технологий и потенциал технологического развития. Информатизация технологических и производственных процессов становится наиболее эффективным средством для удовлетворения потребностей, как граждан, так и органов государственной власти. Ускоренное развитие и глобальные процессы цифровой экономики порождают новые возможности для пополнения государственного бюджета. Следовательно, вопрос преобразования и гармонизации налогового контроля и внедрения новых инструментов налогообложения продиктован современной практикой создания цифровых пространств.

Сегодня, для повышения эффективности электронного налогового контроля в предпринимательстве в условиях цифровой экономики появляется возможность внедрения в налоговой системе новых информационных технологий (ИТ), что повышает качество и эффективность контроля. Реализация налоговыми органами современных ИТ-инструментов в условиях сформированной цифровой среды способна максимизировать эффективность налогового контроля и привести к минимизации рисков несоблюдения налогоплательщиками налогового законодательства Азербайджана.

Налоговый контроль в предпринимательстве в условиях цифровой экономики со стороны государственных налоговых органов включает в себя определение налоговых баз по каждому налогу, мониторинг динамики их поступления за несколько периодов, расчет уровней собираемости налогов, объемов выпадающих доходов, состояние задолженности по налоговым платежам, оценку результатов изменения налогового законодательства и т.д.

Налоговый контроль регулирует поступление налогов в государственный бюджет и требует разработки основных параметров доходов и расходов, также их обоснование соответствующими расчетами и анализом, нахождение финансовых источников для реализации новых социально-экономических программ в развитии, разработки механизмов привлечения средств из этих источников. На стадии проведения налогового контроля в условиях цифровой экономики также разрабатываются порядок и нормативы по налоговым ставкам и предложения по совершенствованию порядка их взимания.

Несмотря на имеющиеся преимущества от применения цифровых технологий, с появлением новых бизнес-моделей возникают определенные сложности и недостатки в процессе налогового контроля. С внедрением цифровых технологий налоговые системы государств, столкнулись с проблемой возможности компаний иметь существенное цифровое

коммерческое присутствие без существенной налоговой нагрузки. В международном налогообложении данная проблема связана, прежде всего, со сложностями в администрировании НДС, который основан на принципе «страны назначения» в связи с невозможностью достоверного определения места нахождения покупателя и услуги. Так, например, при применении персональных девайсов (телефонов, планшетов, ноутбуков, компьютеров и т.п.) сложно определить потребителя услуги в связи с мобильностью пользователей и бизнес-функций в результате использования телекоммуникационных сетей, влияющих на скорость заключения сделки, оплаты и т.п. [3].

На протяжении развития налоговой системы Азербайджана наблюдаются качественные изменения электронных услуг по осуществлению налогового контроля, за соблюдением налогового законодательства. Данный период характеризуется непрерывным ростом числа объектов и субъектов налогообложения, постоянными изменениями налогового законодательства, созданием необходимых нормативно-методических материалов, формированием структур, отвечающих за организационную деятельность, и постепенным накоплением практического опыта налогового контроля.

Значение налогового контроля в Азербайджанской Республике

Налоговый контроль представляет собой процессуальное воздействие налоговой администрации за соблюдением налогового законодательства, правильностью исчисления, своевременностью и полнотой уплаты налогов, осуществляемое путём сопоставления фактических данных, полученных в результате налоговых проверок, с данными налоговых деклараций и иных отчётных документов, представленных налогоплательщиками в налоговые органы. Налоговый контроль, оцененный как один из критериев демократичности общества и считающийся независимой, беспристрастной формой финансового контроля, с точки зрения международных стандартов, уже утвердился в Азербайджане и неуклонно укрепляет свои позиции в экономической жизни. А фундаментом этого достижения является, прежде всего, целенаправленная работа общенационального лидера Азербайджанской Республики Гейдара Алиева и Президента Азербайджанской Республики Ильхама Алиева.

Сегодня продолжаются работы по совершенствованию системы налогового контроля в Азербайджане. Успешными результатами выполнения этой задачи должны быть завершение организации налогового контроля в соответствии с рыночными отношениями и международной практикой, обеспечение полной финансовой прозрачности в экономике страны, а конкретными направлениями реформы системы налогового контроля — организация в соответствии с международными налоговыми стандартами, а также совершенствование внешнего (независимого) финансового аудита, оказание консультативной помощи и услуг государственным органам, предпринимателям и хозяйствующим субъектам в перестройке управления финансовыми средствами и повышении эффективности их использования.

Организация на уровне мировых стандартов налогового контроля в Азербайджанской Республике требует того, чтобы признать его не только в контексте международного бухгалтерского учета, но и в качестве контрольно-аналитического инфраструктурного элемента в процессе управления экономикой. Исходя из этого, признание налоговой службы, в широком понимании требует принятия ее как важной сферы разнообразных услуг, охватывающих весь спектр вопросов, включая выдачу консультаций и рекомендаций заказчикам по экономической стратегии, прогнозированию и оптимизации.

Правовыми документами, регламентирующими функционирование системы налогового контроля в Азербайджанской Республике, являются Конституция Азербайджанской Республики, Налоговый Кодекс Азербайджанской Республики, Таможенный Кодекс Азербайджанской Республики и другие нормативно-правовые законодательные акты Азербайджанской Республики. Это обуславливает наделение сотрудников государственной налоговой службы широким кругом прав и возможностей осуществления контрольных мероприятий.

Налоговый контроль включает в себя комплексную и целенаправленную концепцию экономико-правовых функций компетентных органов государственной власти, основанную на законодательстве в области налогообложения, и ориентирован он на получение и анализ данных об исполнении налогоплательщиками обязанности по уплате налогов.

Основной целью проведения налогового контроля является обнаружение фактов нарушения налогового законодательства, их устранение, защита достоверности сведений о полноте и своевременности уплаты налогов и сборов, а также проверка законности действий и операций, привлечение к ответственности налогоплательщиков. В широком значении налоговый контроль включает в себя все сферы деятельности уполномоченных органов, в том числе налоговые проверки, ведение налогового учета, деятельность контролирующих органов, связанных с уплатой налогов, сборов и предоставлением налоговой отчетности.

Основные задачи, стоящие перед налоговым контролем [5]:

- обеспечение полноты и своевременности выполнения налоговых обязательств перед государственным бюджетом;
- содействие правильному ведению бухгалтерского учета и составлению налоговой отчетности;
- обеспечение выполнения действующего налогового законодательства;
- выявление и борьба с налоговыми правонарушениями.

Налоговый контроль является единой системой контроля за учетом налогоплательщиков и объектов налогообложения, а также за соблюдением законодательства о налогах. Налоговые органы осуществляют налоговый контроль посредством учета налогоплательщиков и объектов налогообложения, проверки, анализа информации, данных учета и отчетности, опроса или сбора информации о деятельности данных объектов налогоплательщиков и других лиц, осмотра помещений (территорий), используемых для извлечения дохода и в других формах, установленных Налоговым Кодексом [1].

В соответствии со статьей 13.2.68. Налогового Кодекса Азербайджанской Республики «электронный аудит – это налоговая проверка, проводимая с созданием возможности прямого или удаленного доступа посредством специального программного обеспечения к финансовым (бухгалтерским) сведениям налогоплательщика, хранимым в электронной форме» [1]. Проверки, проводимые налоговыми органами, могут быть камеральными или выездными. При проведении налоговых проверок налоговые органы и их должностные лица обязаны выяснить все обстоятельства, имеющие значение для принятия верного решения, в том числе обстоятельства, выгодные для налогоплательщика. Основные задачи налоговых органов состоят в обеспечении высокой собираемости налогов и поддержании налоговой дисциплины. При их осуществлении налоговые органы должны стремиться к тому, чтобы налогоплательщики знали и соблюдали законодательство. Целью налогового контроля является сверка полученных налоговых деклараций с данными, имеющимися в распоряжении налоговых органов [1].

Итак, налоговый контроль, как одна из функций государственного управления, представляет собой систему наблюдения за финансово-хозяйственной деятельностью налогоплательщиков с целью её оптимизации и качественного исполнения налогового законодательства.

Повышение эффективности налогового контроля в предпринимательстве на основе инновационной цифровой экономики.

Сегодня в Азербайджане отмечается рост цифровой экономики. Роль налоговой системы видится в поддержке современных цифровых предприятий, применяющих новые технологии в результате смены бизнес-моделей и получающих новые качества товаров, работ, услуг. Переход к бизнес-моделям в производстве может стать выгодным за счет налоговых преференций государства. Уклонение от уплаты налогов является важной проблемой налоговой системы, следующей из перехода к цифровой экономике.

Борьба с уклонением от налогов – это важнейшая задача бюджетно-налоговой политики Азербайджана, которая способствует минимизации налоговых рисков и увеличению доходов

государства. На сегодняшний день необходимой представляется трансформация системы налогообложения с целью развития цифровой экономики без вреда для государства и без налоговых рисков. Следует принять меры в целях выявления уклонения от налогов налогоплательщиков не только в теории, но и применение их на практике в ближайшем будущем или даже уже сегодня. Основным критерием решения проблемы является четкое обоснование проблемы и выявление конкретных путей ее решения.

Цифровая экономика представляет собой хозяйственную деятельность, ключевым фактором производства в которой являются данные в цифровой форме, и способствует формированию информационного пространства с учетом потребностей граждан и общества в получении качественных и достоверных сведений, развитию информационной инфраструктуры Азербайджана, созданию и применению информационно-телекоммуникационных технологий, а также формированию новой технологической основы для социальной и экономической сферы.

Высокий уровень прибыли сегодня характерен для предпринимателей, создающих в интернете бизнес-платформы, такой формат наиболее полно отвечает запросам современности. Такие изменения могут в перспективе трансформировать систему налогообложения в государстве. Подобные преобразования необходимы, прежде всего, в налоговом контроле, который требуется адаптировать к условиям цифровой экономики. Тем самым следует создать такую налоговую базу и налоговый контроль, которые могли бы в полной мере искоренить возможность уклонения от налогов. Добиться этого можно путем использования современных услуг в цифровой экономике.

Следует отметить, что в 2008 году впервые в Азербайджане приступили к применению депозитных счетов НДС, позволяющих полностью перевести электронный налоговый контроль в подсчете НДС. Внедрением депозитных счетов НДС были созданы условия для реализации оплаты НДС в электронной форме по купленным у других налогоплательщиков товарам (работам и услугам), а также по импортированным в страну товарам. Применение единого депозитного счета НДС создало условия для предотвращения случаев уклонения от уплаты НДС. В Азербайджане с 1 января 2010 года началось применение электронных счетов-фактур. С 01 января 2020 года налогоплательщики предоставляют в налоговые органы Азербайджана уже не электронные налоговые счета-фактуры, а электронные накладные фактуры. В данный момент проводятся работы по установке электронных передающих приборов в контрольно-кассовых аппаратах для усиления надзора за наличными расчетами. Это дает возможность для оперативной передачи в базу данных налоговых органов информации о проводимых наличных расчетах, что, в свою очередь, создаст возможности для повышения эффективности налогового контроля и прозрачности деятельности налогоплательщиков [3].

Сегодня Государственная Налоговая Служба Азербайджана активно занимается созданием цифровой информационной системы налогового контроля и интеграции всех источников информации и потоков данных в единую информационную налоговую систему с последующим анализом этих данных на основе современных технологий обработки больших массивов информации. В последнее время особенно заметна ее работа по последовательному внедрению в практику налогового контроля современных цифровых технологий. Применение цифровых инструментов налогового контроля позволяет снижать административную нагрузку на предпринимательство, а также сохранять устойчивые темпы роста поступлений налоговых и иных доходов в государственный бюджет Азербайджанской Республики.

Процесс цифровой экономики является обязательным и необратимым, поэтому требуется государственная поддержка, а именно правовое обеспечение. Необходима взвешенная налоговая политика, налоговое прогнозирование с целью поддержания конкурентоспособности на мировом рынке азербайджанской экономики и налогового законодательства.

В 2019 году в целях поддержки развития предпринимательства в Налоговый Кодекс были внесены такие изменения, как, снижение ставки упрощенного налога, предоставление

срочных налоговых льгот в розничной торговле и безналичной оплате в общественном питании, освобождение малых предпринимателей, ведущих учет доходов и расходов, от налога с дивидендных доходов, вычет из доходов некоммерческих затрат налогоплательщиков, в том числе определенной части субсидий, выделенных сферам здравоохранения, образования, культуры и спорта [3].

Предпринимательство в современный условиях-неотъемлемый элемент любой экономики страны. В развитых странах предпринимательство вносит значительный вклад в ВВП страны и имеет положительную тенденцию развития. В условиях цифровой экономики роль предпринимательства возрастает: специфика условий ведения бизнеса в цифровой экономике такова, что значительно снижаются трансакционные издержки, исчезает потребность в посредниках, облегчается взаимодействие между субъектами бизнеса и повышаются возможности для выхода на глобальный уровень. Выход на мировой рынок теперь доступен не только крупным транснациональным корпорациям, аккумулирующим значительные объёмы денежных средств, но и малым предприятиям. Существует несколько подходов к определению понятия предпринимательства. Так, например, Кабинет Министров Азербайджана постановлением за №556 от 21 декабря 2018 года утвердил критерии микро, малого, среднего и крупного предпринимательства.

Таблица

Критерии микро, малого, среднего и крупного предпринимательства Азербайджана [7]

Показатели	Микро	Малый	Средний	Крупный
Численность работников	от 1 - 10	от 11 до 50	от 51 до 250	251 и выше
Годовой оборот	не превышает 200 тыс. манатов	от 200 тыс. до 3 млн. манатов	от 3 млн. манатов до 30 млн. манатов	свыше 30 млн. манатов

Способность налоговых органов осуществлять полноценный и эффективный налоговый контроль является одной из ключевых задач в сфере налогообложения. Вызовы цифровой экономики, а также ряд проблем, ставят перед налоговыми органами необходимость разработки специальных методов и инструментов, которые будут отвечать реалиям и максимизировать эффективность налогового контроля. Развитие цифровой экономики, глобализация и интернационализация бизнес-процессов, повышение мобильности, характерные для электронного бизнеса, ставят перед налоговой системой новые и сложные задачи. Новые возможности, которые дают информационно-телекоммуникационные технологии бизнесу, наряду с положительными эффектами, могут также приводить к затруднению осуществления налогового контроля и, соответственно, снижению его эффективности.

Следует отметить, что электронная коммерция имеет ряд особенностей, не позволяющих применять к ней традиционные методы налогового контроля. К таким особенностям относятся [6]:

- ✓ виртуальность осуществляемых транзакций (полная или частичная), то есть большая часть сделок осуществляется в цифровом формате;
- ✓ преобладание нематериальных товаров, участвующих в сделках;
- ✓ зачастую анонимность клиента, невозможность точно и достоверно проверить данные, предоставленные покупателем;
- ✓ возможность осуществления предпринимательской деятельности без физического присутствия (например, физического офиса, складских помещений, сотрудников);
- ✓ отсутствие границ для ведения экономической деятельности, сложность определения налоговой юрисдикции.

Можно также выделить следующие проблемы, связанные с осуществлением налогового контроля предпринимательства:

- ✓ проблемы, связанные с несовершенством механизма регистрации и постановки субъектов предпринимательства на электронный налоговый учет;
- ✓ проблемы, связанные с отсутствием эффективной методики выявления налогоплательщиков, уклоняющихся от постановки на электронный учет в налоговых органах;
- ✓ проблемы, связанные с контролем формирования налоговой базы субъектами электронного бизнеса;
- ✓ проблемы, связанные с низким уровнем кооперации налоговых органов разных стран по вопросам мероприятий налогового контроля в сфере электронного бизнеса.

Каждая из перечисленных групп проблем характеризуется специфичными, присущими только ей особенностями, поэтому процесс по повышению эффективности налогового контроля предпринимательства предполагает последовательность мер и рекомендаций, направленных на увеличение собираемости налогов. Решение вышеуказанных проблем возможно только в рамках комплексного подхода, включающего в себя не только деятельность в области совершенствования налогового законодательства, но и внедрение в деятельность налоговых органов цифровых технологий для повышения качества осуществления налогового контроля.

В условиях цифровой экономики налоговой службе необходимо работать над усилением налогового контроля предпринимательства, адаптацией существующих методов налогового контроля к новым условиям и при необходимости разработки новых, а также активному внедрению и использованию продуктов цифровой экономики в процесс налогового администрирования. Использование цифровых технологий позволяют повысить прозрачность ведения электронного бизнеса, упрощает осуществление мониторинга и работы с большим объемом данных.

На сегодняшний день процесс регистрации сайта, создаваемого в целях осуществления предпринимательской деятельности, ничем не отличается от регистрации любого другого сайта, запустить сайт может любой желающий. Чаще всего, для регистрации сайта требуется только оплата услуг по его оформлению и регистрации (аренда адреса в сети Интернет), а предоставление документов, удостоверяющих личность, или иных документов, идентифицирующих личность его владельца, не является необходимостью, проверка подлинности данных владельца сайта не осуществляется. Получается так, что сайт регистрируется на физическое лицо, которое, зачастую, не имеет отношения к предпринимательской деятельности, в то же время коммерческая организация осуществляет свою деятельность с использованием данного сайта.

Размещение сайта в сети Интернет начинается с выбора субъектом электронного бизнеса организации, оказывающей услуги по регистрации Интернет-сайтов и аренде адреса в сети Интернет. Такие услуги на данный момент вправе оказывать только специально аккредитованные для данной деятельности организации, получившие статус независимых регистраторов [2]. Совершенствование процедуры регистрации предполагает необходимость установления порядка, при котором для регистрации сайта субъект предпринимательства будет обязан предоставлять регистратору полный перечень необходимых документов с последующей верификацией данных документов. Кроме того, обязательным требованием при регистрации сайта должно стать указание целей функционирования данного сайта и возможностей дополнительного использования сайта в рекламных целях. Информация, собранная независимыми регистраторами о владельце сайта и целях функционирования должна быть передана в налоговые органы. После получения информации от независимых регистраторов о создании сайта в целях коммерческой деятельности, налоговые органы имеют возможность выявить налогоплательщиков, уклоняющихся от постановки на налоговый учет и принять меры в данной ситуации [2].

При этом налоговый орган получает возможность создания единого электронного реестра организаций и физических лиц, как имеющих реальную возможность осуществлять предпринимательскую деятельность, так и фактически ее осуществляющих. Создание

подобного реестра должно упростить процедуру налогового контроля за субъектами электронного бизнеса, осуществляющих предпринимательскую деятельность через сайт, но уклоняющихся от налогообложения, так как для проверки факта осуществления предпринимательской деятельности налоговому аудитору достаточно просто открыть проверяемый Интернет-сайт и визуально оценить его содержание [2].

Следует указать, что наибольшие риски искажения налоговой базы со стороны предпринимательства имеются при взимании налога на прибыль, налога на добавленную стоимость и упрощенного налога, то есть тем налогам, которые рассчитываются на основе совокупной выручки предприятия.

Для начала обозначим основные факторы, создающие благоприятные условия для незаконного занижения показателей налоговой базы. К таким факторам относятся:

- ✓ природа цифровой продукции – отсутствие вещественной формы реализуемых товаров и услуг, вызывающее сложность при определении фактических объемов оборота и величины прибыли;
- ✓ возможность «параллельности расчетов» - оплаты товаров и услуг минуя расчетные счета в банке (с использованием наличных денег, электронных денег и другие);
- ✓ сложность проведения выездной налоговой проверки в связи с отсутствием постоянного представительства компании, имеющей предпринимательский сайт.

Устранение влияния данных факторов на данном этапе развития общества возможно только при помощи внедрения специальных механизмов налогового контроля в деятельность налоговой службы, базирующихся на использовании цифровых технологий.

Устранение первого фактора связано с необходимостью разработки и создания методики, позволяющей точно определить фактические объемы сбыта виртуальных товаров и услуг. Так как традиционный подход по определению доходов компании на основании выписки банка о получаемых денежных средствах, поступающих на расчетный счет, в условиях цифровой экономики и при наличии альтернативных способов оплаты (минуя расчетные счета), становится несостоятельным, нужна выработка такой методики, которая позволила хотя бы косвенно оценить объем поступлений от осуществления предпринимательской деятельности.

Наиболее успешный подход в данной области, на наш взгляд, должен основываться на установлении объема реализации товаров (то есть определения объема получаемых доходов компанией), косвенным методом оценки доходов на основе системы показателей, которые, во-первых, будет просто определить для налоговых органов, а во-вторых, сложно подделать или исказить владельцам предпринимательских сайтов. Такими показателями могут выступать:

- ✓ общий ассортимент реализуемых товаров и электронных услуг;
- ✓ объем исходящего трафика (то есть количество данных, переданных с данного сайта на компьютеры пользователей сети Интернет);
- ✓ средний объем цифрового продукта в разрезе каждой ассортиментной группы;
- ✓ популярность сайта, основанная на показателях цитируемости сайта и количестве посетителей сайта в отчетном периоде.

Реализация методики, основанной на вышеуказанных показателях, может быть объяснена следующим образом: налоговый аудитор налогового органа сначала визуально проводит анализ ассортимента товаров и услуг, размещенных предпринимателем на своем официальном интернет сайте, а также анализирует цены данных товаров и услуг. Затем налоговому аудитору необходимо узнать информацию об обмене переданных с конкретного сайта данных. На сегодняшний день это достаточно легкая процедура, так как данная информация хранится в организации, предоставляющей услуги доступа в Интернет. В случае законодательного закрепления соответствующих норм и мотивированного запроса представителей налоговой службы в такую организацию, требуемая информация может быть оперативно предоставлена.

После того, как будет проанализирован ассортимент товаров и услуг, предлагаемых компаний, получена информация об объеме исходящего трафика, целесообразно будет рассчитать показатели среднего объема продукта в разрезе каждой ассортиментной группы. На основе рассчитанных средних показателей (или с использованием определенных нормативов в отношении конкретных видов цифровой продукции) и информации исходящего трафика, налоговая служба имеет возможность примерного расчёта полученных компанией доходов.

На основе показателей цитируемости и статистики посещаемости сайта (которую ведут большинство предпринимателей) можно узнать о популярности сайта и потенциальных возможностях получения дохода данной организацией. На основе показателей количества посетителей и числа посещений можно сделать определенные выводы относительно выручки сайта и рентабельности его деятельности. Сложности в получении данной информации на сегодняшний день нет, так как программные возможности языка гипертекстовой разметки HTML, на котором создаются все предпринимательские сайты в сети Интернет, позволяют рассчитывать количество фактических посетителей сайта (hosts), а также общее число посещений сайта (hits). Если обязать субъектов электронного бизнеса предоставлять данную информацию налоговым органам либо создать единый Интернет-ресурс по сбору и обработке статистики посещений предпринимательских сайтов (который будет обладать специальным программным обеспечением, позволяющим проводить данную процедуру сбора информации налоговыми органами самостоятельно), то у налоговых органов не должно возникать сложности в получении информации о популярности предпринимательского сайта [6].

Таким образом, для повышения налогового контроля электронного предпринимательства может быть использована методика косвенного выявления доходов предприятия, основанная на расчете специальных показателей и их комплексной оценке в формировании доходов предпринимателей.

Рассмотрим механизм, позволяющий повысить эффективность налогового контроля путем контроля достоверности отражения информации об объеме расходов субъекта электронной коммерции. В частности, данный механизм также может быть использован и при расчёте налога на добавленную стоимость. На наш взгляд, успешным примером в данной области может служить внедрение автоматизированных систем налогового контроля операций между контрагентами, а также расчетных операций. В качестве примера можно привести ряд нововведений налоговых органов с использованием цифровых технологий, которые могут оказать благоприятное влияние на процессы налогового контроля [4]:

- ✓ Внедрение автоматизированных систем контроля формирования добавленной стоимости. Примером такой системы может служить информационная система AVIS, которая позволяет выстраивать цепочки формирования добавленной стоимости и сводит к минимуму влияние человеческого фактора. Система позволяет автоматически пресекать уклонение от уплаты НДС или попытки мошенничества при возмещении НДС, автоматизирует процесс сопоставления операций и выявления расхождений в операциях с контрагентами.
- ✓ Введенные электронные накладные-фактуры предотвращают искажение отчетности и уклонение от уплаты НДС в процессе проведение налогового контроля.

Также следует отметить, что Милли Меджлис Азербайджана на пленарном заседании одобрил продление до 1 января 2023 года срока действия моратория на проверки субъектов предпринимательства. Срок действия моратория на проведение проверок бизнеса истек 1 января 2022 года. 26 октября 2015 года Президент Азербайджана Ильхам Алиев утвердил закон, предусматривающий введение с 1 ноября 2015 года двухлетнего моратория на проведение проверок предпринимателей. В ноябре 2017 года данный мораторий был продлен до 1 января 2021 года, в марте 2021 года – до 1 января 2022 года. Согласно закону, могут проводиться только налоговые проверки, а также проверки в случаях наличия угрозы жизни и здоровью населения, национальной и экономической безопасности страны, и

проверки субъектов финансового рынка, а также проверки в рамках государственного надзора за строительством и деятельностью частных медицинских учреждений [8].

На протяжении всего периода развития налоговой системы Азербайджана наблюдаются качественные изменения в цифровых услугах налоговой службы по осуществлению налогового контроля за соблюдением налогового законодательства. Данный период можно охарактеризовать непрерывным ростом числа объектов и субъектов налогообложения, постоянными изменениями налогового законодательства, созданием необходимых нормативно-методических материалов, формированием структур, отвечающих за организационную деятельность, и постепенным накоплением практического опыта налогового контроля.

Заключение

Эффективность налогового контроля определяется исходя из соответствия принципов его построения и выполняемых функций поставленным социально-экономическим целям на каждом этапе развития страны. Основными принципами построения современной налоговой системы являются простота и экономичность, стабильность, законодательное регламентирование, доступность алгоритма расчета налогов, сбалансированное взаимодействие функций налогов, приемлемый размер налогового бремени, сочетание интересов государства, предприятий и населения, содействие развитию цифровой экономики страны [3].

Совершенствование цифровой экономики для налогового контроля Азербайджана можно указать в следующих аспектах:

- внедрение и оказание цифровых государственных услуг Государственной Налоговой Службой Азербайджана;
- совершенствование и модернизация налогового законодательства Азербайджанской Республики.
- создание благоприятных условий для налогового контроля в целях стимулирования инвестиций в цифровые технологии;
- определение и разработка механизма налогообложения новых продуктов, операций, возникших в связи с применением цифровых технологий;
- принятые стратегические государственные программы должны способствовать совершенствованию налоговой системы в развитии эффективности налогового контроля в предпринимательстве в условиях цифровой экономики;
- следует разрабатывать и утверждать стандарты налогового контроля по проведению качественных налоговых проверок, которые должны соответствовать общепринятым международным стандартам.

Также следует отметить, что сегодня на фоне положительных сторон налогового контроля в предпринимательстве в условиях цифровой экономики отмечаются также определенные недостатки [3]:

1. Рассматриваемые недостатки связаны с уклонением от уплаты налогов налогоплательщика вследствие совершения им налоговых преступлений или правонарушений, а именно, нарушением уголовного и налогового законодательства. Это, зачастую, происходит в виде уклонения от постановки на учет в налоговом органе, несвоевременного или полного непредставления налоговых отчетов и различных финансовых документов в налоговые органы, а также незаконного использования налоговых льгот в целях уплаты налогов.
2. Методика налогового контроля налоговых доходов государственного бюджета в условиях цифровой экономики еще не окончательно отработана, недостаточна база данных, которая необходима для достоверного моделирования влияния различных факторов на объем налоговых поступлений.

3. Разработка текущих налоговых прогнозов без тщательной проработки перспектив развития налоговой системы рано или поздно приводит к недостаткам между налоговыми заданиями и показателями финансово-хозяйственной деятельности.
4. Налоговый контроль в условиях цифровой экономики образует недостатки дополнительных издержек на ведение бизнеса у предпринимателей, поскольку увеличиваются расходы на применение новых ИТ-технологий (приобретение современных девайсов, электронного кассового оборудования, подключение к широкополосному Интернету, и т.п.).

В заключение следует подчеркнуть, что для Азербайджанской Республики необходимо формирование такого налогового контроля, который обеспечивал бы необходимые объемы налоговых поступлений в государственный бюджет в условиях цифровой экономики, активизировал конкурентные силы рыночной экономики, регулировал процессы расширения и модернизации производства, стимулировал инвестиционную активность предпринимателей, обеспечивал социальную стабильность в обществе, развитие производства и стимулировал развитие интеграционных экономических процессов в республике.

Rauf Salayev

Rəqəmsal iqtisadiyyatda sahibkarlıqda vergi nəzarətinin rolu

Xülasə

Məqalədə qeyd olunur ki, bu gün rəqəmsal iqtisadiyyatda biznesdə vergi nəzarətinin səmərəliliyini artırmaq üçün vergi sistemində nəzarətin keyfiyyətini və səmərəliliyini artıran yeni informasiya texnologiyalarının (İT) tətbiqi mümkün olur.

Vergi orqanları tərəfindən formalaşmış rəqəmsal mühit şəraitində müasir İT alətlərinin tətbiqi vergi ödəyiciləri tərəfindən Azərbaycanın vergi qanunvericiliyinə əməl etməməsi risklərinin minimuma endirilməsinə, vergi nəzarətinin maksimal səmərəliliyinin artırılmasına gətirib çıxara bilər.

Məqalədə qeyd edilir ki, Azərbaycanın vergi sisteminin inkişafı dövründə vergi qanunvericiliyinə əməl olunmasına vergi nəzarətinin həyata keçirilməsi üzrə vergi xidmətinin elektron xidmətlərində keyfiyyət dəyişiklikləri müşahidə olunur.

Göstərilir ki, rəqəmsal vergi nəzarəti alətlərindən istifadə sahibkarlıq subyektlərinin inzibati yükünü azaltmağa, habelə Azərbaycan Respublikasının dövlət büdcəsinə vergi və digər daxilolmaların sabit artım tempini saxlamağa imkan verir.

Рауф Салаев

Роль налогового контроля в предпринимательстве в условиях цифровой экономики

Резюме

В статье указывается, что сегодня для повышения эффективности налогового контроля в предпринимательстве в условиях цифровой экономики появляется возможность внедрения в налоговой системе новых информационных технологий (ИТ), что повышает качество и эффективность контроля.

Реализация налоговыми органами современных ИТ-инструментов в условиях сформированной цифровой среды способна привести к минимизации рисков несоблюдения налогоплательщиками налогового законодательства Азербайджана и максимизировать эффективность налогового контроля.

В статье отмечается, что в ходе развития налоговой системы Азербайджана наблюдаются качественные изменения в электронных услугах налоговой службы по осуществлению налогового контроля за соблюдением налогового законодательства.

Указывается, что применение цифровых инструментов налогового контроля позволяет снижать административную нагрузку на предпринимательство, а также сохранять устойчивые темпы роста поступлений налоговых и иных доходов в государственный бюджет Азербайджанской Республики.

Rauf Salayev
The role of tax control in entrepreneurship in the digital economy
Summary

The article points out that today, in order to improve the efficiency of tax control in business in the digital economy, it becomes possible to introduce new information technologies (IT) in the tax system, which improves the quality and efficiency of control.

The implementation of modern IT tools by the tax authorities in the conditions of the formed digital environment can lead to minimization of the risks of non-compliance by taxpayers with the tax legislation of Azerbaijan, to maximize the effectiveness of tax control.

The article notes that in the course of the development of the tax system of Azerbaijan, qualitative changes are observed in the electronic services of the tax service for the implementation of tax control over compliance with tax laws.

It is indicated that the use of digital tax control tools can reduce the administrative burden on entrepreneurship, as well as maintain a steady growth rate of tax and other revenues to the state budget of the Republic of Azerbaijan.

Литература

1. Налоговый Кодекс Азербайджанской Республики, 2022
2. Садыгов М.М., Магерамов Р.Б., Салаев Р.А., Мамедова Г.М., Мамедзаде Н.Р. «Налоги и налогообложение в Азербайджане». Второе издание. Издательство «ММ-С». Учебник. Баку, 2020, 460 стр.
3. Салаев Р.А. «Прогнозирование налоговых поступлений в налоговой системе, их преимущество и недостатки в условиях цифровой экономики». Statistika Xəbərləri elmi-praktik jurnal. Jurnal İSSN 2413-6567 nömrəsilə Beynəlxalq Standart Seriya Nömrəsi üzrə Beynəlxalq Mərkəzində qeydiyyata alınmışdır. “Promoline Advertising” MMC məətbəsində çap olunmusdur. Bakı, 3/2021. – 56-67 s.
4. https://www.taxes.gov.az/ru/page/umumi-melumat
5. https://scienceforum.ru/2017/article/2017039592
6. vital.lib.tsu.ru/vital/access/manager/Repository/vital:10979
7. https://www.taxes.gov.az/ru/page/mikro-kicik-orta-ve-iri-sahibkarliq-subyektlerinin-bolgusu-meyarlarinin-tesdiq-edilmesi
8. http://interfax.az/view/857250

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur: 04.10.2021
Təkrar işlənməyə göndərilmişdir: 08.10.2021
Çap üçün qəbul olunmuşdur: 19.11.2021

UOT: 338.43.; 339.9
DOI: 10.338.70/2413-6557-2022-8-4-61-72

RƏQABƏTQABİLİYYƏTLİ VƏ İXRAC YÖNÜMLÜ İNNOVATİV AQROBİZNES SAHƏLƏRİNİN TƏNZİMLƏNMƏSİ İSTİQAMƏTLƏRİ

Qalib Hacıyev
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin (UNEC-in)
«Nəzəri və praktiki iqtisadiyyat» kafedrasının dosenti, i.ü.f.d.
Bakı, İstiqlaliyyət küç.6, AZ 1001, Azərbaycan
e-poçt: galib.haciyev@gmail.com

Açar sözlər: rəqabətqabiliyyətli, ixrac yönümlü, dövlət, innovatik, aqrobiznes, tənzimlənmə.
Ключевые слова: конкурентоспособный, экспортоориентированный, государственный, инновационный, агробизнес, регулирование.
Keywords: competitive, export-oriented, government, innovative, agribusiness, regulation.

Azərbaycan Respublikasının rəqabətqabiliyyətli və ixrac yönümlü innovatik aqrobiznes sahələri milli istehsal prosesinin tərkib hissəsidir. Ölkəmizdə reallaşdırılan iqtisadi islahatların tərkibinə dövlətin rəqabətqabiliyyətli və ixrac yönümlü əlaqələrin inkişafına dair yürütdüyü siyasəti də daxildir. Dövlət rəqabətqabiliyyətli və ixrac yönümlü əlaqələrin formalaşmasına makrosəviyyədə baxır və qlobal iqtisadi əlaqələri həll edir. Ölkənin rəqabətqabiliyyətli və ixrac yönümlü innovatik aqrobiznes sahələrinin reallaşdırılması kompleks norma və normativlərə əsaslanır, yəni o, beynəlxalq hüquqi normalara uyğun olaraq fəaliyyət göstərir. Respublikanın rəqabətqabiliyyətli və ixrac yönümlü innovatik aqrobiznes sahələrinin formalaşdırılmasına böyük ehtiyac vardır və bunun üçün dövlət tərəfindən tənzimləyici tədbirlər həyata keçirilməlidir.

Rəqabətqabiliyyətli və ixrac yönümlü əlaqələr sahəsində aparılan islahatlar respublikanın beynəlxalq bazara çıxmaq imkanlarını genişləndirir. Bu islahatlar bazar iqtisadiyatının əsas prinsiplərinə uyğun olaraq onun üstünlükləri və çatışmazlıqlarını özündə əks etdirir. Belə ki, bu məsələlər «Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər» haqqında ölkə Prezidentinin 2.02.2021-ci il tarixli Sərəncamında öz əksini tapmışdır [4]. Rəqabətqabiliyyətli və ixrac yönümlü əlaqələr formalaşdırılarkən ölkə müstəqil şəkildə iqtisadi siyasət yürütmək imkanına malik olmalıdır. Buna görə də müstəqil olan milli iqtisadiyyatı yeni bazar sisteminə uyğun formalaşdırmaq üçün ölkənin aqrobiznes sahələrində önəmli iqtisadi islahatlar həyata keçirilmişdir. Respublikada müstəqillik əldə edildikdən sonra aqrobiznes sahələrini böhrandan çıxarmaq, iqtisadiyyatı sabitləşdirmək, əhalinin sosial-iqtisadi vəziyyətini yaxşılaşdırmaq və əlverişli biznes sistemi yaratmaq üçün iqtisadi islahatlar həyata keçirildi. Mövcud qanunvericilik bazasına uyğun olaraq islahatın həyata keçirilməsi nəticəsində bazar iqtisadiyyatına uyğun yeni aqrobiznes sahələrində müxtəlif biznes qurumları yaradıldı; torpaq və əmlak üzərində yeni mülkiyyət münasibətləri formalaşdırıldı; aqrobiznes sahələrində bazar iqtisadiyyatına uyğun istehsal və infrastruktur sahəsində müxtəlif mülkiyyət formalarına malik biznes qurumları təşkil olundu, onun inkişafı ilə istehsal münasibətləri dəyişdirildi; sovxozların bazasında dövlət kənd təsərrüfatı istehsalı müəssisələri yarandı, şəxsi yardımçı təsərrüfatlar inkişaf etdirildi və yeni yaradılmış təsərrüfatların sahibkar-kooperasiya əlaqələri yarandı. Yeni yaradılmış biznes qurumlarının sahibkar-kooperasiya əlaqələrini genişləndirmək üçün rəqabətqabiliyyətli və ixrac yönümlü innovatik aqrobiznes sahələrinin tənzimlənməsi istiqamətlərinin müəyyənləşdirilməsinə böyük zərurət vardır.

Müasir aqrobiznes sahələrində müstəqil respublikamız formalaşdırılmasına böyük ehtiyac duyulan səmərəli rəqabətqabiliyyətli və ixrac yönümlü fəaliyyəti genişləndirməkdədir. Xarici ölkələrlə iqtisadi münasibətləri genişləndirmək üçün respublikamızda rəqabətqabiliyyətli və ixrac yönümlü innovatik sahibkarlıq mühiti mövcuddur. Xarici bazara rəqabətqabiliyyətli və ixrac yönümlü innovatik məhsul ixracı respublikada biznesin inkişafı sayəsində istehsalı genişləndirməyə və respublikamıza xarici ölkələrdən valyuta axınını artırmağa imkan verir. Yuxarıdakıları nəzərə alaraq qeyd etmək olar ki, bu göstərilənlər tədqiqatın aktuallığını bildirir və onun işlənib hazırlan-

masının istər təcrübi, istərsə də elmi-nəzəri baxımdan aktuallığına dəlalət edir. Bu baxımdan məqalənin mövzusunun seçilməsi və onun əsas istiqamətləri yuxarıda deyilən aktual məsələlər əsasında müəyyən edilmişdir.

1. Müasir şəraitdə aqrobiznes sahələrinin tənzimlənməsi vəziyyəti

Ölkəmiz müstəqillik qazandıqdan sonra rəqabətqabiliyyətli və ixrac yönümlü fəaliyyətini keçmiş inzibati-amirlik iqtisadi sisteminin prinsiplərindən fərqli olaraq yeni bazar iqtisadiyyatının əsas prinsipləri əsasında formalaşdırmağa və inkişaf etdirməyə başladı. Ölkənin aqrobiznes sahələrində bazar prinsipləri çərçivəsində biznesin inkişafı daxili bazarın əmələ gəlməsinə və ticarətin inkişaf etməsinə səbəb olmuşdur. Daxili bazarın genişlənməsi isə istehsal və istehlak vasitələrinə olan tələbatın artması ilə nəticələnir. Rəqabətqabiliyyətli və ixrac yönümlü əlaqələr sistemində respublikanın ticarət əlaqələri xüsusi yer tutur. Bura idxal və ixrac formasında malların hərəkəti daxildir.

Rəqabətqabiliyyətli və ixrac yönümlü əlaqələr biznes (kommersiya) əməliyyatları ilə həyata keçirilir ki, bununda əsasını ticarət müqavilələri təşkil edir. Müqavilələr rəqabətqabiliyyətli və ixrac yönümlü əlaqələrin aparılmasının hüquqi əsasını təşkil edir və onda tədiyyə razılaşmaları kredit münasibətləri əks olunur. Respublikada rəqabətqabiliyyətli və ixrac yönümlü əlaqələr beynəlxalq prinsiplərə uyğun tənzimlənir və bunun üçün ticarətin aparılması qaydası, malların daşınması, müqavilələrin yerinə yetirilməsi vaxtı, malların daşınmasında məsuliyyətli şəxs və onun mühafizəsi, səhiyyə standartlarının qorunması, gömrük tarifi normativləri kimi göstəricilərdən istifadə edilir. Əmtəələrin tədavülü milli bazarlar hüdudundan kənara çıxır və nəticədə rəqabətqabiliyyətli və ixrac yönümlü əlaqələr genişlənir. Dünya bazarında əmtəə tələb və təklifdən asılı olaraq dünya bazar qiymətləri əsasında hərəkət edir. Bu zaman kəskin rəqabət mühiti, qiymətlərin kortəbii surətdə qalxıb-enməsi, ekvivalentli olmayan mübadilə və s. hallar müşahidə olunur. Rəqabətqabiliyyətli və ixrac yönümlü əlaqələr vergilər vasitəsilə tənzimlənir və yaxud da beynəlxalq iqtisadi qurumların tələblərinə uyğun həyata keçirilir.

İnkişaf etmiş ölkələrin zəif inkişaf etmiş ölkələrlə iqtisadi əlaqələr yaratması əlverişlidir. Zəif inkişaf etmiş ölkəyə idxal olunmuş məhsul nisbətən yüksək qiymətə satılır və həmin ölkələrdən ixrac olunan xammal isə ucuz qiymətə başa gəlir. Rəqabətqabiliyyətli və ixrac yönümlü əlaqələrin reallaşmasının əsas şərti odur ki, özü üçün ucuz başa gələn məhsul ölkənin daxilində istehsal edilsin, baha başa gələn məhsul isə xaricdən idxal edilsin.

Hazırda mövcud olan beynəlxalq iqtisadi qurumların məqsədi bura daxil olan ölkələrin qarşılıqlı iqtisadi əlaqələrini yaxşılaşdırmaq, daha səmərəli və faydalı biznes əməkdaşlığı yaratmaqdan ibarətdir. Ölkəmiz müstəqillik əldə etdikdən sonra həyata keçirilən uğurlu iqtisadi islahatlar nəticəsində rəqabətqabiliyyətli və ixrac yönümlü əlaqələr yaxşılaşdırılmış və beynəlxalq qurumlarla inteqrasiya əlaqələri gücləndirilmişdir. Azərbaycan Respublikasının rəqabətqabiliyyətli və ixrac yönümlü əlaqələri genişləndirilməklə milli iqtisadiyyatımızın inkişafında rolu əhəmiyyətli dərəcədə artmışdır. Azərbaycan Respublikası öz rəqabətqabiliyyətli və ixrac yönümlü əlaqələrini əsasən Rusiya, Türkiyə, İran İslam Respublikası, Ukrayna, Qazaxıstan, Gürcüstan və s. ölkələrlə aparır. Respublikamız həmçinin sənayecə inkişaf etmiş ABŞ, Fransa, Almaniya, İngiltərə və digər Avropa ölkələrilə yanaşı Afrikanın, Latın Amerikasının bir çox ölkələrilə də rəqabətqabiliyyətli və ixrac yönümlü əlaqələri həyata keçirir. Respublikamız dünyanın 185 ölkəsilə xarici ticarət əlaqələri yaradıb. Respublikada istehsal olunmuş məhsullar dünyanın 133 ölkəsinə ixrac olunur, o cümlədən dünyanın 177 ölkəsindən isə məhsullar idxal olunur [38]. Belə ki, 8 oktyabr 2021-ci ildə Dünya İqtisadi Forumu tərəfindən nəşr olunan «Qlobal Rəqabətlilik İndeksi»nə əsasən, ölkəmizin 11 pillə irəliləyərək 141 ölkə arasında 58-ci mövqedə qərarlaşması faktı rəqabətqabiliyyətli və ixrac yönümlü əlaqələrin genişləndirilməsini bir daha təsdiq edir. Rəqabətqabiliyyətli və ixrac yönümlü innovatik mühitin formalaşdığı şəraitdə beynəlxalq iqtisadi inteqrasiya prosesində iştirak edən ölkələr arasında qarşılıqlı münasibətlərin tənzimlənməsində beynəlxalq valyuta mexanizimindən istifadə edilir.

Ölkəmizdə müstəqilliyin ilk illərində aqrobiznes sahələrinin böhran vəziyyətə düşməsi nəticəsində istehsalın səviyyəsinin xeyli azalması müşahidə olunurdu. Belə ki, 1990-2021-ci illərdə bir sıra amillərin təsirindən respublikadan ixrac olunan və ölkəyə idxal olan aqrar bazarın əsas növ məhsullara görə nisbəti dəyişmələrə məruz qalmışdır. Müstəqilliyin ilk illərində qəsbkar erməni

təcavüzü nəticəsində ölkədə müharibə şəraitinin yaranması, həmçinin iqtisadi islahatların reallaşmasında meydana gələn maneələrin çoxluq təşkil etməsi aqrobiznes sahələrində milli istehsalın və onun iqtisadi səmərəliliyinin azalması ilə nəticələnmişdir. Belə bir iqtisadi şəraitdə keçmiş sovet dövründə formalaşmış inteqrasiya münasibətlərinin qırılması, xarici ölkələr arasında bank əməliyyatlarının həyata keçirilməsində meydana çıxan maneələr, aqrar sahədə istehsal olunan məhsulların satışındakı çətinliklər, ölkə əhalisinin kənddən şəhərlərə miqrasiyası və s. amillərin təsirilə aqrobiznes sahələrinin pis təşkili nəticəsində rəqabətqabiliyyətli və ixrac yönümlü əlaqələrdəki vəziyyətdə xoşagəlməz hallar müşahidə olunurdu. Bu cür amillərin təsirindən aqrobiznes sahələrində daxili istehsalın həcmi azalmaya məruz qalmışdır. Həmin dövrdə yaranmış xoşagəlməz halların aradan qaldırılması məqsədilə əlverişli aqrobiznes sahələrini formalaşdırmaqla rəqabətqabiliyyətli və ixrac yönümlü fəaliyyətin təşkilinə və onun prioritet inkişaf istiqamətlərinin müəyyənləşdirilməsinə böyük zərurət vardır. Aparılan uğurlu islahatlar nəticəsində 1995-ci ildən aqrobiznes sahələrində böhranlı vəziyyət aradan qaldırılmışdır və yeni biznes qurumlarının rəqabətqabiliyyətli və ixrac yönümlü fəaliyyətinin reallaşdırılması üçün əlverişli aqrobiznes sahələri formalaşdırılmışdır.

Ölkə iqtisadiyyatında baş verən müsbət inkişaf meyllərini gücləndirmək və sosial sahədəki problemlərin həllini sürətləndirmək məqsədilə 24.11.2003-cü il tarixdə «Azərbaycan Respublikasında sosial-iqtisadi inkişafın sürətləndirilməsi tədbirləri haqqında» Azərbaycan Respublikasının Prezidenti çox önəmli fərman imzalamışdır [6]. Fərmanda regionların yerli resursları və digər amillər nəzərə alınmaqla, onların sosial-iqtisadi inkişafını təmin etmək məqsədilə müvafiq dövlət proqramının layihəsinin hazırlanması; müəssisələrdə beynəlxalq standartlara cavab verən məhsul istehsalını və onların dünya bazarlarına ixracını stimullaşdıran müvafiq tədbirlərin görülməsi; əhalinin sağlamlığını qorumaq məqsədilə yüksək keyfiyyətli məhsul istehsalını və idxalını təmin edən tədbirlər (keyfiyyətə nəzarətin maddi-texniki bazasının gücləndirilməsi də daxil olmaqla) hazırlayıb həyata keçirilməsi; aqrobiznes sahələrində islahatın ikinci mərhələsinə başlamaq və bununla əlaqədar lazımi tədbirlərin görülməsini sürətləndirmək məqsədilə müvafiq təkliflərin hazırlanması; inhisarçılıq fəaliyyətinin məhdudlaşdırılması və haqsız rəqabətin qarşısının alınması məqsədilə qanunvericilik çərçivəsində zəruri tədbirlərin həyata keçirilməsi və s. problemlər öz əksini tapmışdır. Bu fərmandan irəli gələn müddəalara uyğun olaraq regionlarda biznesin inkişafını sürətləndirməklə oradakı əmək ehtiyatlarından, təbii və iqtisadi potensialdan səmərəli istifadə etməklə iqtisadiyyatın davamlı inkişafına, əhalinin məşğulluğunun artırılmasına və ölkədə yoxsulluğun səviyyəsinin azaldılmasına nail olmaq üçün 11.02.2004-cü il tarixdə «Azərbaycan Respublikası regionlarının sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramının (2004-2008-ci illər) təsdiq edilməsi haqqında» Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yeni fərman imzalamışdır. Dövlət Proqramında nəzərdə tutulan müddətin başa çatması ilə əlaqədar olaraq başlanmış işlərin davam etdirilməsi məqsədilə ölkənin regionlarının 2009-2013-cü illərdə, 2014-2018-ci illərdə və 2019-2023-cü illərdə sosial-iqtisadi inkişafına dair Dövlət Proqramları müvaviq olaraq 14.04.2009-cu il, 27.02.2014-cü il və 29.01.2019-cu il tarixlərində ölkə Prezidentinin imzaladığı Fərmanlarla qüvvəyə minmişdir [9, 10, 11, 12].

Yeni qəbul olunmuş Dövlət Proqramının əsas məqsədi ölkədə aqrobiznes sektorunun inkişafının sürətləndirilməsinə, iqtisadiyyatın diversifikasiyasına, tarazlı regional və davamlı sosial-iqtisadi inkişafa, əhalinin həyat səviyyəsinin daha da yaxşılaşdırılmasına nail olmaqdır. Dövlət Proqramından irəli gələn müddəalara uyğun olaraq regionlarda biznes mühitinin yaxşılaşdırılması ilə bağlı məqsədyönlü tədbirlərin həyata keçirilməsi və biznesin inkişafının daha da sürətləndirilməsinə; iqtisadiyyatın inkişafına investisiyaların cəlb olunması işinin davam etdirilməsinə; rəqabətqabiliyyətli və ixrac yönümlü məhsulların istehsalının stimullaşdırılmasına; müasir tipli infrastruktur obyektlərinin yaradılmasına, mövcud obyektlərin beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırılmasına və s. kimi problem məsələlərin həllinə nail olmaq üçün bu hüquqi sənədin qəbul olunması zəruri idi.

Ölkəmizin aqrobiznes sahələrində bir sıra yeyinti və kənd təsərrüfatı məhsulları istehsal, tədarük, bazarının təşkili, idxal, ixrac, emalı və keyfiyyətinin idarə edilməsində mövcud olan neqativ halları aradan qaldırmaq üçün hüquqi əsas olan «Toxumçuluq haqqında» (11.03.1997-ci il), «Yeyinti

məhsulları haqqında» (18.11.1999-cu il), «Taxıl haqqında» (16.06.2000-ci il), «Tütün və tütün məmulatı haqqında» (8.06.2001-ci il), «Üzümçülük və şərabçılıq haqqında» (19.10.2001-ci il), «Çayçılıq haqqında» (17.12.2002-ci il), «Ekoloji təmiz kənd təsərrüfatı haqqında» (13.06.2008-ci il), «Pambıqçılq haqqında» (11.05.2010-cu il) Azərbaycan Respublikasının Qanunları qəbul edilmişdir [39].

Araşdırmalardan məlum olur ki, aqrobiznes sahələrində kənd təsərrüfatı və yeyinti məhsullarının satış həcminin aşağı düşməsinin səbəblərindən biri istehsal xərclərinin yüksək olması nəticəsində məhsulun maya dəyərinin artmasıdır. İstehsal xərclərinin yüksək olduğu üçün yerli məhsulların rəqabət qabiliyyətliliyi azalır və onun istehsalı aşağı düşür. Keyfiyyətinin yüksək olmasına baxmayaraq, yerli məhsulların istehsal və istehlakçıya çatdırılma xərcləri, həmçinin yüksək qablaşdırma, saxlama, satış şəraiti lazımi səviyyədə təşkil olunmadığından onlar idxal olunmuş məhsullarla rəqabətə davam gətirə bilmir [1, 3, 13, 15, 16, 20, 23, 28, 31, 36]. Bazar rəqabətə münasibətin yüksək inkişaf dərəcəsilə xarakterizə olunur və bununla əlaqədar rəqibin marketinq tədqiqatları çərçivəsində öyrənilməsi çox vacib hesab edilir. Rəqibin tədqiqi və əsas rəqibə münasibətdə konkret fəaliyyətin işlənib hazırlanması yaxşı nəticə verir. Bu zaman zəif və güclü tərəfləri öyrənməklə onların potensialını, məqsədini, indiki və gələcək strategiyasını qiymətləndirmək olar. Gələcəyə aid əldə edilmiş məlumatlar daha zəif rəqib olan yerə meyl etməyə imkan verir. Bunun hesabına müəssisə rəqabət mübarizəsində üstünlüklərini genişləndirə bilər. «Yeyinti məhsulları haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanununun (18.11.1999-cu il) 15-ci maddəsinə uyğun olaraq ərzaq bazarında rəqabət sahibkarlıq fəaliyyətinin ədalətli üsullarla aparılmasına hüquqi zəmin yaratmalı, yeyinti məhsulları istehsalçılarının, satıcılarının, digər bazar subyektlərinin fəaliyyətinə, nüfuzuna və mənafeyinə xələl gətirməməlidir. Qanunun 20-ci maddəsində isə ərzaq bazarında azad rəqabətin inkişaf etdirilməsi, haqsız rəqabətə yol verilməməsi və yerli istehsalçıların hüquq və mənafelərinin qorunması əks olunmuşdur. Respublikada haqsız rəqabətin qarşısının alınmasının, onun aradan qaldırılmasının təşkilati – hüquqi əsaslarını müəyyən edən, sahibkarlıq fəaliyyətinin ədalətli üsüllarla aparılmasına hüquqi zəmin yaradan, bazar subyektlərinin haqsız rəqabət metodlarından istifadəyə görə məsuliyyətini nəzərdə tutan «Haqsız rəqabət haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanunu (02.06.1995-ci il) qəbul edilmişdir [8].

Müasir aqrobiznes sahələrində sahibkarların maliyyə problemlərinə görə (hesablarında pul vəsaitinin olmamasına görə) onlar arasında barter əməliyyatları geniş yayılmışdır. Ona görə də kənd təsərrüfatı məhsulunun digər növ məhsula ekvivalent mübadilə olunması nöqteyi-nəzərindən barter əməliyyatları məqsədyönlüdür. Keçirdiyimiz sorğu əsasında məlum olur ki, barter əməliyyatları zamanı əsasən «taxıl-dizel yanacağı», «ət-azot gübrəsi», «kartof-ehtiyat hissələri», «kələm-duru yanacaq-sürtkü materialları» tipli əməliyyatlara üstünlük verilir. Lakin respublikanın xarici fəaliyyətində barter əməliyyatı üçün əlverişli şəraitin olmadığı üçün bu fəaliyyət növündən istifadə «Antiinhisar fəaliyyəti haqqında» Azərbaycan Respubilkasının Qanununun 14-cü maddəsinə uyğun olaraq qadağan edilmişdir [17].

Belə ki, aqrobiznes sahələrində müxtəlif kateqoriyalı biznes qurumları üçün ən əsas məsələlərdən biri məhsulun istehsal xərclərinin azaldılması hesab olunur ki, bu da həmin məhsulun rəqabətqabiliyyətliliyinin və ixrac yönümlülüyünün həcminin artmasını təmin edir [14, 19, 27, 30, 32, 33, 34]. Respublikanın emal sənayesində əksər hallarda məhsul satışı hər biri müvafiq bölüşdürülmə kanallarını formalaşdıran vasitəçilər tərəfindən həyata keçirilir. Tədavül sferasında vasitəçilərin fəaliyyəti ilk növbədə istehsalçılar üçün faydalıdır. Bu halda vasitəçilər əmtəələri məhdud dairədə maraqlı şəxslər vasitəsilə realizə edir və bununla onlar əmtəələrin satış bazarınadək hərəkətini təmin edirlər. Vasitəçilərin köməkliyilə istehlakçı və istehsalçılar arasında birbaşa əlaqələrin sayı azalır. Bu zaman topdan və pərakəndə satıcılar arasında yenidən əmtəələri iri topdan satıcılardan alan və xırda partiyalarla pərakəndə ticarətə satan xırda topdan satıcılar iştirak edir.

Respubilkada müasir aqrobiznes sahələrində məhsulların vasitəçi kommersiya qurumlarına satışı geniş şəkildə yayılmamış və bu əsasən bir neçə səbəblə əlaqədardır:

1) hazırkı aqrobiznes sahələrində buğda, ət və süd məhsullarının dövlət üçün strateji əhəmiyyət kəsb etməsi və ərzaq təhlükəsizliyini təmin etmək məqsədilə təsərrüfatlarda istehsal olunan bu məhsulların əksəriyyətinin dövlət ehtiyacları üçün realizə olunmaması;

2) bazar qurumları vasitəsilə sərbəst şəkildə satıla bilən məhsulların (ailə və kəndli (fermer) təsərrüfatlarının istehsal etdikləri kartof, tərəvəz, süd və s. məhsullar) xərc tutumlu, tez xarabolan olması, satışının yüksək gəlir gətirə bilməməsi, əlavə emal, yüksək daşınma xərcləri və s. tələb etməsilə əlaqədardır.

Beləliklə, məhsul satışı həcminin azalması göstərir ki, aqrobiznes sahələrində istehsalçılar öz alıcılarının istehlakına və məhsulların keyfiyyətinə, xarici görünüşünə görə istehlakçıların tələbatının təmin edilməsində az maraqlıdırlar, cünki belə bir şəraitdə tədarük məsələləri, satış, çeşidlərə ayırma və qablaşdırma ilə istehsalçıların əvəzinə digərləri məşğul olurlar. Əvvəlki inzibati-amirlik iqtsiadi sistemində rəhbər və mütəxəssislərin kommersiya qabiliyyətinin olması o qədər də tələb olunmurdu. Müasir aqrobiznes sahələrində belə mütəxəssislərin fəaliyyəti biznes qurumlarının təsərrüfat fəaliyyətinin nəticələrinə öz mənfi təsirini göstərməyə bilməzdir.

Hazırkı şəraitdə aqrobiznes sahələrində belə olmadığı halda elə görünür ki, bazarda əmtəə axını artmışdır. Biznes qurumlarının fəaliyyət təcrübəsi göstərir ki, bir tərəfdən sahibkarlar öz əmtəəsinə azad sərəncam vermək hüququ əldə etdikdən sonra belə imkanın hələ formalaşmadığı şəraitdə bazardan məhrum edilirlər. Digər tərəfdən isə həmin sahibkarlar öz məhsulunu təsərrüfatda saxlayır və gözləməklə daha faydalı istehlakçı axtarırlar. Ölkənin aqrobiznes sahələrində bazarın formalaşmasına təsir edən yuxarıdakı amillər onun xarici bazara çıxışına birbaşa təsir edir. Bununla yanaşı ölkəmizin müxtəlif regionlarında aqrobiznes məhsullarının əmtəəlik səviyyəsi yüksək, bəzi iqtisadi-coğrafi rayonlarında isə respubilka səviyyəsindən xeyli aşağıdır. Ona görə də belə məhsulların xarici bazarlarda rəqabətqabiliyyətlik və ixrac yönümlülük səviyyəsi fərqli olur.

2. Rəqabətqabiliyyətli və ixrac yönümlü innovatik aqrobiznes sahələrinə təsir edən əsas amillər.

Beynəlxalq münasibətlərin yaxşılaşdığı şəraitdə Azərbaycan Respublikasının rəqabətqabiliyyətli və ixrac yönümlü innovatik aqrobiznes sahələrinin təhlili göstərir ki, ölkənin müstəqilliyinin ilk illərində kənd təsərrüfatı mənşəli ixrac məhsullarının həcminin xeyli azalmasına baxmayaraq son illərdə artma müşahidə olunur. Azərbaycan Respublikası 1990-cı ilədək kənd təsərrüfatı məhsulları ixrac edən ölkələrdən biri olduğu halda, son illərdə onların respublikaya idxalı xeyli artmışdır [21, 22, 24, 26]. Müasir iqtisadi şəraitdə ölkənin rəqabətqabiliyyətli və ixrac yönümlü innovatik aqrobiznes sahələrinə təsir edən əsas amillər aşağıdakılardan ibarətdir: kənd təsərürfatı mənşəli idxal və ixrac məhsullarının həcmindən; aqrobiznes sahələrinin və istehsalın inkişafından; məhsulun maya dəyərinin və xarici qiymətlərin qarşılıqlı münasibətindən; milli sahibkarların müdafiə səviyyəsindən və s.

Respublikada daxili bazarın xarici bazarla səmərəli əlaqəsini təmin etməklə rəqabətqabiliyyətli və ixrac yönümlü fəaliyyətin dövlət dəstəyinin mühüm vasitəsi olan 20 iyun 1995-ci ildə «Gömrük tarifi haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanunu qəbul edilmişdir. Bu Qanunun əsas məqsədləri aşağıdakılardır: idxalın əmtəə strukturunu səmərəliləşdirmək; əmtəələrin idxalı və ixracının, valyuta gəlirləri və xərclərinin əlverişli nisbətini təmin etmək; valyuta sərvətlərinin Azərbaycan Respublikasının gömrük ərazisinə gətirilməsi və bu ərazidən çıxarılması üzərində səmərəli nəzarət etmək; əmtəələrin istehsal və istehlak strukturunda mütərəqqi dəyişiklər üçün şərait yaratmaq; respublikanın iqtisadiyyatını xarici rəqabətin mənfi təsirindən qorumaq; Azərbaycan Respublikası iqtisadiyyatının dünya təsərrüfatı ilə səmərəli inteqrasiyasına şərait yaratmaq. Bu Qanunun 5-ci maddəsinə uyğun olaraq əmtəələrin ixracını və idxalını operativ tənzimləmək üçün bəzi əmtəələrə mövsümi rüsümlar tətbiq oluna bilər. Bu halda gömrük tarifində nəzərdə tutulmuş gömrük rüsümları dərəcələri tətbiq olunmur. Mövsümi rüsumların qüvvədə olduğu müddət ildə altı aydan çox ola bilməz [40].

Hazırda respublikanın aqrobiznes sahələrində əksər biznes qurumları rəhbərlərinin rəqabətqabiliyyətli və ixrac yönümlü fəaliyyət təcrübəsi qeyri-qənaətbəxşdir. Son zamanlar çoxsaylı xarici kommersiya müəssisələri yaxın və uzaq xarici ölkələrin bazarlarında onların məhsullarının hərəkət funksiyasını yerinə yetirirlər. Bura, xüsusilə, kiçik emal müəssisələrinin əsas hissəsi aid olduğundan onlar vasitəçilərlə əməkdaşlıq nəticəsində əldə etdikləri mənfəətin xeyli hissəsini itirirlər. Məhsul satışı sferasında əlverişsiz şəraitdə məcburi əməkdaşlığın olmamasının əsas səbəbi rəqabətqabiliyyətli və ixrac yönümlü fəaliyyət təcrübəsinin olmaması, qarşılıqlı hesablaşma tərzinin

və xarici ölkələrin əmtəə bazarı konyukturu haqda zəif məlumatın olması, xarici ticarət sazişinin sığortalanmasının və bank təminatının olmaması ilə əlaqədardır.

Rəqabətqabiliyyətli və ixrac yönümlü innovatik aqrobiznes sahələrinin təhlili göstərdi ki, istehsal sahəsində biznes mühitinin qabaqcıl ölkələrin təcrübəsinə uyğun təşkil edilməməsi istehsalın xeyli azalmasına və əsas növ əmtəələrin əmtəəlik səviyyəsinə mənfi təsir göstərmişdir. Respublikada idxal həcminin artımı və ixracatın isə azalma meylləri aydın müşahidə olunur. Respublikanın aqrobiznes məhsulları istehsalçıları qeyri-müəyyənlik şəraitində təsərrüfat qərarlarını qəbul etməkdə çətinlik çəkirlər. Ölkənin müasir aqrobiznes sahələrində qeyri-müəyyənlik əsasən təsərrüfat mexanizmi və qanunvericiliyin qeyri-təkmil olması ilə bir o qədər də əlaqəli deyil, lakin təcrübi iş qabiliyyətinin, iqtisadi və kommersiya biliklərinin çatışmazlığı ilə daha çox əlaqəlidir. Bu sahədə aparılan təhlil göstərir ki, belə vəziyyətdə bir çox müəssisələrin qeyri-qənaətbəxş hesab edilən xarici vasitə amillərinin aradan qaldırılması üçün artan risq şəraitində daima işləmək məcburiyyətində qalması ilə nəticələnir [14, 20, 25, 36].

3. Aqrobiznes sahələrinin gələcək yol xəritəsinin müəyyənləşdirilməsi istiqamətləri.
Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2016-cı il 6 dekabr tarixli fərmanı ilə təsdiq edilmiş Azərbaycan Respublikasının milli iqtisadiyyat perspektivi üzrə Strateji Yol Xəritəsinin müddəti bitdikdən sonra rəqabətqabiliyyətli və ixrac yönümlü innovatik aqrobiznes sahələrinin tənzimlənməsi məsələləri «Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər» haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2021-ci il 2 fevral tarixli Sərəncamında öz əksini tapmışdır [4, 5, 7]. Azərbaycan Respublikasında kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalına və emalına dair Strateji Yol Xəritəsinin müddətinin bitməsini nəzərə alaraq rəqabətqabiliyyətli və ixrac yönümlü innovatik aqrobiznes sahələrinin tənzimlənməsi istiqamətlərinin müəyyənləşdirilməsi məqsədilə xarici təcrübəyə əsasən araşdırmalar aparmışıq [29, 35, 37, 41]. Belə ki, biz M.F. Neves, A. Gray, F.R. Valerio və başqalarının «2030-cu ildə ərzaq və aqrobiznes: yol xəritəsi» adlı əsərində rəqabətqabiliyyətli və ixrac yönümlü innovatik aqrobiznes sahələrinin qarşılaşdığı yeni makro mühit anlamaq məqsədilə alətlər təklif olunmuşdur və bu alətlər qida zəncirlərini yerləşdirməyə şərait yaradır [35]. Bu alətlər yeni ssenaridə ərzaq zəncirlərinin strateji planlaşdırılması, zəncir iştirakçıları ilə gələcəkdə nələrin olacağını, bazar həcmlərinin harada artacağını, istehlakçıların necə davranacağını, davamlılığın hansı önəmliliyə nail olacağını və kooperativlərin, birliklərin və digər kollektiv təsərrüfat formalarının necə olacağını başa düşməklə əlaqədardır. Araşdırmalarımıza əsasən ölkəmizdə rəqabətqabiliyyətli və ixrac yönümlü innovatik aqrobiznes sahələrinin gələcək yol xəritəsi müəyyənləşdirilərkən aşağıdakıların nəzərə alınmasını məqsədəuyğun hesab edirik:

- ərzaq zənciri üçün strateji plan yaradılmalı;
- ərzaq, aqrobiznes və bioyanacaq zəncirləri üçün yeni makromühit formalaşdırılmalı;
- ərzaq zəncirinin iştirakçıları, onların xüsusiyyətləri və meylləri müəyyənləşdirilməli;
- ərzaq və içki marketinqində bəzi inkişaf meylləri müəyyənləşdirilməli;
- ərzaq zəncirində davamlılıq formalaşdırılmalı;
- ərzaq istehlakına meyllər gücləndirilməli;
- qlobal dünyada kooperativlərin əhəmiyyəti qiymətləndirilməli;
- Covid-19-dan sonrakı dünyanın vəziyyəti araşdırılmalı.

Respublikanın aqrobiznes sahələrində rəqabətqabiliyyətli və ixrac yönümlü əlaqələri liberallaşdırmaq üçün müxtəlif tədbirlərlə milli iqtisadiyyatın rəqabətdən qorunması və xarici ölkələrin müdaxiləsinin məhdudlaşdırılması üzrə dövlət siyasəti (proteksionist) həyata keçirilməlidir. Daxili bazarı xarici rəqabətdən mühafizə etmək üçün idxal olunan əmtəələrə yüksək gömrük tarifi qoymaqla, həmçinin ixracatın könüllü məhdudlaşdırılması, lisenziyalaşdırılması və idxal olunan əmtəələrə qeyri-tarif valyuta məhdudiyyətləri müəyyən etməklə idxal olunan əmtəələrdən daxili rüsum və vergi yığmaqla, sərt antidempinq gömrükləri almaqla dövlət öz himayəçilik siyasətini (proteksionizim) həyata keçirir. Lakin ifrat proteksionist dövlət siyasəti respublikanın iqtisadiyyatının inkişafını məhdudlaşdıra və beynəlxalq rəqabət qabiliyyətini aşağı sala bilər. Bu halın aradan qaldırılması və beynəlxalq ticarətin liberallaşdırılmasında vahid maliyyə sistemini tənzimləmək üçün 1944-cü ildə ABŞ-in Bretton-Vuds şəhərində Beynəlxalq Valyuta Fondu yaradılmışdır. Beynəlxalq Valyuta Fondu proteksionist dövlət siyasətinə qarşı ticarətdə böyük

müqavilə işləyib hazırlamışdır. Həmin müqaviləyə əsasən xarici ticarətdə müxtəlif tariflər işlənib hazırlanmış, lakin onların yersiz tətbiqi məhdudlaşdırılmışdır. Digər tərəfdən, həmin müqaviləyə əsasən beynəlxalq ticarətdə iştirak edən ölkələr eyni səviyələrdə tarif və vergi sistemindən istifadə etməlidirlər.

Beləliklə, respublikanın aqrobiznes sahələrində xarici-iqtisadi fəaliyyətin təkmilləşdirilməsi yolları araşdırılmalı, aqrobiznes sahələrində kommersiya xidməti strukturu yaradılmalı və fəaliyyətinin əsas istiqamətləri göstərilməli, aqrobiznes sahələrinin səmərəliliyinin müəyyənləşdirilməsinin yeni üsulları müəyyənləşdirilməli, o cümlədən aqrobiznes sahələrinin dünya təcrübəsi öyrənilərək milli iqtisadiyyata tətbiq olunmalıdır.

Ölkəmizin aqrobiznes sahələrində biznesin formalaşdığı şəraitdə istehsalın inkişaf etdirilməsi və onun səmərəliliyinin yüksəldilməsi seqmentlər üzrə idxalla ixrac arasında məqsədyönlü nisbətin yaranmasından asılıdır. Belə bir şəraitdə idxalla ixrac arasında yaranmış nisbətin və rəqabətqabiliyyətli və ixrac yönümlü fəaliyyətin daim dövlət tərəfindən dəstəklənməsinə böyük ehtiyac vardır.

Azərbaycan Respublikasında idxal əməliyyatlarının tənzimlənməsi üçün «Azərbaycan Respublikasında ixrac-idxal əməliyyatları üzrə gömrük rüsumlarının dərəcələri, gömrük rəsmilləşdirilməsinə görə alınan yığımların miqdarı haqqında» (aprel 2001, aprel - sentyabr 2004), «Azərbaycan Respublikasının ərazisinə gətirilən mallar üzrə gömrük idxal rüsumlarının dərəcələri»ndə dəyişiklik edilməsi barədə (iyun 2003) və «Azərbaycan Respublikasının ərazisinə gətirilən mallar üzrə gömrük idxal rüsumlarının dərəcələri»ndə bəzi mallar üzrə spesifik gömrük idxal dərəcələri advalor gömrük idxal rüsum dərəcələrilə əvəz edilməsi» barədə (aprel 2004) ölkənin Nazirlər Kabinetinin Qərarları qüvvəyə minmişdir. Ölkəmizdə idxal əməliyyatlarının tənzimlənməsinə dair normativ-hüquqi bazanın formalaşmasından və təkmilləşdirilməsindən sonra 2008-2021-ci illərdə xarici ölkələrdən idxal olunan buğda üzrə ayrı-ayrı ölkələrin xüsusi çəkisi biri digərindən əsaslı dərəcədə fərqlənməsi vəziyyəti müşahidə olundu.

Müasir şəraitdə ölkəmizin aqrobiznes sahələrində istehsal həcminin dəyişməsi bazar amillərinin dəyişməsindən asılıdır. Ölkə əhalisinin ərzaq təminatının yaxşılaşdırılması məqsədilə daxili imkanlar hesabına aqrobiznes sahələrində istehsalın həcmi yüksəldilməlidir. Ölkəmizin müxtəlif təbii iqlim şəraitə malik olması ayrı-ayrı növ kənd təsərrüfatı və ərzaq məhsulları istehsalını reallaşdırmağa imkan verir. Belə bir əlverişli şəraitin olmasına baxmayaraq bəzən yerli məhsulların qiymətləri analoji idxal məhsullarının qiymətlərindən baha başa gəlir. Ona görə də istehlakçılar ucuz idxal məhsullarına üstünlük vermək məcburiyyətində qalırlar. Belə vəziyyətin yaranması milli istehsalçıların maraqlarına ziddir.

Ölkəmiz müstəqillik əldə etdikdən sonra aqrobiznes sahələrində xarici-iqtisadi fəaliyyətini genişləndirmək məqsədilə hüquqi bazanın formalaşmasına ehtiyac yaranmışdır. Müstəqilliyin ilk dövrlərindən indiyədək həyata keçirilən uğurlu iqtisadi siyasət nəticəsində xarici-iqtisadi fəaliyyətin yaxşılaşdırılmasına dair xeyli işlər görülmüşdür. Belə ki, «Azərbaycan Respublikasında xarici ticarətin tənzimlənməsinin təkmilləşdirilməsi haqqında» (dekabr 1996), «Azərbaycan Respublikasında xarici ticarətin daha da liberallaşdırılması haqqında» (iyun 1997) və «Azərbaycan Respublikasından Avropa İttifaqı ölkələrinə balıq və digər dəniz məhsullarının ixracının tənziməlnməsi haqqında» (iyul 2005) Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanları, o cümlədən «Gömrük tarifi haqqında» (iyun 1995) və «Gömrük prosedurlarının sadələşdirilməsi və uzlaşdırılması haqqında» Beynəlxalq Konvensiyanın dəyişdirilməsi haqqında protokola qoşulmaq barədə (dekabr 2003) Azərbaycan Respublikasının Qanunları qəbul olunmuşdur. «Azad ticarət zonasının yaradılması haqqında Sazişin iştirakçısı olan dövlətlər arasında dövriyyədə olan əmtəələrin gömrük rəsmiləşdirilməsi və gömrük nəzarəti qaydası haqqında» Sazişin təsdiq edilməsi barədə (fevral 2000), «Azad ticarət zonasının yaradılması haqqında» Sazişin iştirakçısı olan dövlətlər tərəfindən idxalın lisenziyalaşdırılması qaydaları barədə» Protokolun təsdiq edilməsi haqqında (iyun 2001) və «GUÖAM iştirakçısı olan dövlətlər arasında azad ticarət zonasının yaradılması haqqında» Sazişin təsdiq edilməsi barədə (iyun 2003) Azərbaycan Respublikasının Qanunlarına əsasən ölkə azad ticarət zonası elan edilmiş, bir çox dövlətlərdə ikitərəfli və çoxtərəfli ticarət əlaqələrinə dair müqavilələr bağlanılmışdır. Həmin sazişlərin əsas müddəalarına uyğun olaraq idxal edilən kənd

təsərrüfatı və yeyinti məhsullarına ən aşağı gömrük rüsumları tətbiq olunmaqla, bəzən isə bu məhsullara heç bir ödənişlər aid edilmədən reallaşdırmaq olar.

Ölkəmizdə xarici-iqtisadi fəaliyyətin reallaşdırılması üçün formalaşdırılmış mövcud qanunvericilik bazasına əsasən əlverişli aqrobiznes sahələri təşkil olunmuşdur. Belə şəraitdə Azərbaycan Respublikası dünyanın 185 dövləti ilə və 20-dən artıq beynəlxalq təşkilatlarla sərbəst iqtisadi əlaqələr yaratmaqla əməkdaşlıq edir.

4. Müasir şəraitdə aqrobiznes sahələrində ixracın stimullaşdırılması.

Xarici ölkələrlə iqtisadi əlaqələrin genişlənməsi nəticəsində ölkəmizdə səmərəli aqrobiznes sahələri formalaşmış və bu sferada istehsal olunan yüksək rəqabətqabiliyyətli məhsulların ixracatı həyata keçirilir. Statistik məlumatların təhlili göstərir ki, ölkəmizdə istehsal olunan bəzi aqrobiznes məhsullarından həm keçmiş ittifaq dövründə, həm də indiki aqrobiznes sahələrində ixracı reallaşdırılır. Keçmiş ittifaq dövründə ölkəmizin aqrobiznes sahələrindən məhsulların müttəfiq respublikalara ixrac olunmasına baxmayaraq müstəqilliyə nail olunduqdan sonra onun ixracat dairəsi genişləndi. Belə ki, müstəqil ölkəmiz yaxın və uzaq xarici ölkələrlə iqtisadi əlaqələri genişləndirdi.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində inkişaf etmiş ölkələr aktiv surətdə ixracın stimullaşdırılması ilə məşğul olur və həmin ölkələr bir sıra məqsədə nail olurlar: hər hansı bir ölkə ixracı genişləndirməklə malların ölkə xaricinə ixracına nail olur və bununla də milli iqtisadiyyatını genişləndirmək imkanı yaradır; ixrac təmayüllü iqtisadiyyatı dinamikləşdirir və ixraca yeni keyfiyyət elementləri daxil edir; ixracın genişləndirilməsi istehsalı da demonopolizasiyalaşdırır (öz malını diktə edən dövlətə çevrilir və digər inhisarçıları sıradan çıxarır).

Azərbaycan Respublikasının aqrobiznes sahələrində ixracı stimullaşdırmaq üçün aşağıdakı tədbirlərdən istifadə edilir:

a) ixracla məşğul olan biznes qurumlarına güzəştli vergilər tətbiq edilir;

b) ixrac kreditlərinin zəmanətləri dövlətin üzərinə götürülür;

c) ikitərəfli və çoxtərəfli müqavilələr bağlanır;

ç) dövlətlərarası ticarət maraqlarının nizamlanması tədbirləri həyata keçirilir, məqsədli proqramlar hazırlanır və həyata keçirilir;

d) respublikanın ixrac potensialının artırılmasına şərait yaradılır və s.

Müasir aqrobiznes sahələrində respublikada bazar iqtisadiyyatının əsas prinsiplərinin iqtisadiyyatımıza tətbiqi şəraitində ixracın stimullaşdırılmasının ən güclü təsiredici vasitəsi valyuta məzənnəsinin tənzimlənməsi hesab edilir. Respublikanın daxili bazarı xarici istehsalçılardan lazımi səviyyədə qorunmur, gömrük və vergi siyasəti aqrobiznes məhsulları istehsal edən sahibkarların marağı ilə lazımınca uzlaşdırılmır, tədarük sistemi ləğv edilmiş, onun əvəzində isə topdansatış birjaları formalaşdırılmamışdır, məhsulun tədarükündə stimullaşdırıcı qiymətlərdən istifadə edilmir.

Nəticə

Azərbaycan Respublikasının rəqabətqabiliyyətli və ixrac yönümlü innovatik aqrobiznes sahələrinin dövlət tənzimlənməsində və proteksionist dövlət siyasətinin həyata keçirilməsində aşağıdakı məsələlər daha da təkmilləşdirilməlidir: ticarət siyasətinin inzibati qanunauyğunluğunun hüquqi normativ bazası (lisenziyaların verilməsi, yeni texnologiyaların alınması) reqlamentləşdirilməlidir; rəqabətqabiliyyətli və ixrac yönümlü əlaqələrdə iştirak edən dövlətlərlə hesablaşma qaydası, maliyyə məsələləri, gömrük tarifi və vergi sistemi getdikcə təkmilləşdirilməlidir; idxal və ixrac münasibətlərində iştirak edən şəxslərin (biznes qurumlarının) vətəndaşlıq qanunvericiliyi təkmilləşdirilməlidir; xarici ölkələrlə beynəlxalq arbitraj və digər qanunvericilik təkmilləşdirilməlidir; idxal olunan məhsullara yüksək gömrük tarifi qoyulmalıdır; müxtəlif maneələrin, lisenziyaların məhdudlaşdırılmasının qarşısının alınması üçün qeyri-standart tariflər tədbiq edilməlidir; idxal olunan məhsullara respublikanın milli xüsusiyyətlərinin, səhiyyə və digər texniki normativlərin uyğun olması tələbləri qoyulmalıdır; respublikanın ixrac potensialının formalaşması və inkişafı, ixracın strukturunun dəyişdirilməsi, bonus sisteminin (hazır məhsulun ixracının) mükafatlandırılması həyata keçirilməlidir; yerli istehsalçıların rəqabət qabiliyyətliyi artırılmalıdır; idxalın strukturuna elastik yanaşılmalıdır; texniki modelləşdirmə üçün investisiyalar cəlb olunmalıdır; daxili bazarın idxal-ixrac nəzarəti (valyuta) gücləndirilməlidir; ixracın strukturu

təkmilləşdirilməlidir, yəni xammal (yarımfabrikat) ixracından rəqabətqabiliyyətli hazır məhsul ixracına keçirilməlidir.

Müasir aqrobiznes sahələrində respublikada beynəlxalq bank təşkilatları ilə yeni əlaqələr qurulur, xarici müştərək banklar fəaliyyət göstərir, kredit verilmə qaydası yeniləşdirilir, yeni sığorta siyasəti tətbiq edilir, qiymətlər sərbəstləşdirilir və alqı-satqı sistemi bazar münasibətlərinin tələblərinə uyğunlaşdırılır. Bütün bunlar rəqabətqabiliyyətli və ixrac yönümlü fəaliyyətin formalaşdığı müasir aqrobiznes sahələrində əvvəlki maliyyə münasibətlərinin tədricən ləğv edilməsinə, bazar iqtisadiyyatının əsas prinsiplərinə uyğun yeni maliyyə münasibətlərinin formalaşdırılmasına səbəb olur. Ölkəmizdə bu cür iqtisadi vəziyyətin yaxşılaşdırılması üçün dövlətin tənzimləyici tədbirləri həyata keçirilməlidir. Bunun üçün rəqabətqabiliyyətli və ixrac yönümlü innovatik aqrobiznes sahələrinin formalaşdırılması aşağıdakı istiqamətlərdə həyata keçirilməlidir:

– rəqabətqabiliyyətli və ixrac yönümlü fəaliyyətin hüquqi prinsiplərini müəyyənləşdirən normaları işləyib hazırlamaq və onları tənzimləmək;

rəqabətqabiliyyətli və ixrac yönümlü əlaqələri tənzimləyən orqanların statusunu müəyyənləşdirmək;

– rəqabətqabiliyyətli və ixrac yönümlü əlaqələrin inkişafı istiqamətlərini müəyyənləşdirmək, aqrobiznes sahələrində müştərək biznes qurumlarının təşkili üçün normativ aktlarını tərtib etmək;

– aqrobiznes sahələrində istehsal olunan məhsulların ixrac rejimini müəyyənləşdirmək, ixracı lisenziyalaşdırmaq, məhsulların idxal-ixrac qaydasını müəyyənləşdirmək;

– valyuta, gömrük tənzimlənməsini həyata keçirmək;

– rəqabətqabiliyyətli və ixrac yönümlü əlaqələrdə iştirak edən dövlətlərin marağının qorunması tədbirlərini həyata keçirmək;

– beynəlxalq qurumlarla əlaqələri genişləndirmək və s.

Qalib Hacıyev

Rəqabətqabiliyyətli və ixrac yönümlü innovativ aqrobiznes sahələrinin tənzimlənməsi istiqamətləri

Xülasə

Məqalədə mövcud iqtisadi münasibətlər şəraitində milli iqtisadiyyatın inkişaf xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq rəqabətqabiliyyətli və ixrac yönümlü innovatik aqrobiznes sahələrinin tənzimlənməsinin əsas istiqamətləri müəyyənləşdirilərək təkliflər hazırlanmışdır. Ölkəmiz müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra aqrobiznes sahələrində xarici-iqtisadi fəaliyyətini genişləndirmək məqsədilə hüquqi bazanın formalaşmasına ehtiyacın yarandığı məqalədə göstərilmişdir. Bu baxımdan məqalədə indiyədək həyata keçirilən uğurlu iqtisadi siyasət nəticəsində xarici-iqtisadi fəaliyyətin yaxşılaşdırılmasına dair xeyli işlərin görüldüyü qeyd olunur. Məqalədə tədqiqatın nəticəsi kimi rəqabətqabiliyyətli və ixrac yönümlü innovatik aqrobiznes sahələrinin tənzimlənməsinin əsas istiqamətlərinin müəyyən olunmasına dair təkliflər hazırlanmışdır.

Галиб Гаджиев

Направления регулирования конкурентоспособных и экспортоориентированных инновационных отраслей агробизнеса

Резюме

В статье определены основные направления регулирования конкурентоспособного и экспортоориентированного инновационного агробизнеса с учетом особенностей развития национальной экономики в современных экономических отношениях и подготовлены предложения. В статье говорится о том, что после восстановления нашей страной независимости возникла необходимость формирования правовой базы для расширения внешнеэкономической деятельности в сфере агробизнеса. В связи с этим, в статье отмечается, что в результате успешной экономической политики, многое было сделано для улучшения внешнеэкономической деятельности. В результате исследования внесены предложения по выявлению основных направлений регулирования конкурентоспособных и экспортоориентированных инновационных направлений агробизнеса.

Galib Hajiyev

Directions of regulation of competitive and export-oriented innovative Agribusiness Areas

Summary

The article identifies the main directions of regulation of competitive and export-oriented innovative agribusinesses, taking into account the development features of the national economy in the current economic relations, and prepares proposals. The article states that after the independence of our country, there is a need to form a legal framework in order to expand foreign economic activity in the field of agribusiness. In this regard, the article notes that as a result of successful economic policies pursued since the early days of independence, much has been done to improve foreign economic activity. As a result of the research, proposals have been made to identify the main directions of regulation of competitive and export-oriented innovative agribusiness areas as a result of the research.

Ədəbiyyat

1. Abbasov, V.H. Aqrar sahədə iqtisadi tənzimləmənin aktual problemləri / V.H.Abbasov. -Bakı: MBM, - 2012. -424 s.
2. «Aqrar sahədə idarəetmənin təkmilləşdirilməsi ilə bağlı əlavə tədbirlər haqqında» Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı // Azərbaycan Respublikasının Qanunvericilik toplusu, 2019, № 1
3. Aqrobiznes və ərzaq təhlükəsizliyi / İ.Ş.Qarayevin redaktəsi ilə. -Bakı: İqtisad Universiteti, -2015. -366 s.
4. «Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər» haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2021-ci il 2 fevral tarixli Sərəncamı
5. Azərbaycan Respublikasında kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalına və emalına dair Strateji Yol Xəritəsi (Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2016-cı il 6 dekabr tarixli fərmanı ilə təsdiq edilmiş)
6. «Azərbaycan Respublikasında sosial-iqtisadi inkişafın sürətləndirilməsi tədbirləri haqqında» Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı. «Azərbaycan» qəz. Bakı, 2003, 25 noyabr.
7. Azərbaycan Respublikasının milli iqtisadiyyat perspektivi üzrə Strateji Yol Xəritəsi (Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2016-cı il 6 dekabr tarixli fərmanı ilə təsdiq edilmiş)
8. Azərbaycan Respublikasının Torpaq Qanunvericiliyi (tərtibatçı və nəşrə məsul Şahbaz Xuduoğlu). Bakı: Qanun, -2008. -840 s.
9. Azərbaycan Respublikası regionlarının (2009-2013-ci illər) sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı. «Respublika» qəz., Bakı, 2009, 16 aprel
10. Azərbaycan Respublikası regionlarının 2014-2018-ci illərdə sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı. «Respublika» qəz. Bakı: 2014, 27 fevral.
11. «Azərbaycan Respublikası regionlarının 2019-2023-cü illərdə sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı». «Respublika» qəz., Bakı: 2019, 29 yanvar
12. Azərbaycan Respublikası regionlarının sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı (2004-2008-ci illər). «Mülkiyyət» qəz. Bakı, 2004, 14 fevral.
13. Hacıyev, Q.B. Aqrar sahədə xarici-iqtisadi əlaqələrin dövlət tənzimlənməsi // AzETKTİ və Tİ-da «Aqrar islahatlar 10 ildə» mövzunda keçirilmiş respublika elmi-praktik konfransın materialları, -Bakı: AzETKTİ və Tİ-nun mətbəəsi, -2005, -s. 387-395.
14. Hacıyev, Q.B. Koronovirus pandemiyası şəraitində ölkəmizin aqrobiznes sistemində maliyyə mexanizminin rəqabətədavamlılığın formalaşmasına təsiri istiqamətləri / Q.B.Hacıyev, A.A.Səlimova, R.A.Musayeva // «Kənd təsərrüfatının iqtisadiyyatı» jurnalı, -Bakı: -2020. №2 (32), -s. 119-129.
15. Hüseynov, T.H. Azərbaycanın milli iqtisadi inkişaf modeli: nəzəriyyə və praktika / T.H.Hüseynov. -B.: Elm, -2015. -466 s.
16. Xəlilov, H.A. Milli ərzaq təhlükəsizliyi: bazar transformasiyaları və iqtisadi qloballaşma amilləri / H.A.Xəlilov. -Bakı: Adiloğlu, -2001. -176 s.

17. İbrahimov, E.R. İlham Əliyev və müasir aqrar siyasət / E.R.İbrahimov. -Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, -2013. -936 s.
18. 2008-2015-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında əhalinin ərzaq məhsulları ilə etibarlı təminatına dair Dövlət Proqramı. «İqtisadiyyat» qəz. Bakı, 2008, 28 avqust-3 sentyabr və 4-10 sentyabr.
19. Quliyev, E.A. Aqrar iqtisadiyyat / E.A.Quliyev -Bakı: Elm, - 2015. -320 s.
20. Quliyev, E.A. Etibarlı ərzaq təminatı sistemi: kooperasiya və inteqrasiya problemləri / E.A.Quliyev. -Bakı: Elm, -2013. -308 s.
21. Məmmədova, M.Ə. Aqrar sahədə xarici-iqtisadi əlaqələrin dövlət tənzim¬lənməsi: / iqtisad elmləri üzrə fəlsəfə doktoru..dis. / -Bakı, 2010. -161 s.
22. Muradov, Ə.C. Azərbaycanın iqtisadi inkişafının Heydər Əliyev strategiyası: monoqrafiya / Ə.C.Muradov, M.A.Əhmədov, Ə.Q.Əlirzayev [və b.]. - Bakı: Şərq-Qərb, -2019. -328 s.
23. Salahov, S.V. Aqrar sahənin dövlət tənzimlənməsi problemləri / S.V.Salahov. - Bakı: Nurlar, -2004. -504s.
24. Гаджиев, Г.Б. Регулирование бизнеса зерноводства и направления его развития / Г.Б.Гаджиев // Глобальный научный потенциал, - Санкт-Петербург: -2015. №3(45), - с. 110-113.
25. Гаджиев, Г.Б. Современное состояние экспорта в системе агробизнеса и направления регулирования внешнеэкономической деятельности / Г.Б.Гаджиев // Наука и бизнес: пути развития, - Москва: - 2014. №8(38), с.146-148.
26. Кулиев, А.А. Регулирование бизнес производства и продажи продуктов в аграрном секторе/ А.А.Кулиев, Г.Б.Гаджиев // Science and Education Studies, - 2016, № 1 (17), - Stanford University Press, - p.105-114.
27. Савицкая, Г.В. Комплексный анализ хозяйственной деятельности предприятия. 7-е изд., перераб. и доп. / Г.В.Савицкая. - М.: ИНФРА-М, - 2017. - 608 с.
28. Aliyev, E. Evalution security in the Region Within the Framework of the FAO UN Cooperation Program Using the Fuzzy Interence / E.Aliyev, T.Kerimova, G.Hajiyev // 13th International Conference on Theory and Application of Fuzzy Systems Soft Computing-ICAFS-2018. - pp.609-618.
29. Clark, J.K. A contemporary concept of the value (s)-added food and agriculture sector and rural development / Jill K. Clark, Becca B.R. Jablonski, Shoshanah Inwood [et al.] // Community Development, - 2021. Vol. 52. Issue 2, - p. 186-204.
30. Hajiyev, G.B. On regulation directions of export in agrobusiness system / 55th International Scientific Conference on Economic and Social Development Baku, - 18-19 June 2020, - Vol. 4/4, - pp. 12-20.
31. Hajiyev, G.B., Salimova, A.A. On directions for improving the efficiency of the financial mechanism in the context of supporting competitiveness in the agribusiness system / 55th International Scientific Conference on Economic and Social Development Baku, - 18-19 June 2020, - Vol. 2/4, - pp. 202-209
32. Ioris, A.A.R. The politics of agribusiness and the business of sustainability / Antonio A.R. Ioris // Sustainability, - 2018. Vol. 10. Issue 5.
33. Kirwan, B.E. US farm dynamics and the distribution of US agricultural subsidies / Barrett E. Kirwan // Applied Economics Letters, - 2017. Vol. 24. Issue 3, - p. 207-209.
34. Lusk, J. Economic impacts of covid-19 on food and agricultural markets / Jayson Lusk // CAST Commentary Council for Agricultural Science and Technology, - 2020, - p. 1-44.
35. Neves, M.F. Food and agribusiness in 2030: a roadmap / M.F. Neves, A. Gray, F.R. Valerio [et al.] // Food and agribusiness in, - 2020, - 126 p.
36. Rzayev, R. Assessment the Attractiveness of Countries for Investment by Expert Knowledge Compilation / R.Rzayev, S.Aliyeva, G.Hajiyev [et al.] // Assessment the Attractiveness of Countries for Investment. – 2020, - pp. 331–339.

37. Trejo-Pech, C.O. Mergers and acquisitions in the US agribusiness sector, 1990-2017. / Carlos O. Trejo-Pech, Michael Gunderson, Dayton Lambert // Agribusiness: An International Journal, - 2021. Vol. 37. Issue 4, - p. 713-730.
38. www.az.stat.orq
39. www.e-qanun.az
40. www.president.az
41. Zheng, Y. The 21st century agribusiness in China: E-commerce, consumer preference, and competition / Yuqing Zheng, Songqing Jin, Jian Zhang // Agribusiness: An International Journal, - 2018. Vol. 35. Issue 1.

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur: 22.09.2022
Təkrar işlənməyə göndərilmişdir: 28.09.2022
Çap üçün qəbul olunmuşdur: 19.11.2022

UOT: 338.43.02
DOI:10.338.70/2413-6557-2022-8-4-73-85

MÜASİR İQTİSADİ ŞƏRAİTDƏ XARİCİ ÖLKƏLƏRİN AQROBİZNES SİSTEMİNDƏ SAHİBKARLARA DÖVLƏT DƏSTƏYİ TƏCRÜBƏSİNDƏN

Müşfiqə Məmmədova
Aqrar Tədqiqatlar Mərkəzinin baş mütəxəssisi, i.ü.f.d, dosent
AZ 1010, Bakı şəhəri, Nizami küç. 92
e-poçt: mushfiqa38@gmail.com

Aygül Səlimova
Aqrar Tədqiqatlar Mərkəzinin doktorantı
AZ 1010, Bakı şəhəri, Nizami küç. 92
e-poçt: vipaygul76089@gmail.com

Rəna Musayeva
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin (UNEC)
«İqtisadiyyatın tənzimlənməsi» kafedrasının müəllimi
AZ1001, Bakı şəhəri, İstiqlaliyyət küç.6
e-poçt: musayevarena59@gmail.com

Açar sözlər: sahibkar, aqrobiznes sistemi, Aİ (Avropa İttifaqı), dövlət dəstəyi, xarici investisiya.
Ключевые слова: предприниматель, система агробизнеса, ЕС (Европейский Союз) государственная поддержка, иностранные инвестиции.
Keywords: entrepreneur, agribusiness system, EU, state support, foreign investment.

Azərbaycan Respublikasında uğurlu iqtisadi islahatlar nəticəsində əlverişli iqtisadi mühitin reallığına baxmayaraq müasir iqtisadi şəraitdə dünyada fasiləsiz olaraq baş verən dəyişikliklər prosesində real olan qlobal böhranın təsir etməsi sayəsində iqtisadi əlaqələrin dərinləşməsi istiqamətində bir sıra həlli vacib olan məsələlər ortaya çıxır. Göstərilən məsələlərin həlli məqsədilə ölkəmizin aqrobiznes sistemində iqtisadi əlaqələrin mövcud reallıqları, onun qiymətləndirilməsi və inkişaf perspektivləri kimi məsələlər araşdırılmalıdır [3, 5, 6, 11, 29, 32, 36]. Məhz buna görə ölkənin aqrobiznes sistemində sahibkarlara dövlət dəstəyinin dünya təcrübəsinin öyrənilməsi mühüm məsələlərdən birinə çevrilmişdir. Ölkəmizdə aqrobiznesin inkişafı və əhalinin ərzaq təhlükəsizliyinin təmin olunması, kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı və onunla əlaqədar olan sahələrin inkişafı bilavasitə müasir iqtisadi şəraitdə xarici ölkələrin aqrobiznes sistemində sahibkarlara dövlət dəstəyinin vəziyyətinin araşdırılaraq müsbət təcrübənin milli iqtisadiyyatımıza tətbiq olunmasından asılıdır. Bu baxımdan tədqiqatın mövzusu aktuallıq kəsb edir.

1. Xarici ölkələrin aqrobiznes sistemində məhsulların qiymət siyasəti.

Azərbaycan Respublikasında aqrobiznes sisteminin bazar iqtisadiyyatının əsas prinsiplərindən istifadə edildiyi şəraitdə səmərəli dövlət tənzimləməsi məqsədilə rəqabətə davamlı kənd təsərrüfatına malik olan qabaqcıl təcrübəyə malik ölkələrin, xüsusilə Şimali Amerika və Avropa İttifaqına (Aİ) üzv olan ölkələrin praktikası öyrənilməlidir [1, 4, 7, 9, 12, 17, 18, 21]. Bir sözlə, qabaqcıl təcrübəyə malik ölkələrdə, xüsusilə də, Aİ-na üzv olan ölkələrdə aqrobiznes sisteminə büdcədən dəstəyin 3 istiqaməti bərqərar edilib. Bunlar sahibkarlara büdcədən birbaşa ödəmələr, kənd ərazilərinin inkişafına kömək, aqrobiznesə struktur köməyidir.

Aİ-na üzv olan ölkələrin aqrobiznes sistemində sahibkarlara qiymət dəstəyi xüsusi yer tutur. Belə ki, təminatlı qiymətlərin nisbətən yüksək səviyyəsi orta və iri kənd təsərrüfatı müəssisələri üçün müəyyən gəlir təmin edir. Həmin qiymətlərə dövlət satınalma strukturları kənd təsərrüfatı müəssisələrindən istehsal etdikləri məhsulları satın alırlar. S.Dash, R.P.Pradhan, R.P.Maradana və başqaları qeyd edirlər ki, Avrozona ölkələrində dövlətin məhsulları qabaqcadan müəyyən edilmiş

qiymətlərlə tədarükü bazar qiymətlərinin minimumdan aşağı enməsinə qarşı əlverişli vasitədir [31, s. 53]. Qərbi Avropa ölkələrinin aqrobiznes sistemində kənd təsərrüfatı məhsullarına təminatlı qiymət mexanizmi mövcuddur. Məsələn, Finlandiyada təminatlı, dotasiyalı və əlavə olaraq 3 növ qiymətlər tətbiq edilir. Kənd və Meşə Təsərrüfatı Nazirliyi hər il təminatlı qiymətləri təyin edir, sonra da aqrobiznes sistemində sahibkarların mərkəzi strukturu ilə razılığa gələrək təsdiqləyir. Bu qiymətlər il ərzində inflasiyanın səviyyəsinə əsasən dəyişdirilə bilər. Təminatlı qiymətlərin istinad yeri kimi ölkənin daha münasib mühitə malik cənub bölgəsinin aqrobiznes sistemində əsas məhsul növlərinin maya dəyərinə əsaslanan qiymət modeli götürülür, daha çətin şəraitə malik olan bölgələrdə isə dotasiyalar nəzərdə tutulur.

Dotasiya qiymətləri dedikdə elə təminatlı qiymətlər kimi, ancaq ixrac edilən kənd təsərrüfatı məhsullarına tətbiq edilməsi başa düşülür. İxrac olunan məhsulların maya dəyəri dotasiya qiymətlərindən yuxarı olduqda isə kənd təsərrüfatı müəssisələri qarşıladıqları ziyanın təzminatını almırlar. Üstəlik kənd təsərrüfatı təyinatlı ixracat məhsulları normalarını aşarsa, ixracat artığı dotasiya qiymətlərilə ödəniş olunmur. Aqrobiznes sistemində real dövlət normalarından yuxarı istehsal edilən kənd təsərrüfatı məhsulları üçün ölkənin müvafiq bölgəsinin bazarındakı cari vəziyyətə əsasən dəyişən və adətən təminatlı qiymətlərdən ucuz olan əlavə qiymətlər nəzərdə tutulur. Aqrobiznes sistemində qiymətlərin müəyyən həddə saxlanması dövlət büdcəsi və vergi ödəyənlər üzərində ağır yük olsa da, bu qiymət stabilliyi ölkənin ərzaq təhlükəsizliyini, aqrobiznes sistemində istehsal potensialını təmin edir. Məsələn, İsveçrədə ərzağın qiymətləri dünya qiymətlərindən yuxarı olsa da, əhali qiymət ucuzlaşmasının kənd təsərrüfatı, nəticədə bir sözlə iqtisadiyyat üçün mənfi nəticələrini dərk etdiyinə görə bu halı qəbul edirlər. Praktikadan aydın olur ki, hazırkı şəraitdə elm və istehsalat baxımdan qabaqcıl təcrübəyə malik ölkələrdə aqrobiznes sistemi dövlət büdcəsi üçün müəyyən ziyan hesabına olsa belə dövlət köməyi göstərilir [15, 16, 26, 28, 38].

Aİ-na üzv olan ölkələrdə aqrobiznes sisteminin dövlət tərəfindən dəstəklənməsinin əsas kriteriyalarından biri məhsullara kənd təsərrüfatı müəssisələrinin təyin etdikləri qiymətlərə büdcə dəstəyinin səviyyəsidir. Bu məlumat müxtəlif məhsulların istehsal-satışına, həmçinin ixracına büdcədən hər cür qiymət və qiymətdənkənar dotasiyaların həmin məhsulların kənd təsərrüfatı müəssisələrinin qiymətinə nisbətini göstərir [31].

Aqrobiznes sistemində məhsul istehsalının və satışının həcmini dotasiyalar vasitəsilə dəstəkləyən dövlət bu məqsədlə bir tərəfdən qiymət vasitəsilə kənd təsərrüfatı müəssisələrinin gəlirlərinə, digər tərəfdən də güzəştli vergi və kreditlər vasitəsilə onların məxaricinə təsir göstərir. Adətən büdcə dotasiyaları ancaq dövlət proqramlarında iştirak edən kənd təsərrüfatı müəssisələrinə ayrılır.

Bir sözlə, aqrobiznes sistemində kənd təsərrüfatı məhsullarının böyük hissəsinin (86-96 faizi) bazar qiymətləri Aİ strukturları tərəfindən daim müşahidə edildiyi üzv ölkələrində bazarın «sağlamlaşması»na tələblə təklif arasında müvazinət yaratmaqla, yaxud da bazar qiymətlərini müəyyən səviyyədə saxlayaraq dəstəkləməklə nail olunur [13]. Xarici ölkələrin aqrobiznes sistemində mövcud olan biznes qurumlarında qiymətqoymanın ümumi təməli kənd təsərrüfatı məhsullarına satınalma qiymətlərinin istehsalı və satışına ictimai zəruri məsrəflərin uzlaşdırılmasıdır. Belə şəraitdə dünya qiymətlərinin də səviyyəsi və dinamikası imkan daxilində nəzərə alınır. Qiymətin əsas vəzifəsi olaraq aqrobiznesin sonrakı inkişafı məqsədilə sahibkarların gəlirlərini tənzimləməkdir. Qiymətqoyma sistemi istehsalat vasitələri qiymətlərinin, aqrobiznesdə gəlir və xərclərin, məhsulların qiymətlərinin cari müşahidəsini nəzərdə tutur.

Müasir şəraitdə az qala bütün Aİ-na üzv olan ölkələrdə ərzağın qiymətlərində müşahidə edilən artım əksər hallarda əhalinin gəlir səviyyəsinin daha sürətlə yüksəlməsilə ödəniş olunur. Belə ki, ərzaq məhsullarına istehlakçı tələbatı yalnız əhalinin gəlir səviyyəsilə deyil, həm də ərzaq məhsulları və xidmətlərinin qiymətinə əsasən şərtlənir. Burada kənd təsərrüfatı müəssisələrinin qiymətlərinin büdcədən dəstəyin rolu daha da artır. Qiymətlərin dövlət tənzimlənməsi məqsədilə hüquqi baza yaradılıb, qiymətlərin səviyyəsi və dəyişməsi barədə müntəzəm olaraq statistik göstəricilər dərc edilir. Bu göstəricilər adətən gəlirlərin tənzimlənməsində və indeksləşməsində istifadə edilir. Aİ-na üzv olan ölkələrdə subsidiyalar kənd təsərrüfatı müəssisələrinin istehsal etdiyi məhsulun dəyərinin 45-50 faizini, Finlandiya və Yaponiyada isə 70 faizini təşkil edir [35].

Son dövrlərdə Aİ-na üzv olan ölkələrdə aqrobiznes sisteminə edilən büdcə dəstəyi dəyişir. Belə ki, məsələn, 1986-1988-ci illərdə aqrobiznes sistemində kənd təsərrüfatı məhsullarının bazar qiymətlərini stabil saxlamaq üçün birbaşa ödəmələrin 82 faizi sərf edilirdisə, 2017-ci ildə bu göstərici 67 faizədək endi, istehsalçı qiymətlərinin maksimum qiymətlərini üstələməsi isə 56%-dən 31%-dək azalıb. Aqrobiznes sisteminə edilən büdcə dəstəyində kəndə dövlət maliyyələşməsinin xüsusi çəkisi 13%-dən (1986-1988-ci illərdə) 18%-dək (2011-2017-ci illərdə) artmışdır [35]. Qeyd edək ki, həmin kömək növü təkcə istehsalçı üçün yox, həm də istehlakçı üçün əlverişlidir. Belə durumda kadr hazırlığı və ixtisas artırılması, göstərici və məsləhət xidmətləri, elmi təhqiqatlar da maliyyələşdirilir. Bir sözlə, 2017-ci ildə Aİ-na üzv olan ölkələrdə aqrobiznes sisteminin dövlət dəstəyinin payına kənd təsərrüfatı ÜDM-sinin 65 faizi düşmüşdür [27].

Dünya təcrübəsində ərzaq məhsullarına qiymətqoymanın önəmli konsepsiyalarından biri məhsul istehsal edərək gəlir əldə etmək məqsədilə satmaq kimi ənənəvi prinsipdən istehlakçının ehtiyaclarını müəyyənləşdirib ödəməyə yönələn marketinq prinsipinə keçməyi nəzərdə tutur. Əslində qiymətqoymanın marketinq prinsipinə əsasən məhsulun pərakəndə qiymətində ara halqaların xüsusi çəkisi azalmalıdır. Bu baxımdan kənd təsərrüfatı istehsalında dövlət və kooperativ idarəetməsini uğurla uzlaşdıran Kanada praktikasının daha maraqlı olduğu fikrindəyik. Burada əsas məqsəd istehsal edilən məhsulu satıb kənd təsərrüfatı müəssisələrinin maksimum gəlir əldə etmələrindən ibarətdir. Ölkənin bütün bölgələrində mövcud olan marketinq birlikləri müəyyən bir məhsula ixtisaslaşmış sahibkarlar tərəfindən yaradılaraq ictimai əsaslarla fəaliyyət göstərir və məhsul satışını genişləndirmək məqsədilə istehlakçı tələbatını hərtərəfli araşdırırlar. Həmin strukturlar qanunla da təsbit edilmiş geniş səlahiyyətlərə malikdirlər. Məsələn, Manitoba Əyalət Kartof Məclisi vahid qiymət tətbiq edir, bu qiymətə əməl etməyən satıcılar isə qiymətin 2-3 misli qədər məbləğdə cərimə olunurlar [25].

Kanadada oxşar strukturlar dövlət səviyyəsində də var və bölgə strukturlarının müvafiq sahələri, habelə Kənd Təsərrüfatı və Ərzaq Nazirliyi ilə birgə aqrar sənaye istehsalını dəstəkləməyin iqtisadi normativlərini hazırlayır. Nazirlik özünü maliyyələşdirən ticarət agentliklərinin köməkliyilə marketinq məclislərilə əlaqələrini formalaşdırır. Belə ki, məsələn, quşçuluq məhsullarına aid yumurta, quş əti, broyler yumurtası satışı üzrə agentliklər təşkil olunub. Bu cür agentliklər ölkənin bölgələrinə əsasən məhsul satışı normalarını müəyyənləşdirir, bazara nəzarəti həyata keçirir, marketinq və reklam tədbirlərini görürlər. Həmin sahədə dövlət idarəetmə strukturları isə Kanada Südçülük Sənayesi Komissiyası və Kanada Taxıl Komitəsidir. Daha çox xarici bazarda taxıl ticarətilə məşğul olan Komitənin büdcəsi satışlardan komissiya rüsumları hesabına formalaşır, lakin bu rüsumlar 3%-dən çox olmamalıdır [25]. Kənd təsərrüfatı müəssisələri üçün isə taxıl istehsalında 100%-lik mənfəət təmin edilir.

2. Aqrobiznes sisteminə dövlət dəstəyi üçün kənd təsərrüfatına dair sığorta proqramları

Aqrobiznes sisteminin dövlət tənzimlənməsi sferasında xarici ölkələrin praktikası baxımından fikrimizcə, ABŞ-də tətbiq edilən dövlət proqramlarının öyrənilməsi və cəmləşdirilməsi böyük əhəmiyyətə malikdir [2, 6, 14, 22, 34, 37]. Belə ki, ABŞ Kənd Təsərrüfatı Nazirliyinin göstəricisinə əsasən, 2021-ci ildə ölkənin fərqli mülkiyyət mənsubiyyətlərinə malik aqrobiznes qurumlarının 1/3-ə qədəri fərqli formalarda dövlət ödəmələri almışlar.

1949-cu ildə «Kənd Təsərrüfatı haqqında» ABŞ-nin Qanunu qəbul olunmuş və bu qanuna əsasən onun davamı kimi 2002-ci ildə qəbul edilmiş «Kənd təsərrüfatının və kənd ərazilərinin inkişafına investisiyaların qorunması haqqında» (Farm Bill 2002) Qanunla edilmiş dəyişikliklər sığorta edilmə, qiymətlərə dövlət köməyinin göstərilməsi tədbirlərini, eyni zamanda ətraf mühitin və torpaqların məhsuldarlığının qorunmasına dair fərqli proqram və tədbirlər çərçivəsində güzəştli istiqraz və ödəmələri ehtiva edir.

3. ABŞ-nin aqrobiznes sistemində kənd təsərrüfatına dair sığorta proqramları.

ABŞ sığorta sahibkarlığı əhatə dairəsinə əsasən dünyada öncül sıradadır. Bu ölkənin sığorta qurumları qabaqcıl təcrübəyə malik sənaye ölkələri bazarının yarısınadək payına nəzarət edir. Belə ki, ABŞ-də sığorta fəaliyyəti antiinhisar qanunları ilə dəstəklənməyən nadir biznes sferasıdır.

1930-cu ildə ABŞ Konqresi Böyük Tənəzzüldən sonra aqrobiznes sistemini inkişaf etdirməyə yönəlmiş Dövlət Məhsulu Sığortalama Proqramının maliyyələşməsi haqqında qərar qəbul etmişdir. 1938-ci ildə formalaşmış ABŞ Kənd Təsərrüfatı Departamenti yanında Dövlət Məhsulu Sığortalama Korporasiyası (FCIC) isə hazırda da faydalı fəaliyyət göstərərək artıq Risqləri İdarəetmə Agentliyi tərəfindən idarə edilir.

1980-ci ildə Dövlət Məhsulu Sığortalama Aktı qəbul edilməklə özəl sığorta qurumlarını cəlb etmək məqsədilə subsidiya tətbiq edilməyə başladı və sığorta örtüyünü artırmaq şəraiti formalaşdı. Müasir şəraitdə 27 mindən yuxarı sığorta agentinin çalışdığı 14 özəl sığorta qurumu sığorta müqavilələri bağlamaqla məşğuldur.

Səlahiyyətli sığorta qurumları sığorta məhsullarını inkişaf etdirərək yenilərini təqdim edə bilər. Ancaq proqramda iştirak edəcək məhsullar Risqləri İdarəetmə Agentliyi (RİA) tərəfindən təsdiq olunmalıdır. Eyni zamanda proqramın iştirakçısı qurumları illik fəaliyyət planlarını da Risqləri İdarəetmə Agentliyinin təsdiqinə təqdim etməlidirlər. Bu planda qurumun götürdüyü öhdəliklər üzrə mümkün ziyanları ödəyə bilib-bilməməsi, həmçinin qəbul olunmuş risqlərin müəyyən növlərinə dair sonradan Risqləri İdarəetmə Agentliyinin köməkliyilə təkrar sığorta edilmək üçün təsnifatı barədə göstəricilər əks edilir.

Bundan başqa sığorta qurumları qarşıladıqları inzibati xərclərini, habelə ziyanı tənzimləmə xərclərini ödəyəcək subsidiyaları Risqləri İdarəetmə Agentliyi vasitəsilə alır. Təkrar sığorta edilmə də Risqləri İdarəetmə Agentliyinin köməkliyilə, risqin və sığorta mükafatının bir hissəsi müvafiq təkrar sığorta fondlarına köçürülməklə reallaşdırılır. Subsidiyaların məbləği və təkrar sığorta edilmənin şərtləri proqramda iştirak edən bütün sığorta qurumlarının imzaladığı standart təkrar sığorta sazişində əks olunur.

Sığorta proqramının daha faydalı və fərqli olması kənd təsərrüfatı müəssisələrini bu proqramlara cəlb edir. Belə ki, ABŞ-də 1997-ci ildə kənd təsərrüfatı müəssisələri 73,8 mln. ha əkin sahələrini, 2019-cu ildə isə 88,3 mln. ha, yəni bütün əkin sahələrinin 62 faizini sığorta etmişdirlər [14, 24].

«Məhsulun dəfələrlə sığortası» proqramı (MPCİ) aqrobiznes sistemində bitkiçilik məhsulunun sığorta edilməsilə əlaqədar ən qədim proqramlardan biri olaraq quraqlıq, yüksək rütubət, subasma, dolu, fırtına kimi əksər təbii fəlakətlərdən sığorta edilməni nəzərdə tutur və 70-dən yuxarı kənd təsərrüfatı bitki növlərini əhatə edir. Həmin proqrama əsasən sığorta hadisəsi əvvəlki bir neçə il dövründə orta (gözlənilən) məhsuldan az məhsul götürüldükdə baş verir. Minimum sığorta məbləği tamamilə dövlət büdcəsindən ödəniş olunur və gözlənilən məhsulun yarıdan az həcmdə məhsul götürüldükdə qarşılanan ziyana Risqləri İdarəetmə Agentliyinin tətbiq etdiyi qiymətin 55 faizi səviyyəsində kompensasiya ödənişi olunur. Proqramda iştirak etmək istəyən kənd təsərrüfatı müəssisələri sığorta etdikləri hər bitki növünə əsasən ancaq 100 $ məbləğində inzibati haqq ödəyirlər. Həmin sığorta növü «fəlakətli risqlərin sığortası» (CCI) adlanır.

Sığorta edilmiş risqlərin minimum risqə nisbətən genişləndirilməsi könüllü sığorta edilmə hesab olunur. Kənd təsərrüfatı müəssisələri risqlərin sığorta edilmə səviyyəsini seçə bilirlər. Belə ki, onlar məhsulun sığorta örtüyünü (50-85%), qiymətini (bazar qiymətinin 55-100 faizi) seçmək imkanına sahibdirlər. Həmin sığorta növünə Buy-up Coverage (BUP) deyilir.

«Məhsulun dəfələrlə sığorta edilməsi» proqramı (MPCİ) proqramı sahibkarlara ancaq əlverişsiz iqlim şərtləri səbəbindən məhsulun müəyyən səviyyəyə çatmaması ilə bağlı istehsalat risqinə qarşı mühafizə olunmaq imkanı qazandırır. Bununla yanaşı, sahibkarlar üçün nəinki bitkiçilik məhsulunun azalmasından, həm də istehsal etdikləri məhsulu bazar qiymətlərinin ucuzlaşmasından da qoruyacaq sığorta proqramlarının tətbiqi böyük rola malikdir. Bununla əlaqədar ABŞ-də gəlirlərin sığorta olunması proqramı olan Crop Revenue Coverage (CRC) hazırlanmışdır və uğurla tətbiq edilir. Həmin proqram sahibkarlara öz gəlirlərini məhsulun azalmasından, habelə istehsal etdikləri kənd təsərrüfatı məhsullarının bazarda ucuzlaşmasından qorumağa şərait yaradır. Hərçənd həmin proqramla aqrobiznes sistemində bitki növlərinin heç də hamısı sığorta oluna bilməz. Üstəlik hər ştata görə CRC ilə sığorta olunacaq aqrobiznes sistemində bitki növlərinin ayrıca siyahısı tərtib edilib. Həmin proqramda iştirak etmək məqsədilə kənd təsərrüfatı müəssisələri hər sığorta olunacaq bitkiyə əsasən 30 $ məbləğində inzibati haqq ödəyirlər.

Proqrama əsasən sığorta hadisəsi məhsul biçinindən sonra əldə edilən gəlir (faktiki məhsuldarlıq × biçin aparılarkən bazar satış qiyməti) minimum zəmanət məbləğindən az olduğu halda baş verir və sığorta qurumu bu fərqi ödəyir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, bu proqram da dövlətin yaxından maliyyə iştirakı ilə reallaşdırılır. Belə ki, cədvəl 1-in məlumatlarından göründüyü kimi, 2019-cu ildə ABŞ-də kənd təsərrüfatı müəssisələrinin sığorta haqlarının yarıdan çoxuna dövlət subsidiya ayırmışdır.

Cədvəl

ABŞ-də sığorta proqramları üzrə sığorta haqlarının və ödəmələrinin ölçüləri [14, 24]

Sığorta proqramları	Sığorta olunmuş sahələr		Sığorta haqları, ABŞ dolları		Cəmi sığorta ödəmələri, ABŞ dolları	
	hektar	%	ümumi	O cümlədən dövlət tərəfindən subsidiyalaşdırılan	ümumi	%
MPCI	89429804	41,1	1110551792	718763038	990931249	31,03
CRC	53073006	24,4	1023127299	586374453	1085692291	34
Ümumi proqramlar üzrə	217438938	100	3429971939	2041231913	3193340126	100

Beləliklə, ABŞ-də son zamanda sığorta biznesi sürətlə inkişaf edərək önəmli bir sferaya çevrilib. Bu ölkədə sığorta sahibkarlığının elmi əsaslarla, səmərəli təşkili müəyyən səviyyədə aqrobiznes sistemindəki fərqli mülkiyyət mənsubiyyətlərinə malik biznes qurumlarının da davamlı inkişafına töhfə vermişdir. Xarici praktikanı nəzərə alıb yerli mühitə uyğunlaşdırmaqla sığorta biznesinin inkişaf etdirilməsi və dövlət köməyi göstərilərək tənzimlənməsi ölkəmizdə də aqrobiznes sistemində formalaşmış müəyyən maneələrdən çıxarmağın faydalı vasitəsi olmalıdır.

3. Aqrobiznes sistemində sahibkarlara qiymət və gəlir dəstəyinə dair dövlət proqramları

ABŞ-də geniş vüsət tapmış dövlət proqramlarının daha bir qrupu aqrobiznes sistemində sahibkarlara qiymət və gəlir dəstəyi haqqında federal proqramlardır. Belə ki, aqrobiznes sistemində qiymətləri tənzimləyən dövlət proqramlarının əhatəli sistemi mövcuddur. K.C.Binita, J.M.Shepherd, Anthony V.King və başqaları hesab edirlər ki, iqlim riski dedikdə iqlim təhlükələri, təhlükələrə məruz qalma və zəifliyin nəticəsidir (IPCC 2014). Burada biz çoxlu təhlükələri, məruz qalmaları və zəiflikləri birləşdirən yeni iqlim riski indeksilə bütün bitişik ABŞ üçün gələcək (2040-2049) iqlim riskini bölgə səviyyəsində qiymətləndirmişlər [30]. Deyilənlər sahibkarlara birbaşa ödəmələr proqramı (DP), əks dövri ödəmələr proqramı (CCP), bazara yardım səhmləri (MAL), əskik gəlmə ödəmələrinin səhmləri (LDPs) proqramlarıdır. Hər bir proqrama aşağıda ayrıca ətraflı şəkildə nəzərdən keçirək.

Birbaşa ödəmələr proqramı (DP) buğda, qarğıdalı, arpa, çəltik, yulaf, pambıq, soya, yerfındığı, günəbaxan kimi yağlı bitkiləri ənənəvi istehsal edən sahibkarlara ünvanlanır. Dövlətin birbaşa ödəmələrinin məbləği müəyyən bir mexanizm vasitəsilə təyin edilir. Belə ki, keçmişdə sadalanan bitki növləri becərilən torpaq sahələri nömrələnərək (Farm Number) bu təsərrüfatda bitkilərin təməl sahəsi və məhsuldarlığı müəyyən edilir. Əkin sahələrini genişləndirməyi stimullaşdırmamaq məqsədilə təməl sahə əvvəlki, adətən 5-7 ilin göstəricilərinə görə, təməl məhsuldarlıq isə məsələn, 1991-1995-ci, yaxud 1998-2002-ci illərin orta məhsul həcminə əsasən təyin edilir. 2002-ci ildə ABŞ-də qəbul edilmiş Yeni Aqrar Qanunu (New US Farm Bull, 2002) ilə hər bitkiyə əsasən ödəmələrin məbləği müəyyən olunur. Məsələn, buğdaya əsasən ödəmələr 0,52 $/buşel (yaxud 1 sentnerə görə 1,91 $), arpaya əsasən 0,24 $/buşel (yaxud 1 sentnerə görə 0,59 $), soyaya əsasən 0,44-dür (yaxud 1 sentnerə görə 0,59 $). Sahibkarılara birbaşa ödəmələr (DP) aşağıdakı şəkildə ödəniş olunur:

DP = tarif × baza məhsuldarlığı × baza sahəsi × 85%.

Qeyd etmək lazımdır ki, bu ödəmələr təsərrüfatlarda bu bitkilərin hazırda becərilib-becərilirməməsinə baxmayaraq verilir. Vahid kənd təsərrüfatı müəssisəsindən son 3 il müddətində

məcmuu gəlir 2,5 mln. $-dan yuxarı olmayıbsa, 40 min $-lıq hədd müəyyən olunur. Ödəmələrin məcmu illik məbləği isə 5,4 mlrd. dolları dəkdir.

Əks dövri ödəmələr proqramı (CCP) çərçivəsində dövlət sahibkarlara məhsulların dəyərsizləşdiyi şəraitdə birbaşa ödəmələr edir. Bu proqrama DP proqramının da əhatə etdiyi bitkilər daxil olmuşdur. Əks dövri ödəmələr proqramı (CCP) aşağıdakı kimi ödəniş olunur:
CCP = təminatlı qiymət – birbaşa ödəmələrin tarifləri – (ikisindən daha çox: illik orta bazar qiyməti yaxud girov tarifləri).

ABŞ-nin 2002-ci ildə qəbul edilmiş Yeni Aqrar Qanununda 2004-2007-ci illər üçün təminatlı qiymətlər və girov tarifləri müəyyən olunmuşdur. DP proqramından bu proqramın fərqi odur ki, sahibkarlara pul kompensasiyası ancaq bazar qiymətləri müəyyən həddən aşağı enəndə ödəniş olunur. Belə şəraitdə elə DP proqramındakı kimi ödəmələr müvafiq bitkilərin real istehsalına baxmayaraq verilir. Bundan əlavə, CCP proqramına əsasən bir kənd təsərrüfatı müəssisəsi üçün son 3 il müddətində məcmuu gəlir 2,5 mln. $-dan yuxarı olmayıbsa, 65 min $-lıq hədd müəyyən olunur. Ödəmələrin məcmuu illik həcmi isə 5,7 mlrd. $-dan ibarət olur.

Bazara yardım səhmləri (MAL) proqramının mexanizminə diqqət edək. ABŞ-ın 2002-ci ildə qəbul edilmiş Yeni Aqrar Qanununda bir sıra kənd təsərrüfatı bitkiləri üçün stabil girov tarifləri təsbit edilir. Bu tariflərə görə istehsalatın spesifik xüsusiyyətlərinə əsasən hər dairədə yerli stabil girov tarifləri tətbiq edilir. Məhsul biçinindən sonra istehsal edilən məhsulların qiyməti girov tariflərindən aşağıdırsa, kənd təsərrüfatı müəssisələri məhsullarını dövlətə girov qoyaraq yerli tariflərə uyğun olaraq pul ala bilərlər. Bundan sonra sahibkarın öz məhsulu üçün sərfəli satış bazarı tapmaq məqsədilə 9 ay vaxtı var. Bazar qiymətləri yüksələrsə, kənd təsərrüfatı müəssisəsi öz məhsulunu daha baha qiymətə sata və götürdüyü pul vəsaitini faiz stavkası ilə birgə Əmtəə Kredit Korporasiyasına (ƏKK-na) geri qaytara bilər. Daha sərfəli bazar tapa bilməsə, kənd təsərrüfatı müəssisəsi 9 aylıq müddət başa çatdıqdan sonra aşağıdakı variantlardan birini seçə bilər:

1. Girova qoyulmuş məhsulun ƏKK-nın mülkiyyətinə keçməsinə icazə verir. Adətən ƏKK mülkiyyətinə keçən məhsulu 2-3 aydan sonra aparır. Belə şəraitdə kənd təsərrüfatı müəssisəsi bu məhsulun saxlanması məqsədilə müəyyən məsrəf çəkə bilər.

2. Kənd təsərrüfatı müəssisəsi öz məhsulunu öz dairəsindəki cari bazar qiymətinə sataraq qazancı ƏKK-na təhvil verir.

Nəhayət, geniş rəğbətə malik olan əskik gəlmə ödəmələrinin səhmləri (LDPs) proqramının mahiyyəti dövlət tərəfindən girov dərəcəsilə (borc faizi ilə birgə) bazar qiyməti arasındakı fərq məbləğində kənd təsərrüfatı müəssisələrinə kompensasiya ödənişinin olunmasıdır. Bu kompensasiyanı əldə etmək məqsədilə də kənd təsərrüfatı müəssisəsinin öz məhsulunu satması vacib deyil, sadəcə lazımi kəmiyyət və keyfiyyətdə məhsulun olması kafidir. Kompensasiyanı proqramın qüvvədə olduğu təqvim müddəti dövründə almaq olar. Bu təqvim dövrü müxtəlif bitki növləri üzrə fərqlidir: buğda üzrə biçin başlayandan növbəti ilin 31 martınadək, günəbaxan üzrə isə 31 mayınadək. Proqram iştirakçısı kənd təsərrüfatı müəssisəsi qeyd olunan müddət dövründə kompensasiya almaq barədə qərar verə bilər. Kompensasiyanı alan kənd təsərrüfatı müəssisəsi istədiyi vaxt məhsulunu özünə sərf edən bazar qiymətinə sata bilər. Bu proqrama əsasən bir kənd təsərrüfatı müəssisəsi üçün son 3 il dövründə məcmuu gəlir 2,5 mln. $-dan yuxarı olmayıbsa, 75 min $-lıq hədd müəyyənləşdirilir. Ödəmələrin məcmuu illik həcmi 6 mlrd. $-a yaxındır.

1986-cı ildən ekoloji təhlükəsizliyi artırmaq, torpaqların münbitliyini və sair təbii resursları mühafizə məqsədilə ABŞ-də torpaqların mühafizəsi proqramı (CRP) müvəffəqiyyətlə icra edilir. Həmin proqramda iştirak etmək məqsədilə kənd təsərrüfatı torpaqlarının sahibləri uzunmüddətli, orta hesabla 10 illik müqavilə bağlayırlar. Bu müddət dövründə iştirakçı öz sferasında məhsul becərmək haqqını itirir və bunun müqabilində dövlətdən maliyyə yardımı alır. Bu yardımın ölkə üzrə orta məbləği bir hektara əsasən 120 $-a yaxın olmaqla bölgələrə əsasən xeyli dəyişir. Məsələn, Kanzas ştatında bu göstərici 94 $-dan ibarətdirsə, Marylandda 295 $ təşkil etmişdir. Sözügedən proqram çərçivəsində ABŞ-də aqrobiznes sisteminin istifadəsindən çıxarılan torpaqlar 34 mln. akrdan yuxarı, ödəmələrin məcmuu həcmi isə 1,8 mlrd. $ olmuşdur.

4. Dövlətin kənd təsərrüfatı sahibkarlarına kömək siyasətinin əsas istiqamətləri.

Yuxarıda göstərilən dövlət proqramlarından başqa əksəriyyəti qısa dövrü əhatə edən bir sıra daha kiçik proqramlar mövcuddur. Həmin proqramlar aqrobiznes sistemində bitki növlərinin məhsuldarlığı, bazardakı cari vəziyyət, təbii fəlakətlər və sair ilə bağlı dövlət tərəfindən 1-2 illik müddətə tətbiq edilir. Bu baxımdan ABŞ-də şəkər çuğunduru istehsal edən sahibkarların fəaliyyətinin tənzimlənməsi sferasında praktikasının araşdırılması böyük maraq kəsb edir.

ABŞ-də şəkər çuğunduru istehsal edən sahibkarlara dövlət köməyi göstərilməsi uzun tarixə malik şəkər sənayesinin dəstəklənməsi və dövlət köməyi göstərilməsi proqramlarına birləşdirilmişdir. 1934, 1937, 1948-ci il qanunlarına uyğun olaraq Kənd Təsərrüfatı Nazirliyi daxili bazarda şəkərin mühüm istehlak həcmini müəyyən edərək daxili və xarici istehsalçıları arasında bölüşdürməyi, habelə müvafiq normalar təyin etməli idi. Bu qanunlara uyğun olaraq istehsalatın yüksəlməsini əngəlləmək məqsədilə sahibkarlara ödəmələr verilir, ölkə ərazisində istehsal və emal olunan şəkərə vergi aksizləri tətbiq edilirdi. 1974-cü ildə həmin proqramların müddəti bitdi və növbəti 7 il müddətində ABŞ bazarı 1977-1978-ci illərdə ödəniş olunan icbari təminatlı qiymətlərə şəkər idxalı məqsədilə açılmışdı. 1981-ci il Ərzaq və Kənd Təsərrüfatı Aktı, habelə 1985-ci il Ərzaq Təhlükəsizliyi Aktı ilə Konqres şəkərə icbari təminat qiymətlərini bərpa etdi. Sonradan 1990-cı ildəki qanun aktı, 1993-cü ildəki büdcə razılaşdırılmasına dair qanun layihəsi, 1996-cı və 2002-ci ildəki qanunları ilə bəhs olunan proqramların müddəti 2007-ci ilədək artırıldı.

2002-ci ildə qəbul edilmiş qanunda şəkər proqramının «no cost» (bütün hallarda dövlət ziyanla qarşılaşmamalıdır) prinsipi əsasında tətbiq edilməsi nəzərdə tutulur. Dövlətin şəkər istehsal edən sahibkarlarına kömək siyasəti 3 əsas istiqamətdə həyata keçirilir: təminatlı qiymətlərə istiqrazlar; bazarın bölüşdürülməsi; idxal tarifləri normaları.

ABŞ-nin real strategiyası daxili bazarda əksər qiymətləri xarici qiymətlərdən artıq həddə saxlamaqla yerli sahibkarları mühafizə etməyə yönəlir.

Təminatlı qiymətlərə istiqrazlar. İstiqraz proqramının şərtlərinə əməl edən şəkər istehsal edən sahibkarlar aldıqları məhsulları girov qoyaraq müvafiq dairədəki girov tariflərinə uyğun olaraq dövlətdən ƏKK vasitəsilə borc götürə bilərlər. Həmin borclar ƏKK məqsədilə şəkərin daxili qiymətlərini yüksək səviyyədə saxlamağın əsas vasitəsidir. Girov tarifləri malların hər vahidinə (pound) təyin edilir. Bu tariflərin müxtəlif dairələrə əsasən təsnif edilməsi fərqli bölgələrin yerli xüsusiyyətlərini nəzərə almağa şərait yaradır.

Növbəti 9 ay müddətində sahibkar məhsulu üçün daha münasib bazar axtarıb tapa bilər. Bazardakı qiymətlər artdığı halda şəkər istehsal edən sahibkarlar öz məhsulunu daha baha qiymətə satıb əvvəl götürdüyü pul vəsaitini faiz stavkası ilə birgə ƏKK-na geri qaytara bilər (girov əməliyyatı üzrə faiz stavkaları ABŞ-nin yenidən maliyyələşmə tariflərindən asılı olaraq ƏKK-nın faiz stavkalarından 1% artıqdır. 2021-ci ildə ƏKK-nın faiz stavkaları 2,25% və girov əməliyyatı üzrə faiz stavkaları isə 3,25% təşkil etmişdir). Daha sərfəli bazar tapa bilməyən sahibkar isə 9 aydan sonra girov qoyduğu məhsulun ƏKK mülkiyyətinə keçməsinə razılığını verir. Adətən ƏKK mülkiyyətinə keçən məhsulu 2-3 aydan sonra aparır. Belə olduqda kənd təsərrüfatı müəssisəsi bu məhsulun saxlanması məqsədilə xeyli xərc çəkə bilər.

Emal biznes qurumları borc götürməzdən qabaq Kənd Təsərrüfatı Nazirliyinin təyin etdiyi və şəkər qamışı ilə şəkər çuğunduruna girov dərəcələrindən asılı olan minimum kömək qiymətini sahibkarlara ödəniş olunmasına icazə verməlidirlər. Adətən borcların 60 faizi, yaxud satışdan əldə edilən gəlirin 40 faizi sahibkarlara çatır, dəqiq məbləğ isə müqaviləyə əsasən məhsulun keyfiyyətindən asılıdır.

Emal biznes qurumu borclar sistemindən istifadə etmirsə, ona məhsul tədarük edən sahibkarlar borclar sistemi vasitəsilə qiymət dəstəyindən məhrum olurlar. Borc götürən borcu qeyd olunan dövrdə ödəyib girov qoyduğu məhsulu qaytaracağını, yoxsa ödəmənin reallaşacağını özü qərarlaşdırır. Ödəmə verilmirsə, girov əlavə cərimə ödəniş olunmadan tam şəkildə ƏKK-nın səlahiyyətinə keçir. ƏKK sistemi vasitəsilə əldə olunan borclar dövriyyə haqqı olmayan borclardır, çünki emal müəssisələri borcla əlaqədar öhdəliklər yerinə yetirilməyincə girov qoyulmuş kənd təsərrüfatı məhsullarına sahiblik edə bilməzlər.

Daxili bazarda şəkər qiymətləri qanunla təyin edilmiş girov dərəcəsindən aşağıdırsa, ƏKK girov məhsulunu tarifləri nəzərə almaqla, borcun qaytarılması kimi qəbul etməlidir. Həmin mexanizm şəkər istehsal edən sahibkarları məhsullarını satarkən ziyandan qoruyur. ƏKK-nın səlahiyyətinə keçən şəkər bazarda qiymətləri yüksək saxlamaq üçün həmin anda satışa təqdim olunmur. Bazar qiyməti müsadirə məbləğindən (girov tariflərinin cəmi və müəyyən nəqliyyat xərcləri) yuxarıdırsa, sahibkarlar bazara qayıdırlar. Bu vasitəylə dövlət daxili bazardakı qiymətlərin minimum səviyyəsini bərqərar etməyə cəhd göstərir. Bir müddətdən sonra isə istehsal, yaxud idxalın yüksəlişinin baş vermədiyi halda, bazar qiymətləri özü stabilləşdirir. Hərçənd bu proqram ancaq girova qoyulmuş şəkərə görə minimum qiymətləri təmin edir. Daha bir məqam ondan ibarətdir ki, girova qoyulmuş şəkər emalı qurumlarının anbarlarında saxlanmalıdır. Hərçənd bu anbarların tutumunun məhdudluğundan qurumlar sözügedən proqrama iri həcmdə şəkər cəlb edə bilmirlər.

Digər əmtəə proqramlarından fərqli şəkildə bu borclar sistemi sahibkarlara yox, emal müəssisələrinə ünvanlanır. Belə ki, şəkər çuğundurunun və şəkər qamışının saxlanma dövrü şəkərin saxlanma dövründən xeyli az olduğundan emal zərurəti kəskin formada qarşıya çıxır.

2002-ci ildə qəbul edilmiş qanunda 2021-ci ilədək dövrdə şəkər xammalına 18 sentner/pound, şəkər çuğundurundan əldə edilən şəkərə isə 22,9 sentner/pound səviyyəsində federal tariflər müəyyənləşdirilib. Bu tariflər 1995-ci ildən etibarən dəyişməz qalıb. Çuğundur şəkərinə olan girov tariflərinin yüksək məbləği rafinad şəkər əldə etmək məqsədilə əlavə emal işlərinin zəruri olduğu şəkər xammalına nisbətən daha az zəhmət tələb etməsilə əlaqədardır.

Şəkər proqramları digər kənd təsərrüfatı məhsullarından olan taxıl, çəltik, yerfındığı, pambıq proqramlarından kəskin fərqlənir. ABŞ Kənd Təsərrüfatı Nazirliyi şəkər qamışı və şəkər çuğunduru istehsal edən sahibkarlarına və emalçılarına hər hansı birbaşa ödənişlər reallaşdırmır. Bu da şəkər proqramı tərəfdarları tərəfindən şəkər sektorunun üstün cəhəti kimi irəli sürülür.

Nəzərə alınmalıdır ki, girov tarifləri başqa proqramlar reallaşdırılmadan daxili şəkər qiymətlərini müəyyən edə bilməz. Kənd Təsərrüfatı Nazirliyinin məqsədi də təmizlənmiş şəkərin qiymətini 25,2 sentner/pound səviyyəsindən aşağı düşməyə imkan yaratmamaqdır. Qiymətlərin əvvəl qeyd olunan həddən azalmasına zəmanət formalaşdırmaq məqsədilə dövlət idxal normaları və bazarın bölüşdürülməsi kimi vasitələrdən də istifadə edir.

Bazarın bölüşdürülməsi. Şəkərin həddindən çox istehsalına imkan verməyən bu proqrama uyğun olaraq Kənd Təsərrüfatı Nazirliyi sahibkarlar üçün planlaşdırılan daxili tələbata uyğun səviyyədə çevik bölüşdürmə sistemi vasitəsilə daxili bazarda satışlara məhdudiyyətlər qoya bilir. Bu proqram şəkər çuğundurunu, yaxud şəkər qamışını istehsal etməyə məhdudiyyət qoymayaraq sadəcə satışa çıxarılacaq şəkərin istehsalına məhdudiyyət qoyur. Emal qurumları başqa proqram çərçivəsində sata biləcəyindən yuxarı istehsal edirlərsə, bu artığın saxlanmasının haqqını özləri ödəyirlər. Bölüşdürmə vasitəsilə Kənd Təsərrüfatı Nazirliyi qiymətlərin xərcləri ödəyərək girov məbləğinin də faiz tarifləri̇lə birgə qaytarılması məqsədilə qənaətbəxş həddə yüksələnədək ölkədə istehsal edilən şəkərin satışını cilovlamaq şəraiti qazanır. Milli sahibkarlar üçün bazardakı bölüşdürmə hər il ayrıca düsturla reallaşdırılır.

Belə ki, 2021-ci maliyyə ilində bölüşdürmə aşağıdakı şəkildə baş vermişdir. Kənd Təsərrüfatı Nazirliyi dövrün axırınadək şəkər ehtiyatı da nəzərə alaraq şəkər ehtiyacının həcmini müəyyən edir. Həmin göstəricidən real şəkər ehtiyatlarının, habelə ÜTT və NAFTA müqavilələrinin şərtlərinə uyğun təyin edilən şəkər idxalının həcmi çıxılır (1,5 mln. metrik t.). Əldə edilmiş qiymət də şəkər çuğundurundan (54,35%) və şəkər qamışından (46,35%) şəkər istehsalçıları arasında bölüşdürülür. İl ərzində fərqli amillərin təsiri əsasında təkrar bölüşdürmə də ola bilər. Bazar bölüşdürməsi və borclar sistemi vasitəsilə milli sahibkarlar tərəfindən şəkərin həddindən çox istehsalının qarşısını almaq, bununla da şəkərin dünya bazarından da baha qiymətə satışına yönələn iqtisadi təsirləri minimuma endirmək mümkün olur.

Həmin proqramlar taxıl, soya, buğda, pambıq kimi bəzi kənd təsərrüfatı bitki növlərinin istehsalına dövlət köməyi göstərən proqramlarla kəskin ziddiyyət yaradır. Belə ki, göstərilən həmin məhsullar müvafiq proqramlara uyğun olaraq dünya bazarında daha aşağı qiymətə satılır (maya dəyərindən də ucuz), dövlət köməyi proqramları çərçivəsində isə dövlətin birbaşa ödəmələri sayəsində aşağı qiymətlə maya dəyəri arasındakı fərqi ödəniş olunur.

İdxala tarif kvotaları (TRQ). Tarif normaları tarixən mövcud olmuş şəkər idxalının idarəetmə sistemidir. Həmin iki qatlı sistem hesabına dünyanın 41 ölkəsi adətən tətbiq ediləndən daha az tarif stavkalarilə ABŞ-yə şəkər ixrac edir və bununla da ABŞ-də istehlak edilən şəkərin stabil həcmi təmin edilir. Ölkələrə real həddən yuxarı da şəkər ixrac etməyə razılıq verilir, lakin həmin halda çox yüksək tarif stavkaları tətbiq edilir. Normadan yuxarı idxal məqsədilə tətbiq edilən həmin tariflər o qədər yüksəkdir ki, daxili bazar həddindən artıq şəkər idxalından etibarlı şəkildə qorunmuş olur. Borclar sistemi və bazarın bölüşməsi ABŞ-dəki istehsalı nəzarətdə saxladığından səmərənin dərəcəsi daxili bazara şəkərin ölkədəki qiymətləri girov tariflərindən də aşağı salacaq miqdarda idxalının qarşısını almaqla ölçüləcək.

Tarif normaları ehtiyatların, deməli, qiymətlərin də idarə olunmasının daxili alətlərini sıradan çıxarmaması məqsədilə idxalı məhdudlaşdıran önəmli vasitədir. ÜTT-nın qarşısındakı öhdəliklərinə uyğun olaraq ABŞ-nin daxili bazarına ildə ən azı 1,256 mln. t. şəkər idxal olunmalıdır. Həmçinin NAFTA şərtlərinə əsasən, ABŞ-yə Meksikadan şəkər idxal edilməlidir. Belə ki, sahibkarlara qiymət dəstəyi proqramlarına baxmayaraq, ABŞ daxili ehtiyaclarını öz istehsalı sayəsində heç zaman ödəyə bilməmişdir və şəkər idxalçısı olaraq qalır. Beləliklə, daxili bazarın real qiymət tənzimlənməsi sistemi daha faydalıdır. 1980-ci illərin əvvəlinədək milli sahibkarlar ABŞ-nin daxili ehtihacının 55%-ini təmin edirdilər, sonrakı 25 il müddətində isə həmin göstərici şəkərə zəmanət qiymətlərini təmin edən proqramlar hesabına yüksəlməkdə idi və 2018-ci maliyyə ilində 86%-ə çatdı, idxal da müvafiq olaraq 14% təşkil etdi [33].

Araşdırmalarımıza əsasən, ABŞ-də şəkərin daxili qiymətləri xüsusilə dövlət tərəfindən hərtərəfli dəstəklənməsi tədbirləri sayəsində stabil qalır. Belə ki, ƏKK sistemi külli miqdarda kənd təsərrüfatı məhsulları cəlb etdiyi nəzərə alınsa, bir növ dövlət inhisarı sistemilə müqayisə oluna bilər [8, 10, 19, 20, 21, 23]. Ölkədə istehsal edilmiş şəkərin idxal həcmi qeyd olunan səviyyədən az qiymətləndirildikdə bazarın inzibati yollarla bölüşdürülməsi ilə satıla biləcək miqdarına məhdudiyyət gətirilir. İdxal normaları isə ABŞ bazarına idxal ediləcək şəkərin miqdarını məhdudlaşdırır. Ölkədə şəkər və şəkər çuğunduru istehsal edən sahibkarlara dövlət köməyinin göstərilməsi və qorunma proqramları aqrar bazarındakı təkmil rəqabətə gətirilən sərt buxovlar hesabına bu qədər faydalıdır. ABŞ-nin aqrobiznes sistemində qiymətləri və sahibkarların gəlirlərinə dövlət köməyinin göstərilməsi məqsədilə dövlətin birbaşa ödəmələrinin həcmi daha böyükdür. Belə ki, 1995-2019-cu illər müddətində bəhs olunan məqsədlərə birbaşa dövlət ödəmələrinin illik həcmi 15 mlrd. $-a qədər təşkil etmişdir. Bu zaman ərəfəsində ən yuxarı göstərici 2006-cı ildə göstərilərək 32,2 mlrd. $ olmuşdur [33].

Fikrimizcə, aqrobiznes sistemində fərqli kənd təsərrüfatı bitki növlərinin istehsalına dövlət dəstəyi səviyyəsinin daha bir vacib əlaməti məhsulun dəyərində dövlət dəstəyinin xüsusi çəkisidir. Göstərilən müddət ərəfəsində daha artıq dövlət dəstəyi – 60% çəltik istehsal edən sahibkarlara göstərilib. Ödəmələrin orta məbləği 12,517 $ təşkil edir ki, bu da dövlət proqramlarının iştirakçısı fermalardakı orta məcmuu gəlirin 7,4%-inə, xalis gəlirin isə 26%-inə bərabər tutulur. Ödəmələrin məcmuu həcminin 1/3 hissəsi birbaşa ödəmələrin payına düşmüşdür və kənd təsərrüfatı müəssisələrinin əksəriyyəti məhz belə ödəmələri almışlar.

Beləliklə, qabaqcıl təcrübəyə malik xarici ölkələrdə aqrobiznes sisteminə kömək göstərən çoxşaxəli sistemlər mövcuddur. Əksər ölkələrin aqrar siyasəti dövlətin maksimum səviyyədə qida məhsulları ilə zəmanətlə təmin olunmasına, aqrobiznes sistemindəki iqtisadi vəziyyəti stabil saxlamağa, sahəni sərmayələr baxımdan cazibədar edəcək həddə minimum mənfəətlilik səviyyəsini təmin etməyə, həddindən artıq istehsalın qarşını almağa, daxili bazarı dəstəkləməyə, yerli sahibkarların beynəlxalq əmək bölgüsündə rəqabətqabiliyyətliliyini təmin etməyə və sair istiqamətlənir.

Nəticə

Təkmil bazar münasibətləri mövcud olan ölkələrin praktikasından aydın olur ki, buradakı iqtisadi artımla ÜDM istehsalında dövlət xərclərinin xüsusi çəkisi də xeyli artmış olur. Belə ki, Avropanın Fransa, Almaniya kimi ən qabaqcıl ölkələrində dövlət büdcəsi vasitəsilə bölüşdürülən ÜDM-in xüsusi çəkisi son 100 il müddətində 10-15% kimi yüksək göstəricilərdən aşağı

düşməmişdir. «Böyük tənəzzül»dən sonra, habelə II dünya müharibəsi dövründə dövlət xərclərinin azalması belə iqtisadiyyatda dövlətin əhəmiyyətinin yüksəlməsi meylini dəyişdirə bilmədi. Bir sözlə, dünyanın qabaqcıl təcrübəyə malik ölkələrində ÜDM istehsalındakı dövlət xərcləri payının son yüz il müddətində 2,5-3,5 dəfə yüksəlməsi bazar iqtisadiyyatının tənzimlənməsində dövlətin əhəmiyyətinin davamlı yüksəlməsi meylinin əyani ifadəsi sayılmalıdır.

Qabaqcıl təcrübəyə malik ölkələrin vəziyyəti araşdırılarkən aydın olmuşdur ki, həmin ölkələrdə, xüsusilə AB ölkələrində kənd təsərrüfatına büdcə dəstəyinin 4 istiqaməti bərqərar olub. Bunlara sahibkarlara birbaşa ödəmələr, kənd yerlərinin inkişafına dövlət köməyi, kənd təsərrüfatına struktur köməkliyinin edilməsi, kənd yerlərinə məcmuu xidmətlərin maliyyələşdirilməsi aiddir. Həmin sferadakı xarici ölkələrin təcrübəsinə nəzər salsaq, ABŞ Kənd Təsərrüfatı Nazirliyinin göstəricilərinə əsasən, ölkənin aqrobiznes sistemində mövcud olan fərqli mülkiyyət mənsubiyyətli biznes qurumlarının 1/3-ü fərqli olaraq dövlət köməyindən bəhrələniblər.

Müşfiqə Məmmədova, Aygül Səlimova, Rəna Musayeva

Müasir iqtisadi şəraitdə xarici ölkələrin aqrobiznes sistemində sahibkarlara dövlət dəstəyi təcrübəsindən

Xülasə

Məqalədə müasir iqtisadi şəraitdə xarici ölkələrin aqrobiznes sistemində sahibkarlara dövlət dəstəyi vəziyyəti araşdırılmış və real problemlərin həlli yolları dəqiqləşdirilmişdir. Məqalənin işlənib hazırlanmasında məntiqi ümumiləşdirmə, sistemli yanaşma, analiz və sintez metodlarından istifadə edilib. Məqalədə qeyd olunur ki, əksər ölkələrin təcrübəsinə əsasən Azərbaycanın aqrar siyasəti dövlətin maksimum səviyyədə ərzaq məhsulları ilə zəmanətlə təmin olunmasına, ifrat istehsalın qarşısını almağa, daxili bazarı dəstəkləməyə, yerli sahibkarların beynəlxalq əmək bölgüsündə rəqabətqabiliyyətliliyini təmin etməyə və sair yönələ bilər. Məqalədə xarici ölkələrin aqrobiznes sistemində məhsulların qiymət siyasəti dəyərləndirilmiş, dövlət dəstəyi üçün sahibkarlara qiymət və gəlir dəstəyinə dair dövlət proqramlarının vəziyyəti öyrənilmişdir. Nəticədə, kənd təsərrüfatı sahəsində fəaliyyət göstərən sahibkarlara dövlətin kömək siyasətinin əsas istiqamətləri müəyyənləşdirilmişdir.

Мушфига Мамедова, Айгуль Салимова, Рена Мусаева

Из опыта государственной поддержки предпринимателей в системе агробизнеса зарубежных стран в современных экономических условиях

Резюме

В статье рассматривается состояние государственной поддержки предпринимателей в системе АПК зарубежных стран в современных экономических условиях и уточняются пути решения реальных проблем. При написании статьи использовались логическое обобщение, системный подход, методы анализа и синтеза. С учетом опыта большинства стран, аграрная политика Азербайджана направлена на обеспечение максимального уровня продовольственной безопасности, поддержание стабильной экономической ситуации в системе АПК, обеспечение, рентабельности производства что позволит привлечь инвестиции, предотвратить перепроизводство и поддержать внутренний рынок, обеспечить конкурентоспособность местных предпринимателей в международном разделении труда и т.д. В статье оценивается политика ценообразования продукции в системе АПК зарубежных стран, изучено состояние государственных программ поддержки цен и доходов предпринимателей. В результате, были определены основные направлении государственной политики помощи сельскохозяйственным предпринимателям.

Mushfiga Mammadova, Aygul Salimova, Rena Musayeva

From the experience of state support for entrepreneurs in the agribusiness system of foreign countries in modern economic conditions

Summary

The article examines the state of state support for entrepreneurs in the agribusiness system of foreign countries in modern economic conditions and outlines ways to solve real problems. Logical generalization, systematic approach, analysis and synthesis methods were used in the development of the article. It is noted in the article that according to the experience of most countries, Azerbaijan's Agrarian Policy can be aimed at providing the state with maximum guarantees of food products, preventing extreme production, supporting the domestic market, ensuring the competitiveness of local entrepreneurs in the international division of Labor and so on. The article assessed the pricing policy of products in the agribusiness system of foreign countries, studied the state of state programs on pricing and income support for entrepreneurs for state support. As a result, the main directions of the state's policy of assistance to entrepreneurs operating in the agricultural sector were determined.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycanın iqtisadi inkişafının Heydər Əliyev strategiyası: monoqrafiya / Ə.C.Muradov, M.A.Əhmədov, Ə.Q.Əlirzayev [və b.]. - Bakı: Şərq-Qərb, - 2019. - 328 s.
2. Hacıyev, Q.B. Koronovirus pandemiyası şəraitində ölkəmizin aqrobiznes sistemində maliyyə mexanizminin rəqabətədavamlılığın formalaşmasına təsiri istiqamətləri / Q.B.Hacıyev, A.A.Səlimova, R.A.Musayeva // «Kənd təsərrüfatının iqtisadiyyatı» jurnalı, - Bakı: - 2020. №2 (32), - s. 119-129.
3. Qarayev, İ.Ş. Ərzaq təminatının yaxşılaşdırılmasında istehsal satış biznesinin tənzimlənməsi / İ.Ş.Qarayev, Q.B.Hacıyev // AzETKTİ və Tİ-nun elmi əsərləri, - Bakı: «Şərq-Qərb» ASC - 2014. - 4 hissəli. I h., - s. 5-12.
4. Quliyev, E.A. Aqrar iqtisadiyyat / E.A.Quliyev - Bakı: Elm, - 2015. - 320 s.
5. Qurbanov, P.Ə. Azərbaycan Respublikasında aqrolizinqin formalaşması istiqamətləri / P.Ə.Qurbanov - Bakı: Ulu, - 2019, - 422 s.
6. Məmmədova, M.Ə. Aqrar sahədə xarici-iqtisadi əlaqələrin dövlət tənzimlənməsi: / iqtisad elmləri üzrə fəlsəfə doktoru... dis. / - Bakı, 2010. - 161 s.
7. Məmmədova, M.Ə. Regionlarda aqrobiznesin inkişaf istiqamətləri / AzETKTİ və Tİ-da keçirilmiş «Aqrobiznesin inkişaf probemləri» mövzusunda respublika elmi-praktik konfransının materialları, - Bakı: Nurlar, - 2007, - s.121-123.
8. Арустамов, Э.А. Основы бизнеса / 4-изд./ Э.А.Арустамов - М.: Дашков и К°, - 2019, - 230 с.
9. Гаджиев, Г.Б. Направления развития экономических отношений в зарубежных странах и организации бизнеса в Азербайджане / Г.Б.Гаджиев // Экономика и предпринимательство, - Москва: - 2017, №6(83), - с. 618-620.
10. Гаджиев, Г.Б. Регулирование бизнеса зерноводства и направления его развития / Г.Б.Гаджиев // Глобальный научный потенциал, - Санкт-Петербург: - 2015. №3(45), - с. 110-113.
11. Гаджиев, Г.Б. Современные проблемы и механизмы развития бизнеса в Азербайджанской Республике / Г.Б.Гаджиев // Региональная экономика и управление: электронный научный журнал [Электронный ресурс] - Москва, 2017, Режим доступа: http://eee-region.ru/article/5029/
12. Терентьева, М.А. Зарубежный опыт развития малого предпринимательства / М.А.Терентьева // Матрица Научного познания, - 2019. №1, - с. 62-68.
13. Зиятдинов, Ф.С. Ресурсный потенциал агропромышленного ком-плекса; анализ, оценка и эффективность использования / Ф.С.Зиятдинов - Казань: КФЭИ, - 2015. - 250 с.
14. Капустина, Н.Е. Теория и практика маркетинга в США / Н.Е.Капустина - М.: Экономика, - 2015. - 159 с.

15. Клюкин, Б.Д. Государственное регулирование агропромышленного производства / Б.Д.Клюкин - М.: Юристъ, - 2017. - 357 с.
16. Колесников, А.В. Эффективность государственной поддержки и регулирования сельского хозяйства / А.В.Колесников - М.: Майский, - 2017. - 207 с.
17. Кузьмин, И.И. Экономическая поддержка сельского хозяйства в развитых странах / И.И.Кузьмин // Аграрная наука, - 2002. №4, - с.31.
18. Кулиев, А.А. Регулирование бизнес производства и продажи продуктов в аграрном секторе/ А.А.Кулиев, Г.Б.Гаджиев // Science and Education Studies, - 2016, № 1 (17), - Stanford University Press, - p.105-114.
19. Маркетинг в агропромышленном комплексе / под ред. Н.В.Сурковой - Москва: Юрайт, - 2020. - 314 с.
20. Михалев, С.В. Основы организации агробизнеса / С.В.Михалев, Р.И.Галиева - Иркутск: 2015. - 189 с.
21. Овчинников, О.Г. Государственное регулирование аграрного сектора США / О.Г.Овчинников - М.: ООО «ДеЛи» - 2009. - 663 с.
22. Организация агробизнеса / Н.В.Банникова, Т.Н.Костюченко, Н.Ю.Ермакова [и др.] - Ставрополь: Ставропольский государственный аграрный университет, - 2017. - 111 с.
23. Организация агробизнеса / Сост. М.Ю.Руднев. - Саратов: ФГБОУ ВО «Саратовский ГАУ», - 2017. - 77 с.
24. Пименов, Н.А. Управление финансовыми рисками в системе экономической безопасности / Н.А.Пименов. - 2-е изд., перераб. и доп. - М.: Юрайт, - 2019. - 326 с.
25. Радугин, Н.П. Аграрная экономика: проблемы обновления / Н.П.Радугин. - М.: Финансы и статистика, - 2015. - 240 с.
26. Светлов, Н.М. О неоднородности эффектов господдержки сельского хозяйства / Н.М.Светлов, Р.Г.Янбых, Д.А.Логинова // Вопросы экономики, - 2019. №4, - с. 59-73.
27. Турчаева, И.Н. Страхование в АПК / И.Н.Турчаева. - М.: Юрайт, - 2019. - 229 с.
28. Чарыкова, О.Г. Инфраструктура агропродовольственного рынка: теория, анализ, концепция / О.Г.Чарыкова [и др.] – Воронеж: Место издания Воронеж – 2019. - 141 с.
29. Aliyev, E. Evalution security in the Region Within the Framework of the FAO UN Cooperation Program Using the Fuzzy Interence / E.Aliyev, T.Kerimova, G.Hajiyev // 13th International Conference on Theory and Application of Fuzzy Systems Soft Computing-ICAFS-2018. - pp.609-618.
30. Binita, K.C. Multi-hazard climate risk projections for the United States / K.C.Binita, J.M.Shepherd, Anthony W.King [et al.] // Natural Hazards, - 2021. - Vol. 105. Issue 2, - p. 1963-1976.
31. Dash, S. Insurance market penetration and economic growth in Eurozone countries: Time series evidence causality / S.Dash, R.P.Pradhan, R.P.Maradana [et al.] // Future Business Journal, - 2018. № 4, - p. 50-67.
32. Humbatova, S.İ. External fi nancing of Azerbaijan’s agriculture / S.İ.Humbatova, N.G.Hajiyev // Bulgarian Journal of Agricultural Science, - 2016. №22, - pp. 875-892.
33. Jiang, S.J. Asymmetric adjustment of insurance profits: evidence from the U.S. non-life insurance markets / S.J.Jiang, F.Xiang, N.Zhang // Economic Research-Ekonomska Istraživanja, - 2019. Vol. 32, № 1, - p. 2780-2797.
34. Kontsevaya, S. Development of Agricultural Insurance in the Russian Federation / S.Kontsevaya, G.Kontsevoy, L.Adamaytis // Hradec Economic Days: 17th international scientific conference on Hradec Economic Days, Hradec Králové, Czech Republic. - 5-6 February, - 2019, - Vol. 9, №1, - pp. 415-421.
35. Marano, P. Insurance regulation in the European Union: Solvency II and beyond / Pierpaolo Marano, Michele Siri. - Springer International Publishing, - 2017.
36. Musayeva, R.A. World experience of state support for entrepreneurs in the agribusiness system / Rena Aydin Musayeva, Mushfiga Ajdar Mammadova, Aygul Aydin Salimova /// 70th International

Scientific Conference on Economic and Social Development Baku, 25-26 June 2021, Book of Proceedings, pp. 573-580.
37. Rzayev, R. Assessment the Attractiveness of Countries for Investment by Expert Knowledge Compilation / R.Rzayev, S.Aliyeva, G.Hajiyev [et al.] // Assessment the Attractiveness of Countries for Investment. – 2020, - pp. 331–339.
38. Sofina, E.V. Agricultural land-use optimization by farms based on quality management: lines of research / E.V.Sofina // International Journal for Quality Research, - 2019, Vol. 13, №4, - pp. 915-930.

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur: 22.09.2022
Təkrar işlənməyə göndərilmişdir: 27.09.2022
Çap üçün qəbul olunmuşdur: 19.11.2022

2022-Cİ İLİN YANVAR-SENTYABR AYLARININ YEKUNU ÜZRƏ ÖLKƏNİN SOSİAL-İQTİSADİ İNKİŞAFINA DAİR GÖSTƏRİCİLƏR

MAKROİQTİSADİ GÖSTƏRİCİLƏR

Göstəricinin adı	2022-ci ilin yanvar-sentyabr ayları, faktiki	2022-ci ilin yanvar-sentyabr ayları 2021-ci ilin yanvar-sentyabr aylarına nisbətən, faizlə	Məlumat üçün 2021-ci ilin yanvar-sentyabr ayları 2020-cu ilin yanvar-sentyabr aylarına nisbətən, faizlə
A	1	2	3
Ümumi daxili məhsul, milyon manat	**98 077,8**	**105,6**	**104,8**
o cümlədən qeyri neft-qaz ÜDM	50 285,8	110,1	106,2
Əhalinin hər nəfərinə düşən ÜDM, manat	**9 748,9**	**105,1**	**104,3**
Sənaye məhsulu, milyon manat	**64 131,8**	**99,4**	**104,5**
o cümlədən qeyri neft-qaz sənayesi	13 032,4	107,2	119,6
Əsas kapitala yönəldilmiş vəsaitlər, milyon manat	**10 154,4**	**104,6**	**91,3**
o cümlədən qeyri neft-qaz sektoruna	6 551,1	118,1	92,0
ondan qeyri neft-qaz sənayesinə	897,7	91,6	98,0
Kənd təsərrüfatı məhsulu, milyon manat	**8 919,4**	**103,0**	**105,0**
o cümlədən: bitkiçilik	5 026,6	103,0	107,3
Heyvandarlıq	3 892,8	102,9	102,6
Nəqliyyat sektorunda yük daşınması, milyon ton	**157,6**	**112,3**	**99,8**
Nəqliyyat sektorunda sərnişin daşınması, milyon sərnişin	**1 165,2**	**138,9**	**90,0**
İnformasiya və rabitə xidmətləri, milyon manat	**1 964,3**	**115,5**	**105,7**
Pərakəndə ticarət dövriyyəsi, milyon manat	**35 553,1**	**102,9**	**102,8**
Əhaliyə göstərilən ödənişli xidmətlər, milyon manat	**6 416,3**	**107,8**	**104,6**
Dövlət büdcəsinin gəlirləri, milyon manat	**22 401,5***	**125,3**	**99,5**
Dövlət büdcəsinin xərcləri, milyon manat	**20 470,7**	**115,6**	**95,0**
Dövlət büdcəsinin profisiti, milyon manat	**1 930,8**	**x**	**x**
Əhalinin nominal gəlirləri, milyon manat	**50 951,5**	**120,2**	**102,3**
Əhalinin hər nəfərinə düşən nominal gəlirlər, manat	**5 064,6**	**119,7**	**101,8**

A	1	2	3
Əhalinin banklardakı əmanətləri, 2022-ci il 01 oktyabr vəziyyətinə, milyon manat	**11 225,7**	**127,0**	**112,8**
Kredit qoyuluşları, 2022-ci il 01 oktyabr vəziyyətinə, milyon manat	**19 701,7**	**123,5**	**107,3**
o cümlədən vaxtı keçmiş kreditlər	649,6	74,6	81,5
Orta aylıq nominal əməkhaqqı, manat	**827,4**	**114,4**	**102,3**
İstehlak qiymətlərinin indeksi	**x**	**113,4**	**105,2**
Əhalinin sayı, 2022-ci il 01 oktyabr vəziyyətinə, min nəfər	**10 198,6**	**100,5**	**100,4**
Xarici ticarət dövriyyəsi[1], mlyn. ABŞ $			
faktiki qiymətlərlə	**41 256,2**	**171,9**	**134,6**
müqayisəli qiymətlərlə	**x**	**109,1**	**100,1**
o cümlədən: **ixrac**			
faktiki qiymətlərlə	30 962,9	197,8	156,5
müqayisəli qiymətlərlə	x	113,3	109,8
ondan **qeyri-neft ixracı**			
faktiki qiymətlərlə	2 116,8	117,0	140,9
müqayisəli qiymətlərlə	x	105,8	128,5
idxal			
faktiki qiymətlərlə	10 293,3	123,4	106,6
müqayisəli qiymətlərlə	x	101,1	87,7

Qeyd:

1) Hesabat dövründə gömrük orqanlarında qeydiyyatı aparılmış, lakin gömrük rəsmiləşdirilməsi tam başa çatdırılmamış ixrac olunan xam neft və təbii qazın statistik qiymətləndirilmiş dəyərinə dair məlumatlar nəzərə alınmaqla.

* Dövlət borcu və zəmanəti üzrə öhdəliklərin Təminat Fondunun daxilolmaları istisna olmaqla.

ÜMUMİ DAXİLİ MƏHSUL İSTEHSALI

milyon manat

	Yanvar-sentyabr		2022-ci ilin yanvar-sentabr ayları əvvəlki ilin müvafiq dövrünə nisbətən, faizlə
	2022	2021	
Ümumi Daxili Məhsul	**98 077,8**	**63 889,0**	**105,6**
o cümlədən: Kənd təsərrüfatı, meşə təsərrüfatı və balıqçılıq	5 147,8	4 274,9	103,0
Sənaye	51 160,6	26 119,8	99,2
o cümlədən: mədənçıxarma sənayesi	45 182,3	20 752,8	98,2
emal sənayesi	4 999,3	4 579,7	103,0
elektrik enerjisi, qaz və buxar istehsalı, bölüşdürülməsi və təchizatı	818,5	704,5	103,8
su təchizatı, tullantıların təmizlənməsi və emalı	160,5	142,8	105,5
Tikinti	3 879,9	3 314,1	113,3
Ticarət və nəqliyyat vasitələrinin təmiri	7 640,5	6 466,4	103,3
Nəqliyyat və anbar təsərrüfatı	5 839,7	4 557,1	127,2
Turistlərin yerləşdirilməsi və ictimai iaşə	1 489,8	754,9	174,0
İnformasiya və rabitə	1 304,6	1 129,6	115,5
Digər sahələr	13 939,0	11 511,4	104,7
Məhsula və idxala xalis vergilər	**7 675,9**	**5 760,8**	**108,1**

MALİYYƏ MƏNBƏLƏRİ ÜZRƏ ƏSAS KAPİTALA YÖNƏLDİLMİŞ VƏSAİTLƏR

	2022-ci ilin yanvar-sentyabr aylarında, milyon manat	Əvvəlki ilin müvafiq dövrünə nisbətən (müqayisəli qiymətlərlə), faizlə	Ümumi yekunda xüsusi çəkisi, faizlə
Cəmi	**10154,4**	**104,6**	**100,0**
o cümlədən: Müəssisə və təşkilatların öz vəsaitləri	5271,4	96,3	51,9
Bank kreditləri	309,1	51,3	3,0
Büdcə vəsaitləri	3325,0	151,4	32,8
Büdcədənkənar dövlət fondlarının vəsaitləri	-	-	-
Əhalinin şəxsi vəsaiti	815,3	114,6	8,0
Sair vəsaitlər	433,6	59,4	4,3

İQTİSADİYYATIN SAHƏLƏRİ ÜZRƏ ƏSAS KAPİTALA YÖNƏLDİLMİŞ VƏSAİTLƏRİN DƏYƏRİ

İqtisadiyyatın sahələri	2022-ci ilin yanvar-sentyabr aylarında, milyon manat	Əvvəlki ilin müvafiq dövrün nisbətən (müqayisəli qiymətlərlə), faizlə	Ümumi yekunda xüsusi çəkisi, faizlə
Cəmi	**10154,4**	**104,6**	**100,0**
Kənd təsərrüfatı, meşə	**252,3**	**100,0**	**2,5**
Sənaye	**4501,0**	**87,5**	**44,3**
o cümlədən:			
Mədənçıxarma sənayesi	3312,5	93,0	32,6
Emal sənayesi	774,9	58,8	7,6
Elektrik enerjisi, qaz və buxar istehsalı, bölüşdürülməsi və təchizatı	331,6	161,1	3,3
Su təchizatı; tullantıların təmizlənməsi və emalı	82,0	138,2	0,8
Tikinti	**1900,7**	**103,9**	**18,7**
ondan mənzil tikintisi	660,1	87,9	6,5
Ticarət; nəqliyyat vasitələrinin təmiri	**89,2**	**78,3**	**0,9**
Nəqliyyat və anbar təsərrüfatı	**2653,8**	**163,1**	**26,1**
o cümlədən:			
nəqliyyat	2650,7	162,9	26,1
poçt və kuryer fəaliyyəti	3,1	9,7 d.	0,0
Turistlərin yerləşdirilməsi və ictimai iaşə	**52,7**	**60,0**	**0,5**
İnformasiya və rabitə	**170,4**	**2,4 d.**	**1,7**
ondan rabitə	**167,2**	**2,4 d.**	**1,6**
Maliyyə və sığorta fəaliyyəti	**72,2**	**4,2 d.**	**0,7**
Daşınmaz əmlakla əlaqədar əməliyyatlar	**1,5**	**3,0 d.**	**0,0**
Peşə, elmi və texniki fəaliyyət	**15,2**	**8,9**	**0,2**
İnzibati və yardımçı xidmətlərin göstərilməsi	**50,6**	**124,9**	**0,5**
Dövlət idarəetməsi və	**228,9**	**138,1**	**2,3**
Təhsil	**116,1**	**89,8**	**1,1**
Əhaliyə səhiyyə və sosial xidmətlərin göstərilməsi	**39,5**	**105,1**	**0,4**
İstirahət, əyləncə və incəsənət sahəsində fəaliyyət	**7,6**	**67,9**	**0,1**
Digər sahələrdə xidmətlərin göstərilməsi	**2,7**	**28,6**	**0,0**

PƏRAKƏNDƏ TİCARƏT DÖVRİYYƏSİNİN MƏHSULLAR ÜZRƏ STRUKTURU

	2022-ci ilin yanvar-sentyabr ayları, milyon manat	2022-ci ilin yanvar-sentyabr ayları 2021-ci ilin yanvar-sentyabr aylarına nisbətən, faizlə
Pərakəndə ticarət dövriyyəsi	**35 553,1**	**102,9**
o cümlədən: ərzaq məhsulları, içkilər və tütün məmulatları	20 014,1	102,3
toxuculuq məhsulları, geyim və ayaqqabılar	4 809,2	100,1
elektrik malları və mebellər	1 826,4	100,9
kompüterlər, telekommunikasiya avadanlıqları və çap məhsulları	364,2	126,7
əczaçılıq məhsulları və tibbi ləvazimatlar	826,5	119,7
avtomobil benzini və dizel yanacağı	2 012,7	108,7
digər qeyri-ərzaq malları	5 700,0	102,3

İQTİSADİYYATA KREDİT QOYULUŞU

	2022-ci il oktyabrın 1-i vəziyyətinə, milyon manat	Əvvəlki ilin eyni dövrünə nisbətən, faizlə
Kredit qoyuluşları – cəmi	**19701,7**	**123,5**
o cümlədən: qısamüddətli	4017,8	139,1
uzunmüddətli	15683,9	120,0
Ödəmə vaxtı keçmiş kreditlər	649,6	74,6
Kreditlərin ümumi həcmində vaxtı keçmiş kreditlərin xüsusi çəkisi, %-lə	3,3	x

DÖVLƏT BÜDCƏSİNİN GƏLİRLƏRİ

	2022-ci ilin yanvar-sentyabr ayları, milyon manat*	yekuna görə faizlə	ÜDM-də payı, faizlə
Gəlirlər – cəmi	**22514,73**	**100,0**	**22,96**
o cümlədən: Fiziki şəxslərin gəlir vergisi	1059,26	4,70	1,08
Hüquqi şəxslərin mənfəət (gəlir) vergisi	5239,10	23,27	5,34
Torpaq vergisi	30,88	0,14	0,03
Əmlak vergisi	170,74	0,76	0,18
Əlavə dəyər vergisi	5322,03	23,64	5,43
Sadələşdirilmiş vergi	239,84	1,06	0,25
Aksiz	972,42	4,32	0,99
Yol vergisi	109,81	0,49	0,11
Mədən vergisi	107,73	0,48	0,11
Xarici iqtisadi fəaliyyətlə bağlı vergilər	1179,17	5,24	1,20
Digər daxilolmalar	8083,75	35,90	8,24

* Dövlət borcu və zəmanəti üzrə öhdəliklərin Təminat Fondunun daxilolmaları nəzərə alınmaqla ilkin məlumatlar əsasında

DÖVLƏT BÜDCƏSİNİN XƏRCLƏRİ

	2022-ci ilin yanvar-sentyabr ayları, milyon manat	yekuna görə faizlə	ÜDM-də payı, faizlə
Xərclər – cəmi	**20470,72**	**100,0**	**20,87**
o cümlədən: Ümumi dövlət xidmətləri	2829,06	13,82	2,89
Müdafiə və milli təhlükəsizlik	3350,61	16,37	3,42
Məhkəmə hakimiyyəti, hüquq - mühafizə və prokurorluq	1593,02	7,78	1,61
Təhsil	2385,89	11,65	2,43
Səhiyyə	1159,76	5,66	1,18
Sosial müdafiə və sosial təminat	2633,80	12,87	2,69
Mədəniyyət, incəsənət, informasiya, bədən tərbiyəsi, gənclər siyasəti və bu qəbildən olan digər fəaliyyət	284,87	1,39	0,29
Mənzil və kommunal təsərrüfatı	160,98	0,79	0,16
Kənd təsərrüfatı	627,03	3,06	0,64
Ətraf mühitin mühafizəsi	166,87	0,82	0,17
İqtisadi fəaliyyət	4428,95	21,64	4,52
Əsas bölmələrə aid edilməyən xidmətlər	849,88	4,15	0,87

NƏQLİYYAT SEKTORUNDA YÜK DÖVRİYYƏSİ

	2022-ci ilin yanvar-sentyabr aylarında	2021-ci ilin müvafiq dövründə	2021-ci ilin müvafiq dövrünə nisbətən, faizlə
Cəmi	**66 318,6**	**57 728,3**	**114,9**
o cümlədən: Dəmir yolu	5 247,9	3 941,5	133,1
Dəniz	2 675,8	2 304,0	116,1
Hava	2 184,9	1 785,6	122,4
Boru kəməri	47 668,8	42 713,4	111,6
neft kəməri	38 917,2	35 254,0	110,4
qaz kəməri	8 751,6	7 459,4	117,3
Avtomobil	8 541,2	6 983,8	122,3

NƏQLİYYAT SEKTORUNDA SƏRNİŞİN DÖVRİYYƏSİ

	2022-ci ilin yanvar-sentyabr aylarında	2021-ci ilin müvafiq dövründə	2021-ci ilin müvafiq dövrünə nisbətən, faizlə
Cəmi	**1 165 176,4**	**838 905,3**	**138,9**
o cümlədən: Dəmir yolu	3 377,5	1 763,3	191,5
Dəniz	15,8	12,5	126,4
Hava	1 656,6	795,4	208,3
Metro	146 701,6	38 947,6	3,8 d.
Avtomobil	1 013 424,9	797 386,5	127,1
avtobus	952 900,6	729 912,4	130,6
taksi	60 524,3	67 474,1	89,7

2022-ci İLİN YANVAR-SENTYABR AYLARINDA AZƏRBAYCANIN TƏRƏFDAŞ ÖLKƏLƏRLƏ XARİCİ TİCARƏT GÖSTƏRİCİLƏRİ*

min ABŞ dolları

Ölkələrin adı	Dövriyyə	İdxal	İxrac
Cəmi	**39814437,7**	**10293312,0**	**29521125,7**
o cümlədən: İtaliya	14799674,8	228386,5	14571288,3
Türkiyə	4352690,0	1624496,9	2728193,1
Rusiya	2538206,4	1910699,5	627506,9
Hindistan	1594139,5	165261,2	1428878,3
Çin	1529704,8	1486806,9	42897,9
İsrail	1384981,4	25247,5	1359733,9
Yunanıstan	1095173,6	15443,8	1079729,8
Birləşmiş Krallıq	960668,0	184066,0	776602,0
Almaniya	730137,5	454912,8	275224,7
Çexiya	702585,4	42074,8	660510,6
Xorvatiya	698217,5	11059,2	687158,3
Gürcüstan	579042,7	96450,9	482591,8
İspaniya	561384,9	58591,5	502793,4
Portuqaliya	556825,9	9808,6	547017,3
Ukrayna	521773,9	183944,7	337829,2
Amerika Birləşmiş Ştatları	446506,7	358881,2	87625,5
Vyetnam	438490,3	76363,0	362127,3
İsveçrə	417199,2	48926,3	368272,9
Qazaxıstan	417196,2	356678,0	60518,2
Tunis	413138,4	4575,1	408563,3
İran	363290,7	341936,4	21354,3
Rumıniya	355885,0	57779,3	298105,7
Türkmənistan	305580,6	292419,0	13161,6
İrlandiya	297761,9	20448,6	277313,3
İndoneziya	293471,9	72411,3	221060,6
Digər ölkələr	3460710,5	2165643,0	1295067,5

**Gömrük məlumatı*

İXRAC OLUNAN MÜHÜM NÖV MƏHSULLAR

Malların adı	2022-ci ilin yanvar- sentyabr aylarında		2021-ci ilin yanvar-sentyabr aylarına nisbətən, faizlə	
	miqdarı	məbləği (min dollar)	miqdarı	məbləği
Təzə tərəvəz, ton	134532,4	146078,3	93,8	102,2
Təzə meyvə, ton	183763,8	246223,6	105,6	117,5
Kartof, ton	78215,5	35085,8	85,2	88,0
Çay, ton	1560,9	9656,1	193,0	157,4
Bitki yağları, ton	6574,3	12333,4	76,6	111,5
Marqarin, qida üçün yararlı digər qarışıqlar, ton	1229,5	2347,4	62,8	87,3
Şəkər, ton	27121,7	18763,7	54,7	72,0
Meyvə və tərəvəz konservləri, ton	5395,7	6007,2	92,3	97,0
Meyvə və tərəvəz şirələri, ton	7899,8	9988,2	86,1	89,4
Təbii üzüm şərabları və üzüm suslosu, min dkl	190,4	3373,6	123,6	132,2
Tütün, ton	5121,3	15465,8	188,6	2,2 d.
Bentonit gili, ton	127774,7	9543,6	103,3	134,0
Sement klinkerləri, ton	512893,6	23717,4	114,5	143,1
Mineral gübrələr, ton	275702,9	163531,7	134,4	3,1d.
Xam neft, min ton	19514,2	14897429,9	96,2	160,1
Xam neft, min ton (SOCAR və ABƏŞ-in məlumatlarına əsasən)	19723,3	14897582,4	93,7	149,8
Reaktiv mühərriklər üçün və digər məqsədlər üçün kerosin, ton	86006,6	95800,5	2,8 d.	6,2 d.
Ağır destilyatlar və ya digər məqsədlər üçün qazoyllar, ton	350790,6	179034,2	37,7	40,7
Maye qaz, ton	14140,8	4695,4	26,5	30,7
Təbii qaz, mlyn. kub metr	16552,8	12102516,1	110,9	4,1 d.
Təbii qaz, mlyn. kub metr (SOCAR və ABƏŞ-in məlumatlarına əsasən)	16591,5	13544114,6	122,8	4,1 d.
Neft koksu, ton	106071,2	32153,8	46,1	167,0
Polietilen, ton	86736,8	112715,7	84,0	92,2
Polipropilen, ton	72590,0	104500,2	85,4	84,7
Pambıq lifi, ton	61442,5	147145,0	64,2	98,4
Pambıq ipliyi, ton	7044,4	28573,3	51,1	71,4
Qara metallardan borular, ton	20347,2	21630,1	124,8	161,8
Qara metallardan yarımfabrikatlar, ton	27403,1	18474,6	57,6	72,3
Qara metaldan çubuqlar, ton	53379,7	39054,5	135,1	144,2
Emal olunmamış alüminium, ton	23528,5	74383,3	124,2	170,3

İDXAL OLUNAN MÜHÜM NÖV MƏHSULLAR

Malların adı	2022-ci ilin yanvar-sentyabr aylarında		2021-ci ilin yanvar-sentyabr aylarına nisbətən, faizlə	
	miqdarı	məbləği (min dollar)	miqdarı	məbləği
İribuynuzlu heyvan əti, ton	2491,3	11213,3	59,9	69,8
Quş əti və onun əlavə məhsulları, ton	22983,1	35361,1	110,9	131,1
Kərə yağı, digər süd yağları və pastaları, ton	14026,9	80960,6	124,8	140,9
Kartof, ton	121075,4	33465,1	97,4	107,4
Təzə tərəvəz, ton	21829,8	13378,9	71,8	85,5
Təzə meyvə, ton	100318,8	96544,4	109,0	111,5
Çay, ton	10827,4	55409,4	99,5	117,8
Buğda, ton	744200,4	262066,4	107,9	143,4
Bitki yağları, ton	92218,7	157797,3	98,2	122,1
Xam şəkər, ton	248950,9	135130,0	103,4	120,4
Şokolad və şokolad məhsulları, ton	18938,1	62845,9	93,9	105,5
Unlu qənnadı məmulatları, ton	28773,5	67008,9	111,3	127,0
Siqaretlər, mlyn. ədəd	138,2	2898,9	22,0	21,4
Sement, ton	22443,6	4173,4	134,0	149,8
Dərman vasitələri, ton	20006,8	383208,5	127,1	123,3
Mineral gübrələr, ton	68374,9	56848,7	62,0	159,2
Sintetik yuyucu vasitələr, ton	62311,8	62294,2	109,4	113,6
Polietilen, ton	32666,6	49227,1	167,9	193,6
Polipropilen, ton	10114,9	18211,5	117,7	131,0
Rezin şinlər, ədəd	1592496	68265,7	98,1	118,0
Polad prokatı, ton	198356,2	202799,1	135,1	133,1
Qara metallardan çubuqlar, ton	57249,3	47993,6	122,4	139,8
Qara metallardan künclüklər, ton	18683,8	20237,1	91,9	90,8
Qara metallardan borular, ton	71748,2	133012,9	82,4	87,6
Məişət kondisionerləri, ədəd	190022	60546,4	141,8	176,0
Məişət soyuducuları, ədəd	20405	7300,6	62,0	70,1
Paltaryuyan maşınlar, ədəd	113760	28092,2	71,8	81,2
Hesablama maşınları, blok və qurğuları, ədəd	382546	93486,5	75,1	98,7
Minik avtomobilləri, ədəd	51055	595320,1	84,3	105,8
Avtobuslar, ədəd	337	46321,4	2,4 d.	2,3 d.
Yük avtomobilləri, ədəd	3585	73676,5	87,0	114,8
Oturacaq, ofis, mətbəx, yataq və digər mebellər, ədəd	613671	55045,3	111,5	118,6

2022-ci İLDƏ "STATİSTİKA XƏBƏRLƏRİ" JURNALINDA DƏRC OLUNMUŞ MƏQALƏLƏRİN MÖVZU-ƏLİFBA ÜZRƏ SİYAHISI

İQTİSADİ-STATİSTİK TƏDQİQATLAR

Афет Сулейманова О одном из подбходов к маркированию документов на предонфиденциальности 2
Айбениз Губадова, Эмилия Аббасова Методические аспекты разработки бизнес – плана 3
Almas Həmidova Müəssisələrdə tədarükat logistikasının idarlməsi məsələləri 3
Ənvər Qasımov Neft-qaz sənayesində beynəlxalq maliyyələşmənin mahiyyəti və onun inkişafının əsas istiqamətləri 3
Famil Niftiyev Azərbaycanda insan kapitalının inkişaf səviyyəsinin qiymətləndirilməsi 3
Fərid Əhmədov Hüquq pozmaların anlayışı növləri və statistik təhlili 1
Günay Rəhimli Azərbaycanın sosial hesablar matrisinin tərtibi 2
Gündüz Məmmədov, Hicran Cabbarova Azərbaycanda quşçuluğun mövcud vəziyyəti və inkişaf istiqamətləri 1
Hicran Köçərli, Səmirə Seyidova Aqrar sahənin innovasiya potensialı və onun reallaşdırılmasının informasiya bazasının mövcud vəziyyəti 2
Nərgiz Çələbi Azərbaycan Respublikasının sosial-iqtisadi inkişafında kiçik və orta sahibkarlığın rolu və inkişafının statistik qiymətləndirilməsi 1
Rauf Allahyarov Neft-qaz sənayesi müəssisələrinin maliyyə hesabat formalarının təhlili 2
Рауф Салаев Основные задачи в формировании эффективного налогового менеджмента в период пандемии COVID-19 в Азербайджане 2
Səadət Rəhimova Müasir dövrdə ölkəmizdə demoqrafik vəziyyət 1
Şahin Mustafayev, Saleh Mövlamov Ölkədə taxıl məhsullarına tələbatın tədqiqi 3
Şamxal Məmmədov Azərbaycanda dövrün tələbinə uyğun İKT-nin və elektron ticarətin inkişafı 1
Yadulla Həsənli, Gülbala Quliyev Nəqliyyat sektorunda yükdaşımalara təsir edən amillərin ekonometrik qiymətləndirilməsi 3
Yaşar Paşa, Nəbi Quliyev Haqqı ödənilməyən işin hesablanmasında vaxtdan istifadə sorğusunun məlumatlarından istifadə 3
Yusif Yusifov, Vüqar Məmmədəlizadə Rəsmi statistikada metaməlumatlar və təsnifatlar sisteminin inkişafı. 2
Zaur Rəsulov Dağıdıcı innovasiyalar və karyera 2

METODOLOGİYA

Aqşin Əliyev Azərbaycanın müasir sənaye siyasəti iqtisadi diversifikasiya kontekstində........... 3
Alvina Babayeva İnformasiya texnologiyalarının sosial təsirləri.. 3
Anar Rzayev Dəyər zəncirinin qloballaşmasına beynəlxalq nəqliyyat dəhlizlərinin təsirinin artması... 3
Эльдар Абиев Анализ состояния и перспектив развития экономики освобожденных от армянских оккупантов территорий Азербайджана 2
Elçin Babayev Azərbaycanda tikinti sahəsi üzrə lizinq əməliyyatlarının uçotunun əsas problemlərinin təhlili və qiymətləndirilməsi 2
Famil Niftiyev Ömür boyu gəlirə əsaslanan Yorgenson və Fraumen yanaşması........................ 1
Gülsabah Rəhimova Aqro-biznesdə innovasiya fəaliyyətinin sürətləndirilməsi üçün iqtisadi mexanizmin formalaşdırılması prioritetləri 3
Nazilə Ağayeva Rəqəmsal texnologiyaların ictimai həyatda rolu 2
Севиндж Аббасова Влияние глобализации и цифровизации на развитие профессии специалиста по управленческому учету 1
Yusif Yusifov, Ramiz Cavadov İşğaldan azad edilmiş ərazilərin dayanıqlı inkişaf strategiyası və rəqabət mühitinə yeni baxış 1
Zaur Əliyev Müəssisə risklərinin araşdırılmasının nəzəri əsasları 2
Zərifə Nağıyeva, Saleh Mövlamov Rəqəmsal texnologiyalara əsaslanan əmək bazarı 1

Korrektor: Fatimə Qibləliyeva

Çapa imzalanmışdır: 05.12.2022